

ИНСТИТУТИ ФАЛСАФА, СИЁСАТШИНОСӢ ВА ҲУҚУҚИ БА НОМИ А. БАҲОВАДДИНОВИ АКАДЕМИЯИ МИЛЛИИ ИЛМҲОИ ТОҶИКИСТОН

Бо ҳуқуқи дастнавис

ТДУ: 347 (575.3)

ТКБ: 67.99 (2) 3 (точик)

И - 78

АНУШЕРВОНИ ИСРОФИЛ

ОДАТҲО ДАР МУОМИЛОТИ МАДАНИӢ

ДИССЕРТАТСИЯ

барои дарёфти дараҷаи илмии номзади

илмҳои ҳуқуқшиносӣ аз рӯйи ихтисоси 12.00.03 – Ҳуқуқи граждани;
ҳуқуқи соҳибкорӣ; ҳуқуқи оилавӣ; ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ

Роҳбари илмӣ: узви вобастаи Академияи
миллии илмҳои Тоҷикистон, доктори
илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор,
Арбоби илм ва техникаи Ҷумҳурии
Тоҷикистон
Раҳимзода Маҳмад Забир

ДУШАНБЕ – 2025

МУНДАРИЧА	
НОМГҶИ ИХТИСОРАҶО ВА Ё АЛОМАТҶОИ ШАРТӢ	3
МУҚАДДИМА	4
БОБИ 1. ТАБИАТИ ХУҚУҚИИ ОДАТҶО ДАР МУОМИЛОТИ МАДАНИӢ	20
1.1. Таҳаввулоти одатҶо дар муомилоти маданӢ	20
1.2. Мафҳуми одат дар муомилоти маданӢ	36
1.3. Таносуби одатҶо бо дигар меъёрҶои иҷтимоӢ.....	58
1.4. Таснифи одатҶо дар муомилоти маданӢ	87
БОБИ 2. ИСТИФОДА ВА ИҶОЗАТ ДОДАНИ ОДАТҶО ДАР МУОМИЛОТИ МАДАНИӢ	100
2.1. ШаклҶои таҷассум ва татбиқи одатҶо дар муомилоти маданӢ	100
2.2. ПроблемаҶои иҷозат додани одатҶо дар муомилоти маданӢ	119
БОБИ 3. МАФҶУМ ВА МОҶИЯТ ОДАТҶО ДАР МУОМИЛОТИ МАДАНИИ БАЙНАЛМИЛАЛӢ	128
3.1. ОдатҶои муомилоти корӢ ҳамчун як намуди муносибатҶо дар муомилоти байналмилалии маданӢ	128
3.2. Табиати ҳуқуқи одатҶои муомилоти маданӢ дар муносибатҶои байналмилалии савдоӢ	138
ХУЛОСА	150
ТАВСИЯҶО ОИД БА ИСТИФОДАИ АМАЛИИ НАТИҶАҶОИ ТАҶҚИҚОТ	153
РӢЙҶАТИ АДАБИЁТ	156
ИНТИШОРОТ АЗ РӢИ МАВЗУИ ДИССЕРТАТСИЯ	185

НОМГҶҶИ ИХТИСОРАҶО ВА Ё АЛОМАТҶОИ ШАРТӢ

ҶТ – Ҷумҳурии Тоҷикистон

ИДМ – Иттиҳоди Давлатҳои Мустиқил

ИМА – Иёлоти Муттаҳидаи Амрико

ФР – Федератсияи Россия

ВМКБ – Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон

ПСБ - Палатаи байналмилалии савдо

УНИДРУА – Институти байналмилалӣ оид ба ягонакунии ҳуқуқи хусусӣ

КМ ҶТ – Кодекси маданияи Ҷумҳурии Тоҷикистон

СУС - Созмони умумичаҳонии савдоӣ

АБТ – арбитражи байналмилалии тиҷоратӣ

КО ҶТ - Кодекси оилаи Ҷумҳурии Тоҷикистон

КБС - Кодекси баҳрии савдоӣ

СММ – Созмони милали муттаҳид

ЮНСИТРАЛ - Комиссия оид ба ҳуқуқи байналмилалии савдоӣ

ПБС – Палатаи байналмилалии савдоӣ

ПСС ҶТ – Палатаи савдо ва саноати Ҷумҳурии Тоҷикистон

КМИ ҶТ – Кодекси муҳофизатии иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон

КММ ҶТ - Кодекси муҳофизатии маданияи Ҷумҳурии Тоҷикистон

ҶШС Тоҷикистон – Ҷумҳурии шуравии сотсиалистии Тоҷикистон

ҶБО – Ҷуқуқи байналмилалии оммавӣ

ИНКОТЕРМС - Қоидаҳои байналмилалии тафсири истилоҳоти савдоӣ

КГ РФ – Кодекси граждани Федеративии Россия

ТБҶҶҶ - Тақшилоти байниҳуқуматӣ оид ба ягонасозии ҳуқуқи хусусӣ

ҶБҶ - Ҷуқуқи байналмилалии хусусӣ

Мод. – Модда

МУҚАДДИМА

Мубрамии мавзуи таҳқиқот. Пас аз ба даст овардани истиқлолият Ҷумҳурии Тоҷикистон ба марҳилаи нави бунёди низоми ҳуқуқии худ ворид шуд. Қонунгузорию муосири мадания Тоҷикистон, ки ба анъанаҳо ва асосҳои ҳуқуқи маданӣ асос ёфта, ба танзимгари асосии муносибатҳои молумулкӣ ва ғайримолумулкӣ ва дигар муносибатҳои дар шароити иқтисоди бозоргонӣ бавучудомада, табдил ёфтааст. Кодекси граждани Ҷумҳурии Тоҷикистон солҳои 1999 (қисмҳои 1 ва 2) ва қисми сеюм дар соли 2005, инчунин, дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ барои эътирофи одатҳои муомилоти маданӣ ва дигар одатҳо дар муомилот замина ба вуҷуд овард. Ҳамин тариқ, давлат имкон медиҳад, ки меъёрҳои ҳуқуқи маданӣ ба таври ғайримарказонидашуда, берун аз раванди қонунгузорӣ ташаккул ёбанд.

Ҳуқуқи одатӣ дар таърихи танзими муносибатҳои ҷамъиятӣ яке аз меъёрҳои аввалин буда, масъалаҳои пайдоиш, ташаккул ва инкишофи он бисёрҷабҳа мебошад.

Қабули Кодекси мадания Ҷумҳурии Тоҷикистон (минбаъд КМ ҶТ) дар рушди илми ҳуқуқшиносӣ саҳифаи навро боз намуда, барои васеъ истифода бурдани одатҳо дар муомилоти маданӣ шароити мусоидро фароҳам овардааст. Дар КМ ҶТ меъёрҳои махсус, инчунин меъёрҳои алоҳида низ пешбинӣ гардидаанд, ки онҳо дар оянда барои танзими муносибатҳои маданӣ ва ҳалли баҳсҳо аз аҳаммият дур нестанд. Дар дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ низ ба монанди Қонуни ҶТ аз 18 март соли 2015 «Дар бораи арбитражи байналмилалии тиҷоратӣ» ва эътирофи баъзе аз санадҳои байналмилалии ҳуқуқӣ бинобар ворид шудани Тоҷикистон ба Созмони умумичаҳонии савдо (СУС) барои истифодаи одатҳо дар муомилоти маданӣ ҳидоят намуда, баъзе аз норасоҳои низоми ҳуқуқии Тоҷикистонро пурра гардонида бошанд ҳам, аммо на ҳама муносибатҳои бавучудомада дар низоми ҳуқуқӣ танзими худро дидаанд.

Вобаста ба ин, бо Қонуни ҶТ аз 26.12.11с., №776 ба Кодекси муҳофизати иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон тағйироту иловаҳо ворид

карда шуданд, ки дар он яке аз вазифаҳои муҳофизати судии иқтисодӣ мусоидат намудан ба инкишофи муносибатҳои ҳамкорӣ ва одатҳои муомилоти корӣ муайян карда шуда буд. Аз меъёри мазкур бармеояд, ки Суди Олии иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон, суди иқтисодии ВМКБ, судҳои иқтисодии вилоятӣ ва суди иқтисодии шаҳри Душанбе уҳдадоранд, ки дар рафти муҳофизати судӣ ба тарафҳо оид ба мавҷуд будани одатҳои муомилоти маданӣ ва рушди одатҳои муомилоти корӣ мусоидат намоянд. Аммо аз қабули муқаррароти меъёри зикргардида, зиёда аз даҳ сол гузашта бошад ҳам, то давраи амали он аз ҷониби судҳои иқтисодӣ дар ин самт ягон амале гузаронида нашудааст. Бо сабабҳои номалум ин муқаррарот аз КМИ ҚТ хориҷ карда шудааст, ки ин барои ташаккулёбии одатҳо ва тарбияи тарафҳои муҳофизати судӣ дар рӯи риояи қонунҳо ва ҳалли самраноку саривактии баҳсҳо мусоидат нахоҳад кард. Зиёда аз ин, аз ҷониби олимони ватанӣ оид ба истифодаи одатҳо дар танзими муносибатҳои муомилоти маданӣ дар солҳои охир китобҳо, монографияҳо, васоити таълимӣ ба таъбиқ нарасида, таҳқиқоти илмӣ мукамал гузаронида нашудааст, ки ин мубрамияти интихоби мавзӯи таҳқиқоти роҳандеширо менамояд.

Илова бар ин, ҳангоми ҳалли баҳсҳои судӣ муносибатҳои ба назар мерасанд, ки онҳо дар меъёрҳои қонун пешбинӣ нагардидаанд, аммо судҳо бинобар мавҷуд набудани таҷрибаи ягонаи судӣ, дар баъзе ҳолатҳо аз надоштани дараҷаи дахлдори тахассусӣ, одатҳои ҳуқуқиро дар ҳалли баҳсҳо татбиқ карда наметавонанд. Инчунин, оид ба истифодаи одатҳо ва одатҳои ҳуқуқӣ судҳои болоӣ низ ба судяҳо ҳангоми баррасии парвандаҳои судӣ дар марҳилаҳои кассатсионӣ ва назоратӣ дастурҳои тавсиявӣ намедиханд. Зиёда аз ин, дар Тоҷикистон маҷмуи ягонаи одатҳо ё одатҳои ҳуқуқие, ки муносибатҳои маданӣ ба танзим мебароранд, дида намешавад, ки ин низ мушкилотро ба миён меорад.

Бо мақсади рушди сиёсати давлатӣ дар самти баланд бардоштани маърифати ҳуқуқӣ ва таълиму тарбияи ҳуқуқии шаҳрвандон якҷанд санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ қабул карда шудаанд [17; 18; 19; 20]. Ҳамаи санадҳои меъёрии ҳуқуқии зикргардида, барои баланд бардоштани

маърифати ҳуқуқӣ ва шуурнокии ҳуқуқии шаҳрвандон ва ҳуқуқтатбиқкунандагон равона карда шудаанд.

Тоҷикистон яке аз давлатҳое, мебошад, ки бо қабули қонунҳои миллии худ одатҳоро ба одатҳои ҳуқуқӣ табдил дода, онҳоро аз вайроншавӣ ва маҳшавӣ ҳифз намудааст. Ҳоло дар Тоҷикистон одатҳои зиёде мавҷуд мебошанд, ки онҳо ба як низом дароварда нашуда, иштирокчиёни субъектони муомилоти маданӣ, пеш аз ҳама соҳибкорон ва тоҷирон аз мавҷудият ва истифодаи он бебаҳра монданд. Аз ин лиҳоз, такмил додани қонунгузори ҚТ бо истифода аз қоидаҳои одатҳо ба ҳифзи арзишҳои миллий низ кумак мерасонад.

Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон зикр намудаанд, ки «...мо имрӯз барои тамоман аз байн бурдан ё барҳам додани расму оинҳои халқӣ ва маросими динӣ чамъ наомадаем, балки мақсади асосиямон ин аст, ки дар баробари муайян кардани меъёрҳои баргузори онҳо ба раҳиҳои мардуми кишвар аз банди худнамоӣ ва таассубу хурофотпарастӣ оғози нек бахшем» [246, с. 2] ва 8 июни соли 2007 Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи танзими анъана ва ҷашну маросим дар Ҷумҳурии Тоҷикистон» қабул ва мавриди амал қарор дода шуд. Таҷрибаи даҳсолаи соли амали Қонуни мазкур нишон дод, ки он барои ба низом даровардани анъана, маросиму ҷашнҳои миллию динӣ, инчунин дигар суннатҳои мардумӣ нақши барҷаста гузошт. Санади мазкур барои ҳифзи арзишҳои фарҳанги миллий асос гузошта, суннатҳои диниву мардумиро ба танзим даровард, анъана ва маросиму ҷашнҳои миллиро мушаххасу дақиқ намуд, пеши роҳи хурофоту таассуб, худнамоиву зоҳирпарастӣ ва исрофкориву зиёдравиро гирифт ва ба ҷорӣ гардидани низому тартиботи ягонаи баргузори ҷорабиниҳои милливу мардумӣ роҳ кушод» [247, с. 3]. Аммо барои истифодаи дигар одатҳои ҳуқуқӣ дар фаъолияти ҳуқуқтатбиқкунӣ ҷораҳои мусоидаткунандаи дахлдор пешбинӣ нагардидаанд.

Асосҳои зикргардида аз он шаҳодат медиҳанд, ки истифодаи одатҳо ва ё иҷозати онҳо аз ҷониби давлат дар муомилоти маданӣ як зумра

проблемаҳоеро ба миён овардааст. Агар ин аз як тараф аз ҷихати назариявӣ мавҷуд набудани таҳқиқотҳои илмӣ бошанд, аз тарафи дигар коста будани шуури ҳуқуқии ҳуқуктатбикқунандагон ва иштирокчиёни муомилоти маданӣ мебошад.

Аз ин рӯ, таҳлил ва омӯзиши одатҳо дар муомилоти маданӣ ва муайян намудани нақши онҳо дар низоми сарчашмаҳои ҳуқуқӣ ва рушди қонунгузорию Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамчун заминаи гузаронидани таҳқиқоти мазкур ва мубрамияти онро ташкил медиҳад.

Дарачаи таҳқиқи мавзӯи илмӣ. Дар илми ҳуқуқшиносии ҳам ватанӣ ва ҳам хориҷӣ, одатҳо асосан дар ҷанбаҳои таърихӣ ва аз ҷихати муқоисаи одатҳо бо дигар меъёрҳои иҷтимоӣ омӯхта ва мавриди таҳқиқ қарор дода шудаанд. Масоили одатҳо дар муомилоти маданӣ ҳамеша мубрам буда, ҷанбаҳои алоҳидаи ӯ аз ҷониби намояндагони гуногуни илм, дин ва институтҳои иҷтимоӣ мавриди омӯзиш қарор дода шудаанд. Дар чунин сарчашмаҳои динӣ ба монанди Авасто, Қуръони Карим, Мухтасар ва ҳадисҳо ҷанбаҳои иҷтимоии одатҳо ба таври пурра инъикос гардидаанд. Ҳамзамон, ҳуқуқшиносони маъруфи олмонӣ, намояндагони мактаби таърихии ҳуқуқшиносӣ Хюго Г., Савин К.Ф., Пухта Г.Ф. дар рушди назарияи одатҳо саҳми назаррас гузоштанд. Олимони шуравӣ, русия, хориҷӣ ва ватанӣ дар ташаккули муносибати илмӣ дар омӯзиши одатҳо саҳм гузоштаанд. Дар байни онҳо, аз ҷумла, асарҳои олимони ҳуқуқ Давид Р. [68; 69], Мейер Д.И. [117; 118; 119], Чиркин В.В. [191, с. 4-20], Зикин И.С. [225, с. 127-131], Новитский И.Б. [132; 133], Леонтович В.И. [101; 102, с. 101-109], Шершеневич Г.Ф. [194; 195; 196; 197; 198; 199; 200; 201; 202], Мекка О. [234, с. 9-15], Оертман Р. [134] Штиков Н. [234, с. 9-15], Селюков Ф.Т. [160], Усмонов О.У. [184; 185], Тоҳиров Ф.Т. [178; 170], Ойгензихт В.А. [136; 137], Менглиев Ш.М. [120], Тағойназаров Ш.Т. [177], Раҳимзода М.З. [146; 147; 148; 149; 240, с. 36-47], Маҳмудзода М.А. [109; 110; 111; 115; 116; 117], Шарофзода Р.Ш. [164; 165; 166; 167; 168], Якубов Ю. [204], Зоир Ҷ.М. [80], Бобочонзода И.Ҳ. [40; 80; 114; 215, с. 180-198], Холиқзода А.Ф. [115; 187, с.39; 187], Ғаюрзода Ш.К. [61], Қурбонов Қ.Ш. [98; 253], Золотухин А.В.

[81], Имомова Н.М. [252], Ғаффорзода И.Ғ. [66], Сангинов Д.Ш. [158], Камолзода И.И. [89], Соҳибзода М.М. [169; 170], Сулаймонов Ғ.С. [172; 173], Қодиров Н.А. [231, с. 48-59; 254], Мирзоев А.М. [122; 236, с. 228-235] ва ғайраҳо саҳми назарраси худро гузоштаанд.

Дар илми ҳуқуқи маданияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ин масъала ба мавзуи омӯзиши ҳамаҷониба ва махсус қарор дода нашудааст, ки он мубрамияти мавзуи таҳқиқшавандаро муайян мекунад. Дар робита ба ин, проблемаи зикршуда нисбат ба мазмун ва шакли таҳқиқоти одатҳо дар муомилоти маданӣ мавқеъгузори ҳамаҷонибаро талаб мекунад.

Дар баробари ин, одатҳо ҳамчун як зухуроти ҳуқуқӣ дар айни замон дар шароити муосир ҳамчун сарчашмаи таърихӣ, вале камаҳаммият баррасӣ карда мешавад. Ин ба нақши ночизе, ки дар низоми ҳуқуқии давлатҳои муосир ба дӯши он гузошта шудааст, мусоидат мекунад. Аммо, дар шароити рушди муносибатҳои шартномавӣ, хусусан дар соҳаи фаъолияти соҳибкорӣ, қонунгузорӣ на ҳама вақт метавонад ҳама унсурҳои муносибатҳои молумулкиро танзим намояд. Дар ин ҷо одатҳо ба таври табиӣ ташаккул ёфта, вале бо дарназардошти манфиатҳои гурӯҳҳои алоҳидаи шасон ба кумак меоянд. Албатта, бояд қайд кард, ки дар амалияи судӣ истинод ба одатҳо хеле кам татбиқ карда мешаванд, аммо амалияи бастанӣ шартномаҳои маданӣ-ҳуқуқӣ дар асоси одатҳо, босуръат рушд меёбанд.

Робитаи таҳқиқот бо барномаҳо ва мавзуҳои илмӣ. Диссертатсия дар доираи барномаи дурнамои корҳои илмӣ-таҳқиқотии шуъбаи ҳуқуқи хусусии Институти фалсафа, сиёсатшиносӣ ва ҳуқуқи ба номи А. Баҳоваддинови Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон ва Концепсияи сиёсати ҳуқуқии ҚТ барои солҳои 2018-2028, омода карда шудааст.

ТАВСИФИ УМУМИИ ТАҲҚИҚОТ

Мақсади таҳқиқот. Мақсади таҳқиқот аз муайян намудани мавқеи одатҳо дар низоми танзими муомилоти маданӣ, ошкор намудани робитаи онҳо ва муайян намудани шартҳои истифодаи он иборат мебошад.

Вазифаҳои таҳқиқот. Бо дарназардошти мақсади зикршудаи таҳқиқоти диссертатсионӣ вазифаҳои зерин гузошта шудаанд:

- таҳқиқ ва муайян намудани мафҳум ва моҳияти одатҳои ҳуқуқӣ дар низоми ҳуқуқи Ҷумҳурии Тоҷикистон;
- баррасӣ намудани ташаккулёбии одатҳои муомилоти маданӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон;
- омӯختани қонунгузори Ҷумҳурии Тоҷикистон доир ба имконияти татбиқи одатҳо;
- таҳлили намудани таносуби одатҳои муомилоти маданӣ бо ҳуқуқ ва дигар меъёрҳои иҷтимоӣ;
- муайян намудани табиати ҳуқуқии одатҳои муомилоти маданӣ дар муносибатҳои тиҷоратии байналмилалӣ;
- баррасии қоидаҳои Инкотермс, Принципиҳои шартномаҳои байналмилалии УНИДРУА, қоидаҳои ягонаи ПБС ва дигар сарчашмаҳои ғайрирасмии кодификатсияшуда нисбат ба одатҳои савдои байналмилалӣ;
- пешниҳод намудани таклифҳо оид ба такмили санадҳои меъёрии ҳуқуқии ҚТ.

Объекти таҳқиқот. Объекти таҳқиқот муайян кардани мавқеи одатҳо дар низоми танзими муносибатҳо дар муомилоти маданӣ мебошад.

Объекти таҳқиқот ба мавзуи рисола мувофиқ буда, таҳқиқи ҳуқуқи хусусии Ҷумҳурии Тоҷикистон, меъёрҳои шартномаҳои байналмилалӣ ва кишварҳои хориҷӣ, одатҳо ва анъанаҳо, амалияи судии ватанӣ ва хориҷӣ дар соҳаи татбиқи одатҳо ва савдои байналмилалӣ, кодификатсияи доктринаҳои байналмилалии ғайридавлатиро дарбар мегирад.

Мавзуи таҳқиқот. Мавзуи таҳқиқот, аз таҳлил ва омӯзиши одатҳо ҳамчун манбаи муомилоти маданӣ ва мавқеи он дар низоми дигар меъёрҳои иҷтимоӣ, инчунин муайян кардани истифодаи он дар амалияи ҳуқуқтатбиқкунӣ иборат мебошад.

Марҳила, мақон ва давраи таҳқиқот. Таҳқиқоти диссертатсионии мазкур се марҳилаи инкишофи одатҳои муомилоти маданиро дар бар мегирад: 1) робитаи одатҳои муомилоти маданӣ бо сарчашмаи ҳуқуқи

исломӣ ва дигар низомҳои ҳуқуқӣ; 2) инкишофи одатҳои муомилоти маданӣ дар Тоҷикистони шуравӣ; 3) инкишофи одатҳои муомилоти маданӣ дар даврони истиқлолияти Ҷумҳурии Тоҷикистон.

Дар таҳқиқоти диссертатсионӣ ташаккул ва рушди одатҳо дар муомилоти маданӣ дар қаламрави Тоҷикистон ва кишварҳои хориҷӣ мавриди таҳлил ва омӯзиш қарор дода шудааст. Ҳамчунин таҳлили муқоисавии ҳуқуқии қонунгузориҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон бо қонунгузориҳои давлатҳои хориҷӣ ва санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ гузаронида шуда, роҳи усулҳои ҳалли масъалаи мафҳум ва моҳияти одатҳо дар муомилоти маданӣ муайян карда шудааст. Давраи таҳқиқоти диссертатсионӣ солҳои 2019-2023-ро дар бар мегирад.

Асосҳои назариявии таҳқиқот. Асосҳои назариявии таҳқиқотро асарҳои илмии пешазинқилобии олимони Русия, инчунин олимони шуравӣ, русия, хориҷӣ ва ватанӣ: Агарков М.М., Александров Н.Г., Алексеев С.С., Брагинский М.И., Витрянский В.В., Галунский С.А., Генкин Д.М., Грязин И.Н., Дождев Д.В., Зивс С.Л., Зикин И.С., Кулагин М.И., Лунс Л.А., Маковский А.Л., Митскевич А.В., Нерсеянс В.С., Новитский И.Б., Пушуканис, И.Б., Пушуканис, М.Ф. Л.С. ва дигарон; муаллифони хориҷӣ — Рой Мари, Э. Аннерс, Ч. Барон, С. Бейнбридж, П. Бута, Б. Виндшайд, Р. Дэвид, С. Амен, К. Жоффре-Спинози, Р. Йеринг, Х.Ч. Кветс, Л. Лакур, Ч. Морандё, Т. Марезол, Г.Ф. Пухта, Ф.К. Савинни, П. Сандев, К. Свейгер, К. Шмитгофф, Р. Штаммлер, П. Шустер, Л. Энеккерус, Д.И. Мейер, В.В. Чиркин, В.И. Леонтович, О. Мекка, Н. Штикова, Ф.Т. Селюков ва олимони ватанӣ - Усмонов О.У., Тоҳиров Ф.Т., Ойгензихт В.А., Тағойназаров Ш.Т., Раҳимзода М.З., Маҳмудзода М.А., Шарофзода Р.Ш., Якубов Ю., Бобочонзода И.Х., Холиқзода А.Ф., Ғаюрзода Ш.К., Қурбонов Қ.Ш., Золотухин А.В., Сангинов Д.Ш., Сулаймонов Ф.С., Қодиров Н.А., Мирзоев А.М. ва ғайра ташкил медиҳанд.

Асосҳои методологии таҳқиқот. Асосҳои методологии рисоларо усулҳои умумиилмӣ ва махсус, аз қабилҳои усулҳои диалектикӣ, эмпирикӣ ва

мантикӣ, расмӣ-ҳуқуқӣ, муқоисавӣ-ҳуқуқӣ, таърихию ҳуқуқӣ ва ғайра ташкил медиҳанд.

Усули диалектикӣ имкон дод, ки масъалаҳои пайдоиш ва инкишофи одатҳо дар муомилоти маданӣ дар давраи инкишофи давлати тоҷикон, инчунин хусусиятҳои одатҳо ва татбиқи он дар ҳаёти халқҳо мавриди омӯзиш қарор дода шаванд. Дар таҳқиқоти диссертатсионӣ инчунин усулҳои таҳқиқоти эмпирикӣ ва мантикӣ истифода шудааст, ки имкон дод, ки дар бораи истифодаи одатҳо дар маҳал ё гурӯҳи одамон маълумоти боэътимод ба даст оварда шавад.

Бо усули расмӣ-ҳуқуқӣ одатҳо ҳамчун меъёри иҷтимоӣ баррасӣ карда мешавад, ки ба танзими муносибатҳои муайяни муомилоти маданӣ равона шудааст.

Бо усули муқоисавӣ-ҳуқуқӣ аҳаммияти одатҳо дар қонунгузорию Ҷумҳурии Тоҷикистон ва санадҳои меъёрии ҳуқуқии хориҷӣ, инчунин санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ мавриди омӯзиш қарор дода шуд. Усули таърихию ҳуқуқӣ имкон дод, ки пайдоиш ва ташаккули одатҳо дар муомилоти маданӣ дар марҳалаҳои гуногуни инкишофи ҳуқуқ дар Тоҷикистони таърихӣ омӯхта шавад.

Заминаҳои эмпирикӣ. Заминаҳои эмпирикии таҳқиқоти диссертатсиониро муқаррароти ёдгориҳои таърихии одатҳо дар ҳуқуқи маданӣ, Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, меъёрҳои Кодекси маданияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки ба одатҳои соҳибқорӣ ва дигар одатҳои ҳуқуқӣ дахл доранд, муқаррароти Кодекси оилаи Ҷумҳурии Тоҷикистон, Кодекси муҳофизати иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон, Кодекси муҳофизати маданияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Қонуни ҚТ «Дар бораи арбитражи байналмилалӣ тижоратӣ», Қонуни ҚТ «Дар бораи судҳои ҳакамӣ», қарорҳои Пленуми Суди Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Суди Олии иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон, қоидаҳои ИНКОТЕРМС, Принсипҳои УНИДРУА шартномаҳои байналмилалӣ, қоидаҳои ягонаи ПБС ва сарчашмаҳои ғайрирасмии кодификатсияи таносуби одатҳои савдои

байналмилалӣ, инчунин санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ ташкил медиҳанд.

Навгонии илмӣ таҳқиқот. Навгонии таҳқиқоти дар он зоҳир мегардад, ки ин яке аз аввалин таҳқиқот дар Ҷумҳурии Тоҷикистон буда, ба масъала ва проблемаҳои одатҳо ва одатҳои ҳуқуқии муомилоти маданӣ бахшида шудааст. Рисолаи мазкур таҳқиқи ҳама тарафаи одатҳои муомилоти маданӣ буда, асосан ба муомилоти молу мулкӣ нигаронида шудааст.

Дар диссертатсия хусусиятҳои асосии одатҳои маданӣ муайян карда шуда, роҳҳои ифодаи ҳуқуқи одатӣ тасниф карда шуда, оид ба муносибати одатҳои маданӣ бо дигар меъёрҳои иҷтимоӣ, инчунин бо муқаррароти қонун андешаҳои нав ифода ёфтааст. Оид ба тақмили қонунгузори ҚТ пешниҳодҳо карда шудааст.

Нуктаҳои ба ҳимоя пешниҳодшаванда. Муқаррароти илмӣ зерин ба ҳимоя пешниҳод карда мешаванд, ки навгонии таҳқиқоти диссертатсиониро ташкил медиҳанд:

1. Мафҳуми ҳуқуқи одатӣ ҳамчун меъёрҳои қонун дар истифодаи мунтазами он аз тарафи шумораи номуайяни иштирокчиёни муомилоти маданӣ ифода карда мешавад.

Ҷамъбасти аломатҳои одатҳои ҳуқуқи маданӣ ба мо имкон медиҳад ба ҳулоса оем, ки ин меъёрҳои ҳуқуқиест, ки ба меъёрҳои ахлоқӣ мувофиқат мекунанд, ки дар гурӯҳи иҷтимоӣ ё ҷомеа ва дар соҳаи ҳаёти инсонӣ ба вучуд омада, дар натиҷаи такрори рафтори дахлдори иштирокчиёни муомилоти маданӣ мавҷудбуда, ки барои онҳо ҳатмӣ ва бо маҷбуркунии иҷтимоӣ таъмингардида мебошад.

2. Муайян карда шудааст, ки одатҳо дар фарқият ба дигар меъёру ҳуқуқҳои иҷтимоӣ шакли хаттиро талаб намекунад, яъне, ифодаи зоҳирии он - ин қоидаҳои муқаррарии рафтори доираи шахсонӣ номуайян мебошад, ки муносибатҳои ногусастанӣ доранд ва амали иштирокчиёни муомилоти маданиро танзим мекунанд.

3. Диссертант қайд мекунанд, ки шакли наонавиштаи одатҳо имкон медиҳад, ки онро аз шартҳои намунавии шартномаҳо ва қоидаҳои ба ҳам

шабеҳе, ки аксаран дар муомилоти маданӣ истифода мешаванд ва танҳо дар шакли хаттӣ дастрасанд, фарқ намоем.

4. Ба ақидаи муаллиф одатҳои муомилоти маданиро аз лиҳози назариявӣ амалӣ ба таври зайл тасниф кардан мумкин аст;

- аз рӯи сабти ҳуҷҷатӣ;
- аз рӯи ҳудуди татбиқнамоӣ ва амалкунӣ;
- аз рӯи шакли ифода дар меъёрҳои ҳуқуқӣ.

Бо ин асосҳо муаллиф қайд мекунад, ки дар қонунгузорию Ҷумҳурии Тоҷикистон мафҳуми одатҳои муомилоти маданӣ вучуд надорад. Мутобиқи мазмуни мод. 5 КМ ҚТ муайян намудани мафҳуми одатҳои муомилоти маданӣ ғайриимкон мебошад. Аз рӯи аломати бақайдгирии онҳо дар ҳуҷҷатҳо муаллиф одатҳои муомилоти маданиро аз одатҳои дар ҳуҷҷат сабтшуда ва сабтнашуда фарқ мекунад. Ба андешаи муаллиф, тасниф намудани одатҳои муомилоти маданиро аз рӯи ба қайд гирифтани онҳо дар ҳуҷҷатҳо зарур аст.

Ба андешаи муҳаққик, инчунин таснифи одатҳои муомилоти маданӣ аз рӯи доираи татбиқи онҳо (ҳудуд) ва шакли ифодаи онҳо дар меъёрҳои ҳуқуқӣ муҳим мебошад.

Муаллиф қайд мекунад, ки таснифоти одатҳо имкон медиҳад, ки одатҳо аз рӯи аломатҳои муайян тақсим карда шаванд. Таснифоти одатҳо имкон медиҳад, ки ҳангоми ҳалли баҳсҳои вобаста ба истифодаи одатҳои ҳуқуқии маданӣ ин меъёрҳо ро оқилона истифода намуд.

5. Зикр карда мешавад, ки одатҳо муаллифи мушаххас надоранд ва маҳсули фаъолияти коллективӣ мебошанд. Офарандагони ҳуқуқи одатӣ, яъне, одамоне, ки дар ҳудуди муайян зиндагӣ мекунанд ва рафтори онҳо одатҳоеро ташкил медиҳад, ки он бояд ҳамчун субъектҳои муомилоти мадания, ки ба онҳо тааллуқ доранд, баромад кунад.

6. Хулоса карда мешавад, ки шаклҳои ифодаи одатҳо дар мазмуни шартномаҳои тарафҳо ё шартҳои намунавии шартномаҳо ё дар санадҳои судӣ ва ё маҷмуаҳои нашргардидаи дохилидавлатӣ ва ташкилотҳои байналмилалӣ инъикос меёбанд.

7. Исробот шудааст, ки дар қонунгузории маданӣ одат дар ҳолате татбиқ ва эътироф карда мешавад, ки истифодаи он бевосита дар ягон меъёр иҷозат шуда бошад, ки ниҳоят бояд риоя шавад, шакли одатии худро гум карда, ба меъёри қонун табдил меёбад. Дар мавридҳои, ки қонун имконияти абстраксии истифодаи одатро дар муносибатҳои молумулкӣ бе нишон додани меъёрҳои мушаххаси одатҳои ҳуқуқи пешбинӣ кардааст (моддаи 5-и Кодекси маданияи Ҷумҳурии Тоҷикистон), пешакӣ маълум нест, ки кадом меъёр дар байни дигар қоидаҳо иҷозат дода мешавад, ки дар амал пешбинӣ шудаанд.

8. Диссертант ба хулоса омадааст, ки доираи татбиқи одатҳоро бояд дар муомилоти маданӣ васеъ намуд. Инчунин, дар доираи танзими қобили қабул як доираи одатҳои ҳуқуқи маданияро инкишоф додан ба мақсад мувофиқ аст, ки дар он иштирокчиёни муомилоти маданӣ метавонанд қоидаҳои рафторро эҷод намуда, бо иродаи худ қоидаҳои рафторро интихоб намоянд. Қонунгузор дар дигар ҳолатҳо иродаи субъектҳои муносибатҳои ҳуқуқии маданияро маҳдуд намуда, шартҳоеро пешбинӣ менамояд, ки дар он истифодаи одатҳо иҷозат дода намешавад.

9. Хулоса мешавад, ки муқаррароти меъёрҳои қисми 2 моддаи 489-и КМ ҚТ дар ҳолатҳои, ки дар шартнома истинод ба шартҳои намунавӣ пешбинӣ нашуда бошад, чунин шартҳои намунавӣ нисбат ба муносибатҳои тарафҳо ба сифати одатҳои муомилоти қорӣ татбиқ карда мешаванд, агар онҳо ба талаботҳои муқаррарнамудаи мод. 5 ва қ. 6 моддаи 483 Кодекси мазкур мувофиқат кунанд, таҷдиди назар шавад.

Моҳияти усули иҷозатдиҳӣ дар муомилоти маданӣ ва ихтилофоти байни интизориҳои субъектҳои муносибатҳои ҳуқуқии маданӣ ва зарурати дарки онҳо бартарии меъёри диспозитивиро нисбат ба одатҳо намедихад. Дар низоми танзими аҳдҳо дар муомилоти маданӣ нисбат ба меъёри диспозитивӣ муайян намудани ҷойи одатҳо қобили қабул дониста мешавад.

10. Асоснок карда мешавад, ки уҳдадорӣ исботи мавҷудияти одатҳо уҳдадорӣ шахси манфиатдор мебошад. Далели мавҷудияти

меъёрҳои ҳуқуқи одатӣ метавонад истисно бошад. Ба ҳулосае омадан мумкин аст, ки дар ин гуна мавридҳо бори гарони исботи мавҷудият ва мазмуни одатҳо ба зиммаи шахсе вогузор мешавад, ки ба манфиати ӯ дахл дорад. Ишора накардан ба аломатҳои меъёрҳои одатӣ ҳангоми татбиқи он дар замон, макон ва доираи муайяни шахсон барои фарқ кардани он аз дигар меъёрҳои иҷтимоӣ душворҳои муайянеро ба вуҷуд меорад.

11. Диссертант ба ҳулоса омадааст, ки кодификатсияи ғайрирасмии амалияи савдои байналмилалӣ мавҷуд аст ва он метавонад дар тафсири амалияи савдои байналмилалӣ барои ҳуқуқтатбиқкунии якхела шомил карда шавад ё метавонад усули инъикоси таҷрибаи тиҷорати байналмилалиро тавассути чамбасткунӣ ва ҳуҷҷатгузорӣ, инчунин барои эътирофи он аз ҷониби ҷомеаи байналмилалии савдо истифода шавад.

12. Муаллиф қайд мекунад, ки одатҳои савдои байналмилалӣ дар раванди ҳуқуқтатбиқкунӣ вазифаи танзими меъёри муносибатҳои тиҷоратии наздисарҳадӣ ва пур кардани ҳолигиҳои шартномаҳои байналмилалӣ, инчунин муайян намудани ҳуқуқҳои дар соҳаҳои алоҳидаи савдо татбиқшавандаро иҷро мекунад.

13. Ҳулоса кардан мумкин аст, ки тартиби иҷозатдиҳӣ дар низомҳои гуногуни ҳуқуқӣ ба таври мухталиф ҳаллу фасл карда мешаванд. Агар дар низоми ҳуқуқии англосаксонӣ иҷозати одатҳо нисбатан зиёдтар ба назр расад, ба монандӣ иҷозат аз ҷониби давлат бо қабули қонунҳо ва санадҳои судии дахлдор. Дар низоми ҳуқуқии романиву олмонӣ бошад, танҳо як ҳолати иҷозати истифодаи одатҳо муайян карда шудааст, ки он бо ду тартиб пешбинӣ гардидааст. Яқум, иҷозат додани истифодаи одатҳо дар умум бо муайян кардани аломатҳои ба он хос. Дуюм, бо роҳи истинод овардан дар қонунгузорӣ барои истифодаи одатҳо дар танзими муносибатҳои мушаххаси ҳуқуқи маданӣ. Агар дар ҳолати дуюм одате истифода шавад, ки ба талаботи якуми иҷозатдиҳии одатҳо мутобиқ набошад, пас одатҳои тартиби дуюм амал

намекунад, зеро дорои ҳамаи аломатҳои ба одатҳои хосбуда намебошанд.

Аз рӯйи натиҷаҳои таҳқиқот ба қонунгузорию Ҷумҳурии Тоҷикистон тағйироту иловаҳо пешниҳод карда шуданд.

Аҳаммияти назариявӣ ва амалии таҳқиқот. Дар рисолаи мазкур бори аввал масъалаҳои одатҳо дар муомилоти маданӣ ба таври муфассал таҳлил ва таҳқиқ карда шудаанд. Хулоса ва тавсияҳое, ки дар натиҷаи таҳқиқоти илмӣ ба даст оварда шудаанд, дар таҳқиқоти минбаъдаи масъалаҳои истифодаи одатҳо дар муомилоти маданӣ истифода бурда мешаванд. Хулоса ва тавсияҳое, ки дар рисола баён шудаанд, ба ташаккул ва рушди институти одатҳо дар ҚТ равона шудаанд.

Тавсияҳо ва пешниҳодҳои дар таҳқиқот аз ҷониби диссертант манзургардида оид ба баланд бардоштани нақши ҳуқуқии одатӣ, танзим ва ҳалли муносибатҳои ҳуқуқии маданӣ метавонанд дар қонунгузорию ва амалия истифода шаванд. Инчунин мавод, хулоса ва тавсияҳои дар диссертатсия овардашуда метавонанд дар таълими назарияи давлат ва ҳуқуқ, ҳуқуқи маданӣ, ҳуқуқи мурофиавии маданӣ ва иқтисодӣ, инчунин дар муассисаҳои усулҳои алтернативии ҳалли баҳсҳо, аз қабили судҳои ҳакамӣ ва муҳокимаи арбитражӣ, ҳангоми навиштани рисолаҳо, монографияҳо ва дастурҳои илмӣ, дипломӣ, магистрӣ, корҳои курсӣ оид ба мавзӯи зикршуда истифода шаванд.

Дарҷаи эътимоднокии натиҷаҳои таҳқиқот. Эътимоднокии натиҷаҳои таҳқиқот ба таҳлили объективона ва ҳамаҷонибаи таҳқиқоти назариявӣ амалӣ, ки бо паҳлӯҳои гуногуни одатҳо дар муомилоти маданӣ, таҳлили натиҷаҳо ва хулосаҳои дар илм қабулгардида, муайян намудани он, таҳияи афкори тавсияҳои назариявӣ амалии муҳаққиқ, навоарию илмӣ ва тавсияҳо, таҳлили қонунгузорию миллӣ ва қонунгузорию давлатҳои хориҷӣ дар соҳаи одатҳо дар муомилоти маданӣ алоқаманд аст, асос меёбад.

Мутобиқати диссертатсия ба шиносномаи ихтисоси илмӣ. Мавзӯ ва музмуни таҳқиқот ба шиносномаи ихтисоси 12.00.03 – Ҳуқуқи граждани; ҳуқуқи соҳибқорӣ; ҳуқуқи оилавӣ, ҳуқуқи хусусии байналмилалӣ, ки

Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон тасдиқ кардааст, мутобиқ мебошад.

Саҳми шахсии довталаби дараҷаи илмӣ дар таҳқиқот. Саҳми шахсии муаллифи рисола бо сатҳи навгонии илмии диссертатсионӣ, нуктаҳои илмии барои ҳимоя пешниҳодшуда, мақолаҳои илмӣ, маърузаҳо дар семинарҳои назариявӣ ва конференсияҳои илмӣ, инчунин дар таҳияи лоиҳаи тағйиру иловаҳо ба санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ тасдиқ карда мешавад. Дар баробари ин, услуби навиштан, ҳалли масъалаҳо ва услуби рисола саҳми шахсии муаллифи рисоларо инъикос мекунад.

Дар рафти таҳқиқот дар рисола чунин ақида ташаккул ёфтааст, ки одатҳои ҳуқуқӣ дар муомилоти ҳуқуқи маданӣ маҷмӯи меъёрҳои ҳуқуқӣ мебошад, ки дар соҳаи муайяни фаъолияти инсон, гурӯҳи иҷтимоӣ ё ҷойе, ки дар натиҷаи такрори якчандкаратаи шаклҳои муайяни рафтор хусусияти ҳатмӣ пайдо намуда, бояд бо маҷбурияти оммавӣ ва барои танзими муносибатҳои мушаххаси ҳуқуқии маданӣ тибқи иҷозат ва тартиби муқаррарнамудаи давлат истифода мешаванд.

Дарки мукамал дар бораи хусусиятҳои татбиқи одатҳои ҳуқуқӣ дар танзими муносибатҳои ҳуқуқии маданӣ саҳмгузори ба рушди ҳуқуқҳои маданӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошад.

Дар рисола як қатор муқаррароти назариявӣ, хулосаҳо ва тавсияҳо оид ба такмили қонунгузори Ҷумҳурии Тоҷикистон таҳия шудааст.

Тасвир ва амалисозии натиҷаҳои диссертатсия. Кори диссертатсионӣ дар шуъбаи ҳуқуқи хусусии Институти фалсафа, сиёсатшиносӣ ва ҳуқуқи ба номи А.Баҳоваддинови Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон омода ва мавриди баррасӣ қарор гирифтааст.

Ҷанбаҳои гуногуни таҳқиқоти диссертатсионӣ дар баромадҳои муаллиф дар конференсияҳои илмию амалӣ инъикос ёфтааст:

– Конференсияи илмӣ-амалӣ дар мавзӯи «Нақши ваҳдати миллӣ дар рушди давлатдорӣ ва рушди қонунгузори дар ҷумҳурӣ». - маъруза дар мавзӯи: «Одатҳои муомилоти маданӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон». ш. Душанбе, 2018;

– Конференсияи VII байналмилалии илмӣ-амалӣ дар мавзуи «Низоми миллии ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва кишварҳои ИДМ: таҳлили тамоюл ва дурнамои рушд», бахшида ба 25-солагии Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон. - маъруза дар мавзуи «Нақши одатҳо дар танзими муносибатҳои молумулкӣ». ш. Душанбе, 2020;

– Конференсияи ҷумҳуриявии илмӣ-назариявӣ бахшида ба 25-умин солгарди Ваҳдати миллӣ дар мавзуи «Самаранокии фаъолияти ҳифзи ҳуқуқ ҳамчун омили таҳкими тартиботи ҳуқуқӣ». – маъруза дар мавзуи “Масъалаҳои назариявии татбиқӣ одатҳо ҳангоми танзими муносибатҳои граждани”, Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон, ш. Душанбе, 2022;

– Конференсияи III -юми байналмилалии илмию амалӣ дар мавзуи “Ҳуқуқ ва иқтисод: масъалаҳои мубрами ҳуқуқи иқтисодӣ ва амнияти иттилоотӣ”. – маъруза дар мавзуи: «Проблемаҳои маданӣ-ҳуқуқи таносуби одатҳо бо дигар меъёрҳои иҷтимоӣ дар танзими муносибатҳои ҳуқуқӣ». ш. Душанбе, 2023.

– Конференсияи II-юми илмӣ-амалии байналмилалӣ дар мавзуи «Илми ҳуқуқшиносӣ ва амалияи он» бахшида ба рӯзи илми тоҷик дар Академияи ВКД Ҷумҳурии Тоҷикистон». – маъруза дар мавзуи: «Нақши одатҳои муомилоти маданӣ дар танзими муносибатҳои байналмилалии савдоӣ». ш. Душанбе, 2023.

– Конференсияи ҷумҳуриявии илмӣ-назариявӣ дар мавзуи «Ҳифзи Истиқлоли давлатӣ дар раванди таҳдидҳои ҷаҳони муосир: асосҳои ҳуқуқи милли ва байналмилалӣ:». – маъруза дар мавзуи: «Татбиқи одатҳо ҳамчун сарчашмаи ҳуқуқ дар танзими муносибатҳои маданӣ». Академияи идоракунии давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. ш. Душанбе, 2024;

– Конференсияи ҷумҳуриявии илмию амалӣ дар мавзуи «Истиқлолияти давлатӣ – заминаи таҳкими давлати ҳуқуқбунёд», – маъруза дар мавзуи: «Аҳамияти амалишавии одатҳо дар таҳкими маърифати ҳуқуқӣ», Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон, ш. Душанбе, 2024.

Интишорот аз рӯи мавзуи диссертатсия. Натиҷаҳо доир ба мавзуи рисола, мафҳум ва моҳияти он дар 5 васоити таълимӣ, 18 мақолаҳои илмӣ инъикос гардидааст, ки 7-тои онҳо дар маҷаллаҳои аз ҷониби Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон тавсиядодашуда ва 11-тоаш дар нашрияҳои дигар ба таъб расидаанд.

Сохтор ва ҳаҷми рисола. Диссертатсия аз муқаддима, се боб ва ҳашт зербоб, хулоса ва рӯйхати адабиёт иборат аст. Ҳаҷми умумии рисола 189 саҳифаро ташкил медиҳад.

БОБИ 1. ТАБИАТИ ҲУҚУҚИИ ОДАТҶО ДАР МУОМИЛОТИ МАДАНИ

1.1. Таҳаввулоти одатҶо дар муомилоти маданӣ

Бавучудоии одатҶо ва ҳуқуқи одатӣ ба муносибатҶои муайяни иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҳуқуқӣ асос гардидаанд. Аз ин лиҳоз, дар илм консепсияҶои мухталифи пайдоиши меъёрҶои одатӣ пешниҳод гардидаанд. Таҳқиқоти мазкур мақсади ҳамаҷонибаи фаро гирифтани масъалаи мавзуи омӯзиши одатҶо ва ҳуқуқи одатиро, ки илмҶои дигар ба монанди таърих, сотсиология, этнография, назарияи ҳуқуқ ва амсоли инҶо меомӯзанд, дар назар надорад.

Новитский И.Б. қайд менамояд, ки бо муқаррар кардани ҳукмронии ҷаҳонии римӣ дар шароити нави ҳаёти ҳуқуқӣ, одатҶо вазифаҶои навро иҷро мекарданд, яъне функцияи бекор кардан ва бартараф кардани меъёрҶои кухнашудаи ҳуқуқи маданиро иҷро мекард. Ӯ қайд менамоянд, ки чунин бекоркунӣ «desuentudo» ва дар он одатҶо вазифаи тозакунии ҷойҶо барои меъёрҶои нав амалӣ мекард ва ба ин маъно барои азнавсозии ҳуқуқ аҳаммияти гаран дошт [133, с. 27].

Дар ин маврид академик Маҳмудзода М.А. ва профессор Менглиев Ш.М. қайд мекунанд, ки меъёрҶои ҳуқуқи одатӣ муносибатҶои ҷамъиятиеро танзим мекарданд, ки ба принципҶои дарки амиқ ва ихтиёрии иҷрои онҶо асос ёфтааст, чунки онҶо аз ҳаёти ҳаррӯзаи ҷомеа ва иқтисори ҷандинкаратаи татбиқ намудани онҶо, меъёри рафтор ва ҳаёти шуданд [113, с. 11].

Дар робита ба таҳқиқи масъалаи мазкур академик Тоҳиров Ф.Т. менависад, ки ҳуқуқи одатӣ на танҶо дар илми ҳуқуқшиносӣ, инчунин дар дигар илмҶои ҷамъиятӣ низ мавриди таҳқиқ қарор гирифтааст ва асосҶои пайдоиши онро ҷанбаҶои таърихӣ-фарҳангии халқиятҶо номидааст. Ӯ қайд менамояд, ки истилоҳи "ъадат" барои муайян намудани мафҳуми ҳуқуқи одатӣ аҳаммияти ҳуқуқӣ дорад [179, с. 57].

Дар ҳуқуқи исломӣ, ҳуқуқи одатӣ маънои "ъурф"-ро дошта, одат бошад, "ъадат" номида мешавад [155, с. 88]. Мувофиқи таҳқиқотҶо оид

ба шариат, ҳуқуқи одатӣ (ъурф) то он лаҳза амал мекунад, ки ба муқаррароти ҳатмии шариат муҳолиф набошад. Маъмулан, дар ҳуқуқи одатӣ ифодае истифода мешавад, ки ҳама он чизеро эътироф кардан мумкин аст, агар он иҷозатшударо манъ насозад ва манъшударо иҷозат надихад [155, с. 88-89]. Заминаи ҳуқуқии ин ифода чун сарчашмаи ҳуқуқӣ аз сураи 7:199 Қуръон ва суннатҳои Пайгамбар (с.а.в.) асос меёбанд [36, с. 267]. Баъзеҳо дар ин маврид "истислоҳ"-ро низ истифода мебаранд [85, с. 152].

Мисоли амалии ҳуқуқи одатии эътирофшуда, муайян кардани тӯҳфае мебошад, ки домод (хатиб) ба арӯс (махтуба [155, с. 88-89]) ҳангоми никоҳ на чун қисми тӯҳфаи ҳатмии арӯс (махр), балки чун ҳадя (ҳибо) тақдим менамояд.

Мисоли дигар, харидани мол пас аз эълони нархи он ба ҳисоб меравад. Дар ин муносибат созиши барои бастанӣ аҳд зарурӣ чой дорад (пешниҳод ва қабули он) [32, с. 99]. Эътирофи сукут чун ифодаи розигӣ дар пардохт кардан бо асъори давлатӣ, бе қайду шартӣ пешакӣ, бидуни норасоӣ аз ҷониби фурушанда пешниҳод гардидани мол ва истифодаи сукут чун ифодаи розигӣ дар пардохти хизматрасонии ҳунаромандон (уджр ал-мисл) низ ба ҳамин гурӯҳ дохил мешаванд [84, с. 3].

Дар ҳуқуқи одатӣ дар шакли ҳаттӣ таҷассум намудани механизмҳои дахлдори меъёрҷодкунӣ ба мисли адабиёти «Марокаш – ӯамал» аз асри XV то асри XVII имконпазир мебошад [212, с. 34]. Истилоҳи «ӯамал» чун муродифи ҳуқуқи одатӣ (махаллӣ), махсусан дар мазмуни ҳуқуқи воқеан амалишаванда пайдо шудааст [37, с. 19].

То ба имрӯз, дар гӯшаву канорҳои ҷаҳони ислом тарзи зиндагонии одамонро пайдо кардан мумкин аст, ки аз таълимоти исломӣ дида, ба одатҳо ва одатҳои хоси маҳаллӣ наздикӣ доранд. Эҳтимол, маҳз ҳамин омил сабаби дар адабиёти классикӣ ва муосири ҳуқуқӣ чой надоштани иттилои зарурӣ оид ба ҳуқуқи одатӣ бошад. Шарҳи дигари эҳтимолии ин ҳолат он аст, ки ҳуқуқи одатии маҳаллӣ таҳлил ва ҷамъбаст намешавад ва аз ҳамин лиҳоз, аз нуқтаи назари асосҳои умумии ҳуқуқ чун намуди

хуқуқи одатӣ ҷолиби диққат намебошад.

Тарзи фикрронӣ ва рафтори барои одамони ин ҷомеа хос, ки аз хуқуқи одатӣ ба таври институтсионалӣ фарқ менамояд ва заминаи муносиб барои муносибатҳои хуқуқӣ доништа мешаванд. Барои ифодаи ин ҳолат истилоҳи "ъада" (одат, анъана) истифода мешавад. Новобаста аз он, ки дар ин росто истилоҳот дар ҳолати номуайяни қарор доранд, на ҳар як "ъада" дар низоми хуқуқӣ ба сифати одати хуқуқӣ эътироф карда мешавад, агар он қаблан исбот нагардида бошад [266, с. 17-38]. Бо вучуди ин, дар баъзе мавридҳо мафҳумҳои "ъурф" ва "ъадат"-ро иштибоҳан, ба як мазмун истифода мебаранд [211, с. 29-45]. Ин ҳолатро бояд ҳар як хуқуқшинос, ҳатто онҳое, ки муқаррароти исломӣ-хуқуқиро бояд татбиқ намоянд, ба инобат гиранд. Аз ҷониби Лоуренс Розен, нафар, ки таҳқиқи ҳамаҷонибаи муруфиаҳои судӣ дар Марокашро анҷом додааст, дар ин робита мисоли баҳси ҳамсаре, ки мехоҳад завҷашро аз хонаи волидонаш баргардонад, оварда мешавад. Завҷаи ин мард барои тасдиқи ҳолати аз ҷониби шавҳараш ба ӯ дар шакли яктарафа дода шудани талоқ 50 шоҳид, аз ҷумла 12 нафар аз доираи ҳешу таборашро, ки бо онҳо дар як маҳал зиндагонӣ менамоянд, таъмин намуд. Аз ҷониби шавҳари ин зан низ 12 нафар шоҳид аз доираи ҳешу табораш, ки дар маҳалли зиндагии оилаи онҳо иқомат менамуданд, таъмин карда шуд. Ин шоҳидон тасдиқ мекарданд, ки ақди никоҳ байни ин зану мард қонунӣ баста шудааст ва он бекор нагардидааст. Суд ба манфиати шавҳари ин зан қарор қабул намуд. Суд баёноти шоҳидони тарафи мардро бо далели он, ки онҳо назар ба шоҳидони тарафи зан ба хонаи ин оилаи дар масофаи наздиктар қарор доранд ва дар сурати бекор гардидани никоҳ бояд хабардор мегардиданд, саҳеҳтар шуморида, дар ин асос қарор қабул намудааст. Дар ин мисол муносибати мутақобилаи хуқуқтатбиқнамоӣ ва таҳлили далелҳое, ки бо роҳи назораи маъмулии иҷтимоӣ гирд оварда шудаанд ва барои додани баҳои дурусти хуқуқӣ асос гардидаанд, шарҳ дода шудаанд [155, с. 96]. Умуман, мавзуи мазкур ҷолиб буда, аз муҳаққиқ дар сатҳи зарурӣ дониستاني

забон ва омодагӣ барои гузаронидани корҳои амалиро талаб менамояд. Эҳтимол, дар ин самт барои муҳаққиқ маҷмӯи муайяни фатвоҳо лозим мешаванд.

Ҳолати бо ҳам омезиш ёфтани ҳуқуқи одатии арабии қадима бо ҳуқуқи одатии исломии классикӣ дар рафти таҳқиқот минбаъд баррасӣ карда намешавад. Тибқи андешаи Смайлу Баличу [208, с. 85] мероси ислом то он дараҷа васеъ паҳн гардидааст, ки ҳуқуқи одатии шарқиро мумкин аст, сарчашмаи панҷуми фикҳ (дар баробари Қуръон, суннат, иҷмо ва қиёс) номид. Ӯ бо ин гуфтаҳоиаш ба зарурати гузаронидани тафсири нав ишора менамояд [155, с. 189].

Дар ин бобат, мо ҷонибдори онем, ки омӯзиши хусусият, мафҳум ва моҳияти одат дар муносибатҳои маданӣ бе таҳлили пайдоиши он ғайриимкон мебошад.

Маврид ба зикр аст, ки одатҳо дар таърихи инсоният ба сифати яке аз зухуроти қадимтарин шинохта шудаанд. Инсон дар ибтидо на танҳо ба сохтани объектони олами моддӣ, балки ба гирдоварии арзишҳои маънавӣ низ тавачҷуҳ доштаанд. Инсон баъд аз оне, ки ба шакли ҳамзистии ҷамоавӣ гузашта, аз қоидаҳои табиат даст кашадааст, ба ташкили қоидаҳои сунъӣ барои танзими муносибатҳои онро бо қавмаш дар доираи ҷамоа ва берун аз он эҳтиёҷ пайдо намудааст.

Аз ин сабаб, иҷроиши амалҳои муайяни ба ӯ вобастагардида зарурати воқеӣ шуд. Одатҳо инсонро барои риояи манфиатҳои умум водор намуда, қадами муҳим дар ташаккули оғози инсонӣ дар одамон чун махлуқоти табиӣ арзёбӣ мегардад.

Қоидаҳои рафтори аз ҳама қадимтарини одамон, яъне муносибати онҳо бо якдигар одатҳо мебошанд. Аз ҳама қоидаи содда дар байни онҳо «табу» ба ҳисоб меравад. Калимаи «табу» аз давраи полинезӣ пайдо шуда, дар ҷомеаи тосинфӣ низоми қоидаҳои манъкунандаеро ифода менамуд, ки вайрон кардани онҳо бо таҳдиди татбиқи ҷазо аз ҷониби қувваҳои фавақуллода манъ гардида буданд [215, с. 180-198].

Кук Ч. аввалин бор оид ба истифода шудани одати «табу» дар муносибатҳои сокинони муқими қазираҳои Тонга (Полинезия) соли 1771 иттилоъ додааст [157, с. 17]. Чӣ гунае, ки Крюков М.В. қайд менамояд, «пайдоиши «табу» ба эҳтиёҷоти ҷамъияти ташаккулёфтаи инсонӣ дар хусуси ба манфиатҳои коллективӣ тобеъ кардани рафтори инфиродии шахс рабт дорад» [46, с. 162]. Дар ҷомеаи авлодӣ (қавмӣ) «табу» масъалаҳои муҳими ҳаёти инсонӣ, аз қабили риояи меъёрҳои муносибатҳои никоҳии ғайрихешутабориро танзим менамуд.

Баъд аз таҳқиқи заминаҳои таърихӣ пайдоиши хориқаи «меъёрҳои манъкунандаи ҳуқуқӣ» доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ Ромашов Р.А. ба хулосаи асоснок менамояд, ки «меъёрҳои манъкунанда» дар давраи ташаккулёбии ҷомеаи тодавлатӣ пайдо шудаанд [154, с. 9-10]. Хулосаи ин олим бо ақидаҳои муҳақиқони дигар мувофиқ менамояд. Ҳамин тавр, Сорокин П. дар навбати худ қайд менамояд, ки: «... ҷомеаи табиӣ (ҷомеаи тодавлатӣ) метавонад соҳиби меъёр, маънӣ ва арзишҳои бошад, ки дар ботини ҳар як намоёндаи он нухуфта буда, дар маҷмӯъ манфиати аъзоёни ҷомеа ро ифода намоянд» [59, с. 343].

Барои чи маҳз ҳамин меъёр дар ҳамин давраи рушди ҷомеаи инсонӣ ба сифати яке аз аввалинҳо пайдо шудааст? Ба андешаи мо, ин аз он сабаб аст, ки одати «табу» аз ҳама бештар ба ғариза наздикӣ дорад ва аз ҳамин лиҳоз, одамон онҳоро аз замонҳои қадим то ба имрӯз бидуни фаҳмидани моҳияташон иҷро мекунанд. Одатҳо ҷанбаҳои аз ҳама муҳими ҳаёти одамон, ҳатто тартиби тақсим намудани хӯроқро дар байни аъзоёни ҷомеа танзим менамуданд. Воқеан, одатҳо асосан ҳастии ҷомеа ро таъмин менамуданд. Онҳо рафтори қолабӣ, яъне одатҳои таъсис доданд, ки инсон тибқи онҳо бе таҳлили роҳҳои дигари имконпазири ҳалли масъала амал менамояд.

Илова бар ин, онҳо ченаки муайянкунандаи мансубияти шахс ба гурӯҳ ва ҷамъияти муайян мебошанд. Ҳамин тавр, меъёрҳои манъкунанда, ки асосан дар шакли «табу» мустақкам гардида буданд,

дар иҷтимоишавии ҳаёти ҷомеаҳо нақши муҳим бозидаанд, вале воситаи ягонаи танзими муносибатҳо набуданд.

Профессор Венгеров А.Б., ки ба таҳқиқи проблемаҳои мазкур машғул будааст, «се воситаи асосӣ – меъёрҳои манъкунанда, меъёрҳои иҷозатдиҳанда ва (дар шакли бештар) меъёрҳои позитивии вазифадоркунандаро ҷудо намудааст» [53, с. 158; 54].

Меъёрҳои иҷозатдиҳанда ба мисли «табу» дар оғози тамаддуни инсонӣ дар давраи ба ном «иқтисодӣ» азхудкунанда пайдо шудаанд. Онҳо одатан, вақти шикор, моҳидорӣ, чамъоварии меваю решаҳо ва сайдҳои барои шикор иҷозатшударо муайян менамуданд. Меъёрҳои иҷозатдиҳанда барои муайян намудани ҳудуде, ки дар он шикор имконпазир аст ва ҳангоми тақсим намудани сайд ва масъалаҳои дигар истифода мешуданд.

Меъёрҳои позитивии вазифадоркунанда пеш аз ҳама ба ташкили фаъолияти ҳамоҳангшуда ва тарзи рафтори муайян ҳангоми баргузориҳои корҳои дастачамъона, ба мисли сохтумони манзил, омода намудани аслиҳа ва воситаҳои истеҳсолот, тайёр кардани хӯрок ва амсоли инҳо нигаронида шуда буданд.

Дар баробари қоидаҳои рафтори зикршуда, инчунин низоми дигари ахлоқ ва одоб ҷой доштанд. Меъёрҳои ахлоқӣ чун меъёрҳои одатӣ ба таври табиӣ пайдо шудаанд ва аз меъёрҳои одатӣ бо доштани заминаҳои ақидавӣ фарқ менамоянд. Зикр кардан ба маврид аст, ки инсон ҳангоми такрор намудани амалҳои муайян, ки он ба хулқ мубадал шудааст ва аз рӯйи ахлоқ чун инсонии бовичдон иҷрои онҳоро ҳатмӣ мешуморад.

Дар илмҳои этнология ва назарияи ҳуқуқ вақтҳои охир ду концепсия рушд карда истодаанд, ки андешаҳои калидии онҳо муайян намудани ҳолати ҷой доштан ё надоштани нақши ҳалкунандаи давлат дар пайдоиши ҳуқуқ мебошад. Назарияи яқум ба пайдоиши ҳуқуқи одатӣ дар давраи барҳамхурии сохти авлодӣ ва пайдоиши тамоюлҳои моликияти хусусӣ рабт дорад. Ин назария ба таври муфассал дар осори Першитс А.И. ва Алексеев В.П., ки пайдоиши ҳуқуқи одатиро ба таҷзияи

мононорматикаи ҷомеаи ибтидоӣ ва пайдоиши давлат алоқаманд намудаанд, таҳлил гардидааст [238, с. 213]. Зери мафҳуми мононорма (аз калимаи юнонии *monos*— як ва калимаи латинии *norma*— қоида гирифта шудаанд) муаллифон «қоидаҳои рафтори якхелаи синкретиеро медонанд, ки на ба соҳаи ҳуқуқ ва на ба соҳаи одоб ва аз нуқтаи назари фаҳмиши динии он, на ба соҳаи этикет дохил мешаванд, зеро онҳо дар худ меъёрҳои ҳархелаи рафторро муттаҳид менамоянд» [238, с. 215]. Мононормаҳо ҳам асосҳои институтсионалӣ (чун меъёрҳои ҳуқуқ) ва ҳам ғайриинститутсионалӣ (чун меъёрҳои ахлоқ) доранд. Тибқи андешаи Алексеев В.П. ва Першитс А.И. истифодаи мафҳуми ҳуқуқи одатӣ нисбати ҷомеаҳои ибтидоӣ дуруст намебошад. «Баъзан, зери мафҳуми ҳуқуқи одатӣ ҳуди одатҳои давраҳои табақабандиҳои иҷтимоӣ ва ё ... меъёрҳои иҷтимоии ҷомеаи ибтидоӣ фаҳмида мешавад... Умуман, ин ақида дуруст нест, зеро ҳуқуқ ба маънои тоҷаш дар ҷое, ки давлат набуд, вучуд дошта наметавонад» [33, с. 287-288]. Консепсияи мазкур дар илмҳои этнология, археология ва аз ҳама муҳим дар илми назарияи ҳуқуқшиносии ватаниву хориҷӣ қоркард шудааст [54, с. 49-71].

Тибқи назарияи дигари ба ҳамин монанд, ки дар илми муосири ватанӣ ва хориҷӣ таҳқиқ шуда истодааст, маҳз ҳуқуқи одатӣ дар низоми ибтидоии танзимсозӣ дорои нишондиҳандаҳои нисбатан мувофиқтар мебошад. Он чун намуди мустақили таърихии ҳуқуқ дар радифи ҳуқуқи табақаҳо, ҳуқуқи расмӣ ва ҳуқуқи иҷтимоӣ омӯхта шуда истодааст [233, с. 50]. Ба сифати муродифи истилоҳи «ҳуқуқи одатӣ» мафҳуми «ҳуқуқи архаикӣ», ки фарқияти онро аз ҳуқуқи муосир махсусан қайд менамояд, истифода мешавад.

Назарияи мазкур бешубҳа вучуд дошта метавонад, аммо он ба саволҳои ҷӣ тавр меъёрҳои ахлоқӣ ба меъёрҳои ҳуқуқӣ (одатӣ) табдил ёфтаанд, барои ҷӣ бархе аз меъёрҳои одоб ба меъёрҳои одатӣ иваз шуданд, вале бархеи дигар то ҳол дар ҳолати аввала қарор доранд ва ҳуди меъёрҳои ахлоқӣ ҷӣ гуна пайдо шудаанд, ҷавоб дода наметавонад.

Ба андешаи Ойгензихт В.А. ба масъалаи муносибати ахлоқ ва ҳуқуқ

хангоми муайян намудани ҳолатҳои зиддиҳуқуқӣ бояд тавачҷӯҳи хоса дод. Ақидае ҷой дорад, ки дар сурати даст кашидан аз меъёрҳои одоб ва ҳамзистии иҷтимоӣ барои татбиқи ҷавобгарии ҳуқуқӣ замина муҳайё мегардад. Бо ин ақида бояд розӣ шуд, дар ҳолатҳои, ки агар дар ин хусус бевосита дар меъёрҳои ҳуқуқӣ муқаррарот оварда шуда бошад. Масалан, моддаи 5 Асосҳои қонунгузорию граждани дар баробари меъёрҳои ҳуқуқӣ риояи меъёрҳои ахлоқ ва қоидаҳои ҳамзистии иҷтимоиро муқаррар менамояд [137, с. 27].

Далели дигарро бояд зикр намуд, ки дар ибтидо ҳуқуқ танҳо хусусияти мушаххасиро дошт. Ҳама элементҳои меъёри ҳуқуқ — гипотеза, диспозитсия ва санксия — эҳтимол, бинобар сабаби тафаккури моддӣ (предметӣ) доштани одами қадим то ҳадди ниҳойи мушаххас гардида буданд. Мушаххасгардонии аз ҳад зиёд дар низоми ҳуқуқи одатии замони нисбатан қадима низ вучуд дошт. Аз одатҳои мардуми осетин, ки аз ҷониби Леонтович Ф.О. гирд оварда шудаанд, мисол меорем. Дар моддаи 123 боби VI «Оид ба қарзҳо» меъёри мазкур оварда шудааст: «Барои қарзҳо фоизи баланд ситонида мешавад ва фоиз барои фоиз бошад бо чунин тарз ҳисоб карда мешавад:

а) барои маблағи соф солона 25% аз сад фоиз ва барои соли оянда, фоиз барои напардохтани фоиз зам мешавад, б) барои як дона нон баъд аз як сол ба андозаи 1½ ва баъд аз ду сол ба андозаи 2¼ пардохт карда мешавад, в) барои як гов баъд аз як сол — гов бо гӯсолааш бояд пардохт карда шавад...» [101; 102, с. 29].

Бо дарназардошти гуфтаҳои боло қайд карда мешавад, ки дар илми ҳуқуқшиносӣ муносибатҳои мухталифи методологӣ оид ба муайян намудани нақши давлат дар пайдоиши танзими ҳуқуқӣ, алалхусус дар шакли ибтидоии онҳо вучуд доранд.

Ҳуқуқи одатӣ дар таҳаввулоти худ ба сифати манбаи ҳуқуқ аз ҷониби олимони соҳаҳои гуногуни соҳаи илм фаҳмиши гуногунро ба миён овардааст. Умуман, мафҳуми ҳуқуқ яке аз масъалаҳои мушкили назарияи эътирофнамой мебошад, зеро ин мафҳум на танҳо меъёрҳои

дорои хусусияти умумихатмӣ ва воқеиятҳои дигари ҳуқуқӣ, балки зуҳуроти мураккаби иҷтимоӣ, ки табиат ва мантиқан хоси ҳудро доранд «одамон, чун оғоз ва нишонаи ҳаёти маҳлуқоти бошуур – зуҳури тартиботи олам»-ро дар бар мегирад [35, с. 3].

Ҳамин тавр, андешаҳои пайдоиши ҳуқуқи одатиро дар ҷомеаи инсонӣ ҷамъбаст намуда, ба хулосае омадан мумкин аст, ки барои онро бо пайдоиши давлат алоқаманд намудан, мо асосҳои кофӣ надорем. Ҳуқуқшинос ва ҷамъиятшиноси машҳур - Сорокин П.А. изҳор намудааст, ки «пайдоиши шакли ҳамзистии давлатӣ маънои ягон чизи ғавқулударо нашофта, танҳо дар хусуси пайдоиши шакли нави ҳамзистӣ, ки дар он воситаи муттаҳидкунанда назар ба онҳо, ки дар ҷомеаҳои авлодӣ ва тотемӣ (хайвонпарастӣ) истифода мешуданд, дигаргуна мебошанд.» [163, с. 3-4].

Романов А.К. изҳор мекунад, ки «одати ҳуқуқӣ маънои ҷомеаи инсонӣ, на ин ки давлатро дорад» ва истифодаи он ягон мақоми махсуси ҳуқуқҷодкунанда ва ҳуқуқтатбиқкунандаро талаб наменамояд [153, с. 186]. Аъзоҳои ҷомеаи ибтидоӣ дар арафаи таназзулӯбии он, ба ҳуқуқи одатӣ чун ҳуқуқ муносибат намуда, онро аз ахлоқ ва дин фарқ менамуданд. Барои ҷавоби асоснок додан ба саволи кадом асосҳо барои эътироф намудани ҳуқуқи одатӣ ба сифати ҳуқуқ вучуд доранд, зарур аст, ки раванди таҳаввулоти ҳуқуқи одатӣ, умуман чун сарчашмаи ҳуқуқӣ ва махсусан чун сарчашмаи ҳуқуқи маданӣ мавриди омӯзиш қарор дода шавад.

Барои дарки моҳияти муқаррароти ҳуқуқии қадима мумкин аст ба сарчашмаҳои ҳуқуқи римӣ рӯй овард. Фаҳмиши рафтори қобили қабулро римӣ аз насл ба насл мерос гузошта, бо мурури замон низоми махсуси *mos Romanum* (одати римӣ), ки на танҳо дар рафтори муқаррарии ҳамаҷузҳои римӣ, балки дар шакли фолклор (шифоҳӣ ва баъзан дар шакли хаттӣ) вучуд дошт, таъсис додаанд. Дар баробари ин, қоидаҳои анъанавӣ бо дарназардошти таъсири қувваҳои ғавқултабӣ вучуд дошта, ҳуқуқ бошад, ба тарзи ҳаёти муқаррарӣ (*regum natura*) така

мекард.

Меъёрҳои одатиро дар ҳуқуқи римӣ то замони мураттабсозӣ, ки аз ҷониби пантификҳо ҳамчун мероси ниёгон (*mores maiorum*) ниғаҳдорӣ карда мешуд ва риояи онро таъмин менамуданд [73, с. 83-85]. Мафҳуми *mores maiorum* дар қонунҳои XII ҷадвал ҷой надоштанд, ки дар натиҷа меъёрҳои алоҳидаи танзими муносибатро ба вучуд оварда, ба қисми таркибии *jus civile* табдил ёфтанд. Бо гузашти вақт, *mos* ва *mores* аҳаммияти ҳуқуқро аз даст дода, ба гурӯҳи алоҳидаи ахлоқӣ гузаштаанд.

Ба ақидаи олимон ва ҳуқуқшиносони римӣ аломати асосӣ ва ҳуқуқи одатӣ ин дорои шакли хаттӣ надоштани он мебошад. Дар замони ҳуқуқи римии қадим ҳуқуқшиносон асосан аз ҳуқуқи одатӣ истифода менамуданд. Дар як маврид бо истилоҳи *consuetude*, истилоҳи *mores* ҳамчун меъёри алоҳидаи ҳуқуқӣ истифода мешуд. Дар баробари риоя ва татбиқи меъёрҳои қонун истифодаи одатҳо низ иҷозат дода шуда буд, ки ҳаду дорои эътибори ягонаи ҳуқуқӣ буданд, ки онҳо дар мухолифати ҳамдигар набуданд. Аз ин рӯ, Гай қайд намудааст, ки тамоми муносибатҳои ҷамъиятӣ дар ҷомеаи римӣ бо қонунҳо ва одатҳо ба танзим дароварда мешуданд ва бо ин мақсад *leges* ва *mores* ба *jus ex scripto aut ex non scripto* иваз гардидаанд [91, с. 17].

Улпиан дар баробари иҷозат ва истифодаи одатҳо дар муносибатҳо қайд менамояд, ки ин ҳуқуқ дар ду шакл вучуд дошта метавонад: шифоҳӣ ва хаттӣ мегӯянд [91, с. 85]. Баъдан аз ҷониби император Константин ҳуқуқи одатӣ ба қонун баробар карда шуд, ки он дар мод. 8, 52, 2 конститутсия дарҷ гардида, набояд ба қонун мухолиф бошад [42, с. 18]. Дар ин ҳолат, ҳуқуқи одатӣ ҳолигиҳои қонунгузорино пурра менамуд.

Маврид ба зикр аст, ки калимаи *lex* дар ёдгориҳои олмони асримиёнагӣ на ба он маънои маҳдуде, ки дар Рим барои ифодаи қонун ифода мегардид, истифода шудааст, балки одатҳоро низ дар бар мегирифт. Мутобиқан, *lex salica* на танҳо ба маънои қонун, балки ба маънои одатҳои зиндаи халқӣ ифода гардидааст.

Олими исломшинос профессор Беляев Е.А. дар сарсухани китоби

Раймон Шарл «Ҳуқуқи мусулмонӣ» менависад, ки дараҷаи таъсири меъёрҳои ҳуқуқи мусулмонӣ ба сатҳи рушди иҷтимоии аҳолии мусулмон мувофиқат мекард - «дараҷаи ин сатҳ ҳар қадар пасттар бошад, таъсири урфу одатҳои маҳаллӣ ҳамон қадар бештар буд ва он бо қонун ҳифз карда мешуд. Дар он ҷое, ки раванди феодаликунонӣ дар марҳилаи ибтидоии худ буд, урфу одатҳо баъзан муддати тулонӣ нигоҳ дошта мешуданд ва ҳатто метавонистанд аз дастурҳои ҳуқуқи исломӣ аҳаммияти калонтар дошта бошанд, аксар вақт ин ҳолат дар байни кучманчиён, кӯҳистониён ва бодиянишинон мушоҳида мешуд. Аммо дар давлатҳо ва шаҳрҳои, ки аҳолии мусулмон дар шароити муносибатҳои мутараққии феодалӣ ҳаёт ба сар мебуданд, ки меъёрҳои ахлоқи мусулмонӣ ҳукмфармо буданд» [193, с. 6].

Ҷамзамон, Тоҳиров Ф.Т. менависад, ки дар воқеъ, дар Осиёи Миёна ва Қазоқистон ин дар он зоҳир мешуд, ки вилоятҳои тоҷику ўзбек, туркмени Бухоро, Самарқанд, Фарғона ва Хива бештар ба мусулмоншавӣ дучор мешуданд (асоси он марказҳои хониҳои Бухоро, Қўқанд ва Хива) исломро қабул намуда, ба ҳуқуқи мусулмонӣ таъя менамуданд. Дар баробари ин, ин халқҳо то ҳол унсурҳои ҳуқуқи одатиро нигоҳ медоранд. Баръакс, дар байни қазоқу қирғизҳо, махсусан дар минтақаҳои, ки аз марказҳои калон дур зиндагӣ мекарданд ва аз таъсири ислом хеле суст буданд, ҳатто ба таври расмӣ то инқилоби Октябр ҳуқуқи одатӣ ҳукмрон буд [182, с. 78-79].

Ў қайд менамуд, ки нисбат ба Тоҷикистони пеш аз ҳокимияти шӯравӣ омилҳои зикршуда амалан ба он таъсир расонданд, ки дар Тоҷикистони шимолӣ сегонаи ҳуқуқ дар таносубҳои гуногун вучуд дошт, яъне, ҳуқуқи империявӣ ва мусулмонӣ ва баъзе унсурҳои одатҳои ҳуқуқӣ амал мекарданд ва дар Тоҷикистони ҷанубию марказӣ бошад, дар бештари маврид ҳуқуқи мусулмонӣ амал мекард ва танҳо дар ҳолати ҳал нагардидани муносибатҳои ҳуқуқӣ бо ҳуқуқи мусулмонӣ, одатҳо истифода мешуданд ва қисман каме аз меъёрҳои ҳуқуқӣ империявӣ татбиқ мегардиданд [182, с. 79-80].

Ҳангоми омӯзиши ҳуқуқи одатии тоҷикони кӯҳистон мо зухуроти монандро дида метавонем. Одатҳои ҳуқуқии тоҷикони кӯҳистонро омӯхта, муаллиф таваҷҷуҳро ба як падидаи ҳамшабеҳ, ки аз ҷониби тоҷикони кӯҳистонӣ ҳамчун номи умумии одати мардумӣ, ки решаҳои арабӣ доранд ва дар кишварҳои мусалмонӣ истифода мешуданд, ҷалб кардааст. Халқиятҳои дигар ин одатро ба забони модарии худ, аз ҷумла чеченҳо одатҳои ҳуқуқии худро «edil» ва осетинҳо бошад «ardau» меномиданд ва ардау истилоҳи осетинӣ ба истилоҳи лотинии ordo ва истилоҳи фаронсабии l'ordre ё истилоҳи русии қадима «ряд» монанд буда, маънои қоида, решаҳои ориёӣ дошт ва ба гуфтаи ёдгориҳои қадимаи рус, «ряд» маънои «одат»-ро дорад [101, с. 2-4].

Умуман, истилоҳи «одат» аз ҷониби тоҷикони кӯҳистонӣ ба маъноҳои гуногун истифода шудааст. Ба андешаи олимон, истилоҳи «одат»-ро тоҷикони кӯҳистонӣ ба маънои гуногун истифода мебаранд ва вожаи «ъадат» калимаи арабӣ буда, ба маънои «одат» мебошад. Муаллиф таъкид мекунад, ки маънои ҳуқуқии он муҳимтар аст ва мафҳумҳои «одат» ва «ҳуқуқи одатӣ» ҳаммаъно нестанд. Мафҳуми «одат» аз истилоҳи «ҳуқуқи одатӣ» васеътар аст [178, с. 57-58]. Мавсуф инчунин қайд менамояд, ки истилоҳи «одат» дар умум фаҳмида мешавад, гарчанде истилоҳи «ҳуқуқи одатӣ», маҷмӯи меъёрҳои ҳамчун қонун эътирофгардида мебошад. Тоҷикон истилоҳи «ъадат»-ро ба ҳуқуқӣ ва ғайриҳуқуқӣ ҷудо намуда, онро ҳамчун одат – анъанаҳо мефаҳмиданд [178, с. 57-58].

Одатҳои ҳуқуқиро дар ҳудуди Тоҷикистони таърихи баррасӣ намуда, Тоҳиров Ф.Т. қайд менамояд, ки ҳангоми инъикос ёфтани одатҳои ҳуқуқӣ, асосан дар соҳаҳои ҳуқуқи оилавию никоҳӣ, меросӣ ва маданӣ зиёдтар ба назар мерасиданд. Хусусан одатҳои бисёрзанагӣ, калим, ба шавҳар додани духтари ноболиғ, инчунин, дар қоидаҳои истифодабарии замин, ҳашар, иҷораи осӣёб ва ғайраҳо хеле паҳнгардида буданд. Баъзе аз ин одатҳои ҳуқуқӣ ба монандӣ, бисёрзанагӣ, додани ғиёба барои ҳамсар, қоидаҳои истифодабарии замин, иҷораи осӣёб

каблан то ачдодони тоҷикон маъмул буданд, яъне то давраи тоисломӣ [182, с. 80].

Кабардиниҳо хусусан роҷа Голитсин аз соли 1844 зери истилоҳи «одатҳо» меёри идоракунии муносибатҳои халқӣ шарҳ додааст [182, с. 5]. Аммо барои мо маънои одат чун «суд аз рӯи одатҳо ва маросимҳо», ки дар асрҳои XVIII-XIX на танҳо ба шариат, балки ба қонунгузори муҳолиф гузошта мешуд, аҳаммияти хоса дорад.

Дар сарчашмаҳои таърихӣ оид ба пайдоиши одат ва шаклҳои ташаккулёбии он маълумоти ҷолибро дарёфт намудан мумкин аст. Воситаи асосии ташаккулёбии одатҳо дар байни одамони кӯҳистонии Қафқоз аз қадим, судҳои ҳакамӣ ва ё судҳои мусолиҳаомези миёнаравҳо (медиаторҳо) ба ҳисоб мерафтанд. Ин гуна суд барои халқҳои кӯҳистон баррасии мусолиҳаомези шифоӣ тибқи розигии тарафҳои баҳскунанда тавассути интиҳоби судҳои миёнаравҳо сурат мегирифт. Одатҳои нав бошад, бо чунин тарз муайян мегардиданд. «Агар одатҳои мавҷуда барои танзими баҳсҳои нав дуруст намеоманд, суди миёнаравҳо бо таъя ба муқаррароти умумии одатҳо бояд роҳи ҳалро пайдо менамуд. Барои ҳалли ин гуна масъалаҳо одамони аз одатҳо боҳабар, ба мисли кӯҳансолон, ки метавонистанд бо таъя ба таҷрибаи пешина мисоли ба ҳолати баррасишаванда монандро пешниҳод намоянд, ҷалб мегардиданд» [182, с. 7-8]. Қарори бо чунин роҳ қабулгардида «маслиҳат» номида мешуд. Маслиҳат дар натиҷаи такроршавияш ба шумули одатҳои умумии халқӣ ворид гардида, ба одат табдил меёфт.

Аз таҷрибаи судҳои арбитражӣ бармеояд, ки одатҳо дар ҳалли баҳсҳо васеъ истифода мегардиданд, ки дар оянда ҳамчун манбаи одат ҳисобида мешуданд. Дар ҳолатҳои ба вучуд омадани баҳс дар муносибатҳои ҳуқуқи маданӣ тарафҳо шартнома (*compromissum*) ба имзо расонида, онро ба арбитрҳо месупориданд. Аз ин рӯ, римӣҳо тавассути истифодаи одатҳо як тарафро барои пардохти ноустуворона уҳдадор мекарданд, ки пардохти ноустуворонаро тавассути *stipulatio* (уҳдадории вироишӣ) ба миён меовард. Одати зикргардида бояд ваъдаи

додашударо, яъне дар шакли шифохӣ баён гардидан, дар асоси он шахс уҳдадорӣ ба зимма гирифтааст, амалӣ нагардида бошад, таъмин менамуд [42, с. 229-230].

Аз андешаҳои зикргардид, чунин хулоса кардан мумкин аст, ки раванди ташаккулёбии ҳуқуқи одатӣ ба фаъолияти муассисаҳои судӣ дар алоқамандии наздик қарор доштааст. Илова бар ин, далелҳои таърихӣ муътамад оид ба он, ки қарорҳои судӣ назар ба одатҳои ҳуқуқӣ сарчашмаҳои қадимтари ҳуқуқ ба ҳисоб мераванд, мавҷуд мебошанд.

Мэн Г.С. дар асари худ баён намудааст, ки омӯзиши адабиётҳои гуногун ва ҳуқуқи қадимаи юнонӣ нишон медиҳад, ки фемидаҳо қарорҳои судиро ҳамчун манбаи бавучудорандаи ҳуқуқ меномиданд, ки дар оянда метавонистанд ҳамчун одат муносибатҳои мушаххаси ҳаётро ба танзим дароранд [125, с. 103].

Таҳқиқотҳои таърихӣ гувоҳӣ медиҳанд, ки бо қабул ва эътибори қонунӣ пайдо кардани қарорҳои арбитражӣ ва аз ҷониби аъзоёни куҳансоли чомае ҳал гардидани ҳар як ҳолати муносибати ҷамъиятӣ одатҳои ҳуқуқиро ба вучуд меоварданд ва «ин қарорҳо тибқи қонуни умумии мутобиқшавӣ барои ҳолатҳои дигари монанд ба ҳолати аввала амсол ва ё намуна мегардиданд.» [60, с. 207]. Вобаста ба ин «фемида» одатҳои ҳуқуқие мебошад, ки тибқи он қарорҳои судҳои ҳақамӣ ва ё ҷамоа ташаккул ёфтаанд.

Дар баробари ин, қабилаҳои олмонӣ дорои маҷмӯаи одатҳои халқӣ — *Leges barbarorum* буданд. Ҳар як қабила ёдгории ҳуқуқии худро дошт — *Lex Salica*, *Lex Ribuarica*, *Lex Burgundica* ва амсоли инҳо. [181, с. 233-249]. Олмонихоро тағйирёбии шароитҳои маишӣ ҳангоми муҳочирати онҳо ва хавфи фаромӯш кардани одатҳои ниёгон ва аз даст додани махсусиятҳои ҳуқуқи олмонӣ ҳангоми омезиш ёфтани он бо ҳуқуқи римӣ барои ташкил намудани маҷмӯаҳои халқияшон водор намудааст. Одатҳои, ки дар заминаи *Leges* ташаккул ёфтаанд, маҳсули фаъолияти бардавоми қабилаҳои олмонии замони тодавлатӣ буда, дар рушди ҳуқуқи халқиятҳои ғарбӣ, ки «аз омезиши ҳуқуқҳои олмонӣ ва маҳаллӣ

таркиб ёфтаанд» таъсири амиқ расонидааст [196, с. 209]. Дар муқобили *Leges barbarorum* оҳиста-оҳиста санадҳои ҳокимияти шохӣ — капитулярҳо (аз калимаи латинии *capita* — сарвар) қабул карда мешуданд, ки барои одамони дар ҳудуди муайян истиқоматкунанда хатмӣ буда, дар таносуб аз *Leges* амали қонунҳои бегонаро дар ҳудуди худ иҷозат медоданд. Баъд аз марги Карли Бузург империяи таъсисдодаи ӯ ба се қимс тақсим шуда, ба пайдоиши давлатҳои муосири аврупоии — Франция, Германия ва Италия, ки низоми ҳуқуқии онҳо минбаъд ба таври мустақилона рушд намудааст, замина гузоштааст. Ҳуқуқи одатӣ дар ин давлатҳо то замони кодификатсия, ки дар натиҷаи мустаҳкам гардидани ҳокимияти марказӣ анҷом дода шудааст, арзи ҳастӣ намудааст.

Мисол, Фаронса дар замони ҳукмронии Каролоингҳо ба ду қисм тақсим шуда, дар қисмати ҷанубии он аксари сокинонро римиҳо ташкил медоданд, аз ин рӯ, дар ҳудуди он бо кӯмаки ҳуқуқи одатӣ, ҳуқуқи римӣ низ амал мекард. Ин маҳалро кишвари ҳуқуқи навишташуда меномиданд. Баъд аз оне, ки франкҳо шимоли Фаронсаро ғасб намуда, дар он ҷо давлати худро таъсис доданд, мавқеи ҳуқуқи римӣ маҳдуд гардид, зеро франкҳо низоми рушдкардаи ҳуқуқи одатии сарчашмаи олмонидоштаи худро доштанд. Бинобар ин, Фаронсаи Шимолиро кишвари кутюмҳо (аз калимаи фаронсавии *coutume* — одат) ном мебарданд. Ин дар ҳолест, ки аҳолии Францияи Шимолӣ ҳуқуқи одатии умумии худро надоштанд.

Танҳо аз асри XIII одатҳо дар маҷмӯаҳо гирд оварда шудаанд. Маҷмӯаҳои ба монанди кутюмҳои Орлеан ва Бовезӣ, инчунин Маҷмӯаи ҳуқуқи одатии нормандӣ ба ҳисоб мераванд. Маҷмӯаи охирин то ба ҳол дар Ҷазираҳои Нармандия сарчашмаи асосии ҳуқуқ ба ҳисоб меравад. Агар судя дар рафти муҳофизат оид ба кутюми татбиқшаванда маълумот намедошт, пас у бояд барои муайян намудани он «назарсанҷии умумӣ» гузаронида, аз шумораи муайяни сокинони маҳали дахлдор аз рӯи хотираҳояшон айнан такрор кардани кутюмро бо мақсади тасдиқи он

анҷом меод.

Раванди пайдоиш ва рушди ҳуқуқи савдоӣ дар Аврупо барои таҳқиқоти мо аҳаммияти хоса дорад. Ин раванд дар се давраҳои таърихӣ (итолиёвӣ, франсузӣ ва олмонӣ), ки ҳар яки онҳо дорои хусусиятҳои умумӣ ва махсус будаанд, сурат гирифтааст. Таърихи ҳуқуқи савдоии Асримиенагӣ — ин таърихи шаҳрҳои Аврупои Ғарбӣ мебошанд.

Давраи якуми рушди ҳуқуқи савдоӣ аз Италия оғоз мегардад, зеро шароитҳои ҷуғрофӣ ва таърихӣ ин кишварро дар маркази маҳалҳои нисбатан фарҳангии асрҳои XI – XII гузоштааст. Одатҳои ҳуқуқие, тавассути юрисдиксияҳои консулӣ ташаккул ёфтаанд, аксаран дар шакли маҷмӯаи қарорҳои судӣ (*decisiones*) ба расмият дароварда мешуданд. Аз ин рӯ, дар Итолиё мураттабсозии одатҳои маҳаллӣ (яъне ҳуқуқи статутӣ) амалӣ карда шудааст [60, с. 15-16].

Бори нахуст дар Итолиё ва Фаронса ҳуқуқи савдоӣ дар натиҷаи ташаккул ёфтани ба ҳуқуқи одатӣ табдил ёфтааст, ки ҳоло он ба ҳуқуқи одатии байналмилалӣ савдоӣ мубаддал гаштааст. Сарчашмаҳои одатҳои савдоӣ дар Аврупо аз замони табдилёбии ҳуқуқи савдоӣ ҳамчун манбаи танзими муносибатҳои ҳуқуқӣ баромад менамуданд. Дар сарчашмаи мазкур асосан одатҳои савдоии баҳрӣ ҷамъоварӣ гардида буданд, ки дар як муддат бештари мардуми маҳаллӣ мехостанд, ки одатҳои маҳаллӣ бо одатҳои умум муттаҳид карда шаванд. Бештари кишварҳои Аврупо ин гуна манбаҳоро қабул ва эътироф менамуданд.

Ба сифати яке аз чунин манбаҳо *Tabula de Amalfi*, Қонуни шаҳри Амалфи (дар Итолиё) номбар намудан ҷоиз аст. Манбаҳои номбурда ҳуқуқи одатии баҳрӣ дар худ ҷамъоварӣ намуда, одатҳои маҳаллиро низ дар бар мегирифтанд [126, с. 17].

Хусусияти хоси давраи сеюми рушди ҳуқуқи савдоӣ дар Аврупо бо ташаккулёбии шаҳрҳои олмонӣ вобастагӣ дорад. Дар ҳудуди Германия сарчашмаҳои мухталифи ҳуқуқ амал менамуд. Танҳо оинномаҳои векселӣ ба панҷоҳу шаш адад мерасиданд. Ҳуқуқи мадания ба сарчашмаҳои римӣ асосёфта барои аҳоли дастнорас буда, ба талаботи

муомилоти савдой чавобгӯ набуд. Ба монанди шаҳрҳои итолиё дар Олмон ва Испания манбаҳои ҳуқуқи савдой тавассути қарорҳои судӣ рушд карда, дар маҷмӯаҳои алоҳида ҷамъоварӣ карда шуданд. Дар давраҳои баъдӣ *Reformationes* — маҷмӯаҳои пайдо гардиданд, ки одатҳои савдоиро ба низом даровардаанд [88, с. 87-88].

Татбиқи одатҳои ҳуқуқӣ дар ИҶШС қариб, ки ба назар намерасид, зеро дар ин давра моликияти хусусӣ вучуд надошт ва муносибатҳои ҳуқуқи хусусӣ як дараҷа маҳдуд карда шуда буданд. Сипас баъди истиқлолияти давлатии Тоҷикистон ва қабули қисмҳои 1 ва 2 Кодекси граждани Ҷумҳурии Тоҷикистон мавқеи ҳуқуқи одатӣ аз нав мустаҳкам карда шуд. Дар Тоҷикистон дар моддаи 5 КМ ҚТ истифодаи одатҳои ҳуқуқӣ таҷассум ёфта, ки танҳо татбиқи одатҳои муомилоти кориро танзим мекард.

Ҳамин тавр, новобаста аз тамоюли аз ҷониби қонунгузорӣ маҳдуд гардидани мавқеи ҳуқуқи одатӣ, ҳуқуқи одатӣ то ба ҳол нақши сарчашмаи ҳуқуқро аз даст надодааст. Дар аксари давлатҳо одатҳои ҳуқуқӣ дар соҳаи танзими муносибатҳои соҳибкорӣ ва савдой истифода гардида истодаанд. Иттилоотонии умумӣ ва пешравии воситаҳои коммуникатсионӣ дар замони муосир ба пайдоиши намуди комилан нави одатҳои ҳуқуқӣ, ки ба таври ғавқулода тез пайдо ва паҳн мегарданд, оварда расонидааст.

1.2. Мафҳуми одат дар муомилоти маданӣ

Тавре дар боло зикр гардид, одат ҳамчун объекти таҳқиқот аз замонҳои қадим маъмул мебошад. Файласуфи машҳури Юнони Қадим – Арасту дар асараш «Риторика» чунин қайд кардааст, ки «Ба андешаи ман ду намуди қонунҳо – хусусӣ ва умумӣ вучуд доранд. Қонунҳои хусусӣ, қонунҳои навишташудае мебошанд, ки одамон дар ҷомеа тибқи онҳо зиндагӣ мекунанд. Қонунҳои умумӣ, қонунҳои нонавиштае мебошанд, ки ба таври умум эътироф шудаанд.» [242, с. 98]. Пӯшида нест, ки зери «қонуни умумӣ» ӯ одатро дар назар дошт.

Суханони зикршудаи ҳуқуқшиноси машхури римӣ Юлиан дар бораи он, ки «Дар воқеъ, дуруст аст, ки одати қадимаи мустаҳкамгардида дар чомеа чун қонун татбиқ мегардад, зеро он ҳуқуқе мебошад, ки ахлоқ онро муайян намудаанд» (D. 1, 3, 32, I) [105, с. 113], ба масъалаи аҳаммияти фаъолияти меъёрҷодкунии чомеаҳои қадима, ки дар ташаккулёбии низомҳои ҳуқуқии муосир нақши назаррас доштаанд, равшанӣ меандозад.

Раҷабов С.А. қайд менамояд, ки «Олимони асримиёнагии Осиёи Марказӣ дар бораи чараёни пайдоиши сарчашмаҳои асосии ҳуқуқ ..., аз ҷумла, меъёрҳои ҳуқуқи одатӣ низ ақидаҳои судмандро аз худ боқӣ гузоштаанд. Таври мисол, Абуалӣ ибни Сино унсурҳои асосии мафҳуми одатро чунин ифода намудааст: «Ман дар мафҳуми одат чандин маротиба такрор кардани як феълро дар замони дарозо ва вақтҳои ба ҳам наздик дар назар дорам.». Раванди эҷоди меъёрҳои одатӣ (одат) раванди мураккаб аст. Дар ин таъриф Абӯалӣ ибни Сино ба ду унсури асосии меъёри одатӣ ... ишора намуда, онҳоро аз якдигар мушаххас ва фарқ кардааст. Унсури аввалро Ибни Сино «чандин маротиба такрор кардани як феълро» аз ҷониби субъектҳо (давлатҳо) қайд кардааст. Ба ҳайси унсури дуввуми меъёри одатӣ ... ибни Сино амалҳои муқарраран такроршударо аз ҷониби субъектҳо (давлатҳо) «дар замони дарозо ва вақтҳои ба ҳам наздик» қайд намудааст.» [241, с. 364-374].

Новобаста аз оне, ки пайдоиши ҳуқуқи одатӣ аз замонҳои қадим сарчашма мегирад, омӯзиши амиқи он аз аввали асри XIX шурӯъ шудааст. Олимони соҳаҳои дигари илм то имрӯз назар ба ҳуқуқшиносон ба омӯзиши ин масъала тавачҷӯҳи бештар намудаанд.

Раҳимзода М.З. қайд менамояд, ки одатҳо яке аз манбаҳои ибтидоии ҳуқуқ ба ҳисоб рафта, то пайдоиши қонун ба вучуд омадааст. Мавсуф қайд менамояд, ки мафҳуми “одат”, анъана ва расмро таҷассум мекунад, аммо бархе аз он ба сифати одати ҳуқуқӣ эътироф карда мешавад [240, с. 36-47].

Қонунгузори кишвари мо одатҳои муомилоти кориро (мод. 5 КМ

ҶТ) ба ҳайси сарчашмаҳои мустақили ҳуқуқи маданӣ мешиносад ва одатҳои дигари ҳуқуқиро эътироф менамояд. Дар робита ба ин, зарурати таҳлили илмии хусусиятҳои хоси ҳуқуқи одатӣ ва муносибатҳои мутақобилаи он бо дигар сарчашмаҳои ҳуқуқи маданӣ ба миён омадааст.

Қабл аз омӯзиши мафҳуми ҳуқуқи одатӣ мо бояд донем, ки таърихшиносон, этнологҳо ва ҳуқуқшиносон барои ифодаи ин ҳуқуқ истилоҳоти зеринро истифода бурдаанд, ё ин ки то ҳол истифода мебаранд: ҳуқуқи қадим, ҳуқуқи «зинда», ҳуқуқи ибтидоӣ, тоҳуқуқ, пешҳуқуқ, ҳуқуқи халқӣ, ҳуқуқи содда, ҳуқуқи ғайридавлатӣ, ҳуқуқи анъанавӣ, ҳуқуқи маҳаллӣ, ҳуқуқи нонавишта ва амсоли инҳо. Номгузори мазкур ҷанбаҳои алоҳидаи ҳуқуқи одатиро дар бар гирифта, онро яктаарафа ва нопурра маънидод менамоянд.

Мафҳуми ҳуқуқи одатӣ дар илми ҳуқуқшиносӣ он қадар ахамияти ҳуқуқӣ надорад, баръакс олимон ба аломатҳои ҳуқуқи одатӣ таваҷҷӯҳ зоҳир менамоянд, ки он дар маҷмӯъ мафҳуми ҳуқуқи одатиро ташкил медиҳад. Мутахассисони ҳуқуқи римӣ танҳо ҳуқуқи одатиро бо шартӣ ба муҳлати дароз истифода гардидан ва қобили қабул будани онҳо эътироф менамоянд. Баъзеҳо дар баробари шартҳои зикргардида дигар шартҳоро низ номбар мекунанд. Аз ҷумла, истифодаи розигӣ дар шакли сукут ва дарозмуддати татбиқи он. Дигарон бошанд ҳуқуқи одатиро инчунин нонавишта эътироф менамояд. Баъдан дар асри XIX олимони ақидаи дигарро ҷонибдорӣ мекарданд, ки тибқи он ҳуқуқи одатӣ, бояд асоснокӣ ҳуқуқӣ ва одати қадима бошад [96, с. 356].

Марченко М.Н. дар асари худ андешаи олимони англисро оид ба одати ҳуқуқӣ ҷамъбаस्त намуда, баён менамояд, ки Эллот А.Н. мафҳуми ҳуқуқи одатӣ (customary law) баррасӣ намуда, онро ҳамчун танзимгари муносибатҳо баҳо медиҳад. Ӯ инчунин андешаи дорад, ки ҳуқуқи одатӣ новобаста аз истифодаи гардидани он аз ҷониби мутахассисон ва олимони бо маъно ва муҳтавои гуногун, ҳоло дар ҳуқуқи васеъ истифодаи бурда мешавад [109, с. 334].

Дар ҳамаи давраи мавҷудияти илми ҳуқуқшиносӣ ва

хуқуктатбиқнамоӣ вучуд доштани одатро рад намекарданд, аммо ба он хусусиятҳои навро пешбинӣ менамуданд. Аз ҷумла, дар асри XVIII ва аввали асри XIX дар баъзе аз кишварҳои Аврупо, ки ҳокимияти қонунгузориро халқ ба амал мебаровард ва халқ ҳуқуқи одатиро ҳамчун қонун эътироф намояд. Дар бештари давлатҳои, ки шакли идоракуниашон монархия буданд, ҳуқуқи одатӣ он гоҳ эътибор пайдо менамуд, ки он аз ҷониби қонунгузор (*consensus imperantis*) иҷозат дода мешуд.

Инчунин, назарияҳои мавҷуд буданд, ки мафҳуми «қонуни хомӯшона» (*lex tacita*) пайдо гардиданд, ки дар натиҷаи мафҳуми «ҳуқуқи одатӣ»-ро иваз намудааст. Борзенко А. ҳуқуқи римиро мавриди таҳлил қарор дода, қайд менамояд, ки гурӯҳи олимони ақидадоранд, ки дар истифодаи ҳуқуқи одатӣ бояд аз ҷониби ҳокимияти давлатӣ иҷозат дода шавад, гурӯҳи дигарашон бошад, истифодаи ҳуқуқи одатиро аз рӯйи иҷозати умум эътироф менамоянд [47, с. 67-68].

Оертман Р. андешаҳои Тибо А.-ро омӯзиш намуда, баён менамояд, дар ҷараёни ҳуқуқҷодкунӣ аз ҷониби қонунгузор метавонанд одатҳои истифода гардида, қонунро ба вучуд оранд, ки барои ҷунин зухурот розигии ҳоким ва иҷозати халқ зарур мебошад [135, с. 9].

Коркунов М.Н. зикр намудааст, ки ақидаҳои номбурда заминаи таҳлили ҳуқуқӣ нашоаст, аз беасос будани онҳо шаҳодат медиҳад. Ӯ андешае дошт, ки «Таҷрибаи ба таври хомӯшона аз ҷониби мақоми қонунгузор иҷозат дода шудани истифодаи ҳуқуқи одатӣ амали ғалат ва сохта мебошад, зеро аз нигоҳи пайдарҳамии таърихӣ одатҳои пеш аз қонунҳо ба миён омада, барои пайдоиши қонунҳо замина гузоштаанд ва худ ҳокимияти ҳоким дар ибтидо ба ҳуқуқи одатӣ асос ёфта, аз он сарчашма мегирад» [96, с. 351]. Дар робита ба *Corpus juris civilis*, Коркунов Н.М. қайд мекард, ки аз сабаби он, ки ин кодекс дар асоси ягон санади қонунгузорӣ мавриди амал қарор дода нашуда, аз таҷрибаи рӯзгор ба миён омадааст, ба он бояд вазъи ҳуқуқи одатӣ дода шавад.

Пухта Г.Ф. доир ба одат ибрази ақида намуда, қайд менамояд, ки

одатро ҳамчун падидаи мустақил номбар менамояд ва ҳуқуқи одатӣ пеш аз қонун вучуд дошта, манбаи ягона ва асосии ҳуқуқ мебошад. Мо ба андешаи Пухта Г.Ф., ки одатро ҳамчун сарчашмаи ягона ва асосии ҳуқуқ мешуморад, розӣ шуда наметавонем. Зеро, дар баробари одат дар ҳуқуқ аз дигар манбаҳо ба монанди меъёрҳои ахлоқӣ, меъёрҳои қонун, меъёрҳои динӣ ва ғайраҳо иборат мебошад ва манбаи асосии ҳуқуқ қонун ба ҳисоб меравад.

Ҳамзамон, Пухта Г.Ф. зикр намудааст: «Асоси ҳуқуқи одатиро ақидаи умумии халқ ташкил медиҳад. Ахлоқ, одатҳо шаклҳои ибтидоии ҳуқуқ буда, чун низом – шакли хоси ҳуқуқи ҳуқуқшиносон ва калима барои қонунгузор бошад, ҳуқуқ аст.» [117; 118; 119, с. 45].

Эътибори ҳуқуқи одатӣ аз такроршавии амалҳои муайян вобаста набуда, дар ҳолати аз онҳо пайдо шудан ба мафкураи халқӣ таъя менамояд.

Савини К.Ф. ва Пухта Г.Ф. қайд менамоянд, ки ҳуқуқи одатӣ бо халқ ба вучуд омада, зарурати истифодаи онҳо чун дороии «руҳияи халқӣ» арзи ҳастӣ намудаанд [134, с. 11]. Тибқи ин андешаҳо одат чун воситаи муайян кардани ҳуқуқ, ки қабл аз он бо дигар роҳҳо истифода мегардид. Ҳуқуқи одатӣ ақидаи умумихалқие мебошад, ки «дар шакли бевосита ва табиияш бо халқ пайдо шудааст» [134, с. 13]. Бинобар ин, асосҳо онҳо истилоҳи «ҳуқуқи одатӣ»-ро қабул накарда, бештар истилоҳи ҳуқуқи «халқӣ»-ро ҷонибдорӣ менамуданд» [134, с. 13]. Андешаи мазкури Савини К.Ф. ва Пухта Г.Ф. бинобар надоштани тарафдорони дигар ташаккул наёфтанд ва айни ҳол дар қонунгузорӣ низ аз чунин истилоҳи ҳуқуқ «халқ» истифода наменамоянд.

Дар баробари ин, Безелер К.Г. қайд кардааст, ки ҳуқуқ дар ҳолате ба вучуд омада, рушд менамояд, ки агар он аз ҷониби иштирокчиёни муносибатҳои ҳуқуқӣ риоя шавад. Дар пайдоиши ҳуқуқи одатӣ бошад одатҳои умумӣ замина гузошта, шуури халқиро асоси бавучудоии одатҳо намехисобад ва дар як маврид истифодаи бисёркаратаи онро ҳамчун ҳуқуқ эътироф намудааст [134, с. 11].

Олимони зиёд ба таҳлили проблемаи асоснокгардони моҳият ва аломатҳои ҳуқуқи одатӣ машғул шудаанд. Мейер Д.И. одатро ҳамон вақт сарчашмаи ҳуқуқ меҳисобад, ки агар он дар худ зарурати ҳуқуқӣ дошта бошад, баъдан зарурати ҳуқуқӣ бояд якчанд маротиба дар таҷриба татбиқ гардида бошад, инчунин зарурати ҳуқуқӣ бояд доимо дар як шакл зоҳир гардад, дар акси ҳол ба миён омадани одат ғайриимкон мешавад. Зиёда аз ин одат бояд ба ахлоқ зид набошад [117, с. 45-46; 118; 119]. Мейер Д.И. дар ҳуқуқи одатӣ ба сифати шартӣ ҳатмӣ ифодаи иродаи халқ, иҷозат шудани одатро намехисобид, балки мавҷудияти ҳуди одатҳоро ҳамчун шартӣ ягона ба назар мегирифт [117, с. 47; 118; 119].

Шершеневич Г.Ф. мафҳуми одатҳои ҳуқуқиро аз нигоҳи худ баҳо дода қайд менамояд, ки «одатҳои ҳуқуқӣ - меъёрҳои мебошанд, ки дар натиҷаи такрорёбии чандкаратаи рафтори муайян ба миён омадаанд» [194; 195, с. 187-188; 196; 197; 198; 199; 200; 201; 202]. Муаллифи номбурда доир ба масъалаи баррасишаванда ибрози ақидаи дигарро низ баён намуда, асоснокии зарурати ҳуқуқӣ ё ин ки шуури ҳуқуқиро заминаи ҳуқуқи одатӣ меҳисобад.

Шершеневич Г.Ф. мавқеи ҳуқуқи позитивиро дастгирӣ намуда, қайд менамояд, ки ба сифати аломати одати ҳуқуқӣ ва ташаккули он шуури ҳуқуқиро намехисобад ва ягона аломати онро дарки ҳуқуқӣ мешуморад. Муҳаққиқ таърихи пайдоиши одатҳоро омӯхта, ташаккули одатҳои ҳуқуқиро ба мисли пайдоиши қоидаҳои қадимаи омирона ва давраи инкишофи «хироч» рабт медиҳад. Ҳамзамон, ӯ ақидаи халқро ба сифати рушди одатҳо эътироф накарда, биён менамояд, ки эътибори одатҳои ҳуқуқӣ ба мисли «қоидаҳои омиронаи қадим» ва «хироч» мебошад [194; 195, с. 442].

Шершеневич Г.Ф. одат, яъне риояи пайдарҳами қоидаро моҳияти ҳуқуқи одатӣ медонист. «Ҳама чизе, ки бо мурури вақт ташаккул ёфтааст, барои ҷомеа мақоми хоса дорад. Мақоми қонунгузор новобаста аз мутлақ будани ҳокимияташ қабл дар муносибат бо одатҳои замони

кадим аз эҳтиёт кор мегирифт. Мавсуф зикр мекунад, ки шарти ягонаи одатҳои ҳуқуқӣ мавҷуд будани чанбаи такроршавии он дар шакли содда ва возеҳ муайян намудааст.» [196, с. 187]. Рафтори муайян на ба он хотир такрор мешавад, ки ҳама қаблан боварӣ доранд, ки чӣ тавр бояд рафтор кард, балки ба он хотире, ки ҳама аз қоидаи рафтори барои истифода тайёр истифода мекунанд. Интихоби рафтор аз ҷониби ҳуди шахс дар асоси чӣ сурат мегирад? «Қоидаи рафтори маъмул, бо тадриҷ аз ақидаҳои қаблан ҷойдоштаи умум дар хусуси чӣ тавр бояд рафтор кард пайдо нагардида, аз бо ҳам пайвастании ташаббусҳои нафарони алоҳида оид ба муносибат бо аъзоёни дигари ин ҷомеа ва тақлид кардани дигарон ба ӯ ба миён меояд. Рафтори мунтазам такроршаванда дар ҷаҳми ҳамагон амали маъмул мегардад» [198, с. 447].

Эътибори ҳатмии одати ҳуқуқӣ аз нигоҳи Шершеневич Г.Ф. аз мавқеи қонунгузор, ки онро бо пешбинӣ намудани он дар меъёри қонун ба ӯ нақши ҳуқуқӣ дода, тавассути ин роҳ онро ба одатҳои ҳуқуқӣ табдил дода, истифода онро иҷозат медиҳад. Дар баробари ин, қонунгузор бо муқаррар намудани одатҳои ҳуқуқӣ дар санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ онро аз як ҷониб аз маҳвшавӣ ва вайроншавӣ ҳимоя намуда, ба он мақоми меъёри ҳуқуқро медиҳад. Аммо, ҳоло ҳам тафовут байни одатҳои халқӣ ва одатҳои ҳуқуқӣ муайян карда нашудааст. Вобаста ба ин масъала Шершеневич Г.Ф. иброз менамояд, ки тафовути одатҳо вуҷуд надорад, бинобар ин, набудани фарқи пурраи ҳуқуқро мушоҳида менамояд. Олим бар он назар аст, ки одат дар ҳолате ҳуқуқӣ мешавад, ки он дар ягон ҳалли муносибатҳои тарафҳо истифода гардида, бо қарори дахлдори суд татбиқ гардида бошад ва он гоҳ онро ҳимояшуда меҳисобад.

Гамбаров Ю.С. нуқтаи назари худро доир ба масъалаи мазкур чунин баён менамояд: «Суд дар ҷаҳлияти худ ва бо қарорҳои худ ҳуқуқи одатиро ба вуҷуд намеорад ва танҳо дар сурати ҳал намудани ихтилоф байни тарафҳои муносибатҳои ҳуқуқӣ ба он аҳамияти ҳуқуқӣ медиҳад. Суд бо салоҳиди худ аз меъёрҳои ҳуқуқи одатӣ истифода менамояд ва одатҳои ба монанди гузашт кардани мол ба зан ё ба

хабаргирии шахси дигар рафтан ҳеч гоҳ ҳамчун одати ҳуқуқӣ эътироф карда намешаванд» [195; 196, с. 453]. Аз таҷрибаи судӣ бармеояд, ки агар судья оид ба мавҷуд будани одатҳо маълумот надошта бошад, он гоҳ исботи онро ба зиммаи тарафҳо ё ба зиммаи ташкилоте воғузур менамояд, ки аз мавҷудияти он хабар дорад, яъне суд дар ин ҳолат (*ex officio*) уҳдадорӣ дорад.

Дар робита ба ин, сивилист-Гамбаров Ю.С. мавқеи дигарро дорад. Ӯ чунин ақида дорад, ки ҳуқуқ аз «мафкураи халқӣ» ва «иродаи халқӣ» ба вучуд наомадааст. Мавсуф чунин хулосабарорӣ менамояд, ки то ба кадом дараҷае метавонанд хоҳиш, кӯшиш, фикр ё эҳсосоти инсонҳои алоҳида ба ҳамдигар наздик гарданд, ки онҳо ба ақидаҳои ҳуқуқии умумии халқ табдил ёбанд ва барои ноил гардидан ба он ҳокимияти чамъиятӣ зарур аст [60, с. 202].

Гамбаров Ю.С. аз нуқтаи назари худ ҳуқуқи одатиро таҳлил намуда, оид ба шарҳу тавзеҳи он доир ба он хусус, ки одатҳо ва анъанаҳо дар маҷмӯъ фаҳмиши ҳуқуқи одатиро ташкил медиҳанд, розӣ шуда наметавонад. Ба андешаи ӯ дар таҷриба дигар одатҳои вучуд доранд, ки дорои хусусияти ҳуқуқӣ намебошад. Аз ҷумла, доир ба ин масъалаи ӯ баён менамояд, ки одатҳо дар олами ҳайвонот низ вучуд дошта наметавонад, ки ягон аҳаммияти ҳуқуқӣ надорад. Ӯ инчунин ибрази ақида менамояд, ки зумраи аз одатҳо наметавонад одатҳои ҳуқуқӣ бошанд, гарчанде аз рӯйи латофат онҳо амал дошта, яъне ҳамчун хулқ арзи ҳасти менамоянд ва олим тақдими тухфаҳоро дар рӯзҳои чашну идҳо мисол меорад [60, с. 190]. Дар ҳақиқатан ҳам додани тухфаҳо дар чашну идҳо ба наздикон ва дӯстони худ ба шахс асос намедиҳад, ки ӯ ба суд мурочиат намуда, тухфаро талаб намояд, яъне ин гуна рафторҳо одатҳои ҳуқуқӣ шуда наметавонанд ва онҳо танҳо ба меҳрубонии тарафайн асос ёфтаасту халос.

Ҳамзамон, Гамбаров Ю.С. хангоми баррасӣ намудани масъалаи мазкур диққати худро ба моҳияти ҳуқуқи одатӣ ҷалб намуда, иброз менамояд, ки шартҳои асосии он бавучудой ва истифодаи он эътимоди

ботинӣ ва омили зоҳирӣ мебошад. Ҳамзамон, $\bar{u}$ шартҳои зерини ҳуқуқи одатиро таҳлил намуда, баён менамояд, ки эътимоди ботинӣ он гоҳ нисбат ба ҳуқуқи одатӣ пайдо мегардад, ки нисбат ба он ҳатмияти ҳуқуқӣ, яъне ба $\bar{u}$ хусусияти иҷроӣ ҳатмӣ дода шавад. Инчунин, омили зоҳирӣ дар он лаҳза нисбат ба ҳуқуқи одатӣ табдил мегардад, ки он дар таҷриба аз ҷониби иштирокчиёни муносибатҳои ҳуқуқӣ истифода гардад ва он такроршавии истифода ба қоида мубаддал гардад. Дар ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ истифодаи ҳуқуқи одатиро муаллиф чунин шарҳ медиҳад, ки аз рӯйи таҷрибаи судҳо ба замони қабли истифодаи одатҳо тақия намуда, онро ҳамчун эътиқод ба зарурат (*opinio necessitatis*) вобаста медонанд, ки дар натиҷа ба он вазъи ҳуқуқии алоҳида ва ё маҳаллиро медиҳанд [60, с. 200]. Ба сифати шартҳои дигари ҳатмии ҳуқуқи одатӣ $\bar{u}$ неруи табиӣ ҳуқуқро ба асос мегирад.

Раҳимзода М.З. одатҳоро дар маънои васеъ доир ба доштани зарурати танзими муносибатҳои соҳибкорӣ онҳоро ба ҳуқуқӣ ва ғайриҳуқуқӣ тақсим менамояд [146; 147; 149; 240, с. 36-47]. Доир ба одатҳои ҳуқуқӣ $\bar{u}$ ба нуқтаи назари қонунгузор тақия намуда, зикр намудааст, ки одатҳои ҳуқуқӣ бояд аз ҷониби иштирокчиёни муносибатҳои соҳибкорӣ ду ва зиёда маротиба истифода шуда, иҷроӣ он барои соҳибкорон хусусияти ҳатмӣ ба худ касб намуда, татбиқ карда мешавад, ки дар натиҷаи чунин амалҳо ҳуқуқи одатӣ ба қоидаи рафтор мубаддал мегардад [240, с. 36-47]. Инчунин $\bar{u}$ андеша рондааст, ки дар КГ ҚТ яке аз намуди одатҳои ҳуқуқӣ, яъне одатҳои муомилоти қорӣ пешбинӣ гардидааст. $\bar{U}$ аломатҳои одатҳои муомилоти қориро бо чунин таснифот пешниҳод намудааст:

- қоидаи рафтори муайяншуда;
- дар ягон соҳаи соҳибкорӣ васеъ истифодашаванда;
- дарбар гирифтани чараёни дурудароз;
- равона гардидани он барои доираи васеъ ва умумӣ;
- дар тафовут аз амр, доштани дорои хусусияти ба ҳама ҳатмӣ;
- доштани хусусияти навишташуда ва нонавишта [240, с. 36-47].

Пахман С.В. дар асари худ дар бораи одатҳо менависад, ки одатҳо ба мисли дигар меъёрҳои иҷтимоӣ аз зиндагӣ пайдо мешаванд ва вобаста ба ҳудуд ба маҳал вобастагӣ дошта, ақидаи умумро ба инобат мегирад [140, с. 18]. Дар ин бобат ӯ ақидаи баъзе аз мактабхоро танқид намуда, шуури ҷамъиятиро ҳамчун асоси бавучудоии ҳуқуқи одатӣ намеҳисобад. Баръакс ӯ пайдоиш ва ташаккулёбии ҳуқуқи одатиро ақидаи табақаи муайяни иҷтимоӣ, шахсони дар як маҳал иқоматкунанда, ба пайравии озодии вичдонию динӣ ва алоқамандии давлатҳо дар муносибатҳои маданӣ вобаста медонад [183, с. 107-108].

Одатҳои ҳуқуқӣ дар навбати худ аз хусусияти миллӣ ва ғайримиллӣ вобаста бошанд ё дар як маврид метавонанд вобастагӣ надошта бошанд, ки чун мисол одатҳои савдоӣ баромад карда метавонанд. Ҳуқуқи одатӣ, ки аз рӯйи андешаҳои бештари олимони хусусияти иҷроиши хатмӣ дорад, ки дар пушти он ягон нафар шахси пешқадами ҷомеа меистад.

Аз рӯйи натиҷаҳои таҳлили гузаронидашуда хулоса баробардан мумкин аст, ки дар илми ҳуқуқшиносӣ ба таври зарурӣ ва дар Тоҷикистон умуман масъалаи таҳқиқи мавзӯи одатҳо, аз ҷумла ҳуқуқи одатӣ бо намудҳои дахлдори он мавриди омӯзиш қарор дода нашудааст. Аз ин рӯ, дар илмӣ ҳуқуқшиносӣ ва қонунгузорию муосир баҳсу мунозираҳои зиёде оид ба пайдоиш ва ташаккулёбии одатҳо, тафовути одатҳо аз дигар меъёрҳои иҷтимоӣ ва аломатҳои фарқкунандаи он шарҳу возеҳро талаб менамоянд. Бинобар набудани таҳлили амиқи мавзӯи баррасишаванда олимони ба аломатҳои он назар афканда, дар баъзе ҳолатҳо бе асоснокии илмӣ онҳоро нодуруст гурӯҳбандӣ ва номбар намудаанд. Аз ҷумлаи чунин олимони Новитский И.Б. баромад менамояд, ки дар мақолаҳо ва асарҳои худ танҳо аломатҳои одатҳоро баён намудааст. Ӯ фикри худро доир ба аломати одатҳо баён намуда, асоси ягонаи рушди ҳуқуқи одатиро вақт мешуморад.

Ба андешаи мо танҳо вақт асоси ягонаи ташаккулёбии ҳуқуқи одатӣ шуда наметавонад, зеро як қатор олимони дигар аломатҳои ҳуқуқи одатиро ҳамчун заминаи ташаккулёбии он меҳисобанд. Масалан,

Раҳимзода М.З., Гамбаров Ю.С., Шершеневич Г.Ф., Мейер Д.И. ва дигарон ба ташаккулёбии ҳуқуқи одатӣ омилҳои татбиқи бисёрқаратаи он, аз ҷониби қонунгузор иҷозат дода шудани он, пайдо намудани хусусияти эътирофи умум, истифодаи он аз ҷониби иштирокчиёни муносибатҳои дохилӣ ва муносибатҳои савдои байналмилалӣ ва ғайраҳо вобаста медонанд.

Новитский И.Б. дуруст қайд менамояд, ки иҷозати давлатии одатҳо эътибори ҳуқуқии онҳоро ба вуҷуд меорад. Яъне, мақоми қонунгузор ба монандӣ меёри одатҳои муомилоти қорӣ одатҳоро дар танзими муносибатҳои маданӣ иҷозат медиҳад, ки онҳо дар як вақт эътибори ҳуқуқиро мегиранд [131, с. 62]. Дар баробари чунин аломат Новитский И.Б. андешаи Голунский С.А.-ро дар хусуси бо қарори суд додани иҷозати давлатӣ ба одатҳоро баҳснок шуморидааст [221, с. 4]. Ба ақидаи Новитский И.Б. дар сурати аз ҷониби давлат иҷозат гардидан ва эътироф намудани қарорҳои суд ба сифати меёри ҳуқуқэҷодкунӣ баромад карда метавонад. Инчунин ӯ зикр менамояд, ки қарори суд ҳамон вақт ҳуқуқи одатиро эҷод меанмояд, ки агар чунин тартиб дар қонун пешбинӣ гардида бошад, дар акси ҳол ин на ҳуқуқэҷодкунӣ балки татбиқи онро дар назар дорад [131, с. 63-64].

Мо ақидаи Голунский С.А.-ро танҳо бо он шарт дастгирӣ карда метавонем, ки агар он ба низоми ҳуқуқии англосаксонӣ дахл дошта бошад (ҳуқуқи преседентӣ). Ҳамзамон, бояд қайд кард, ки андешаи Новитский И.Б. вобаста ба гуфтаҳои Голунский С.А. ягон чизи навро намедиҳад, танҳо иҷозати дузинагии ҳуқуқӣ одатиро пешгӯи менамояд (иҷозати давлат ва қарори суд).

Олимони илми ҳуқуқшиносӣ ва мутахассисони соҳа вобаста ба аломатҳои аз ҷониби олимони номбаршуда, инчунин аломатҳои дигарро низ ҳамчун аломати ҳуқуқи одатӣ қобили қабул мешуморанд. Аз ҷумла, Анненков К.И. татбиқи одатҳоро мавриди омӯзиш қарор дода, ду аломати ҳуқуқи одатиро номбар менамояд: «- он бояд ба ахлоқ муҳолиф набошад; - он бояд зиддиҳуқуқӣ набошад. Аммо Анненков К.И.

мафҳуми зиддиҳуқуқиро шаҳр дода, менависад, ки он бояд хилофи қонунҳо, яъне ба тартиботи оммавӣ муҳолифат накунад» [38, с. 49].

Ба андешаи мо, Анненков К.И. ҳангоми муайян намудани аломатҳо ва ё шартҳои ҳуқуқи одатӣ дуруст амал намудааст, аммо баъдан мафҳуми зиддиҳуқуқиро шарҳ дода, онро як дараҷа маҳдуд намудааст, ки дар натиҷа танҳо аломатҳои тартиботи оммавӣ номбар карда шудаанду ҳалос. Дар чунин маврид одатҳо дар ҳолати муҳолифат доштанишон ба меъёри қонун, ки тартиботи оммавиро муқаррар намекунанд, амал карда метавонанд, ки ин ба принципҳои умумии эътирофи одатҳо аз ҷониби давлат муҳолиф мебошад. Зеро, истифода ва татбиқи одатҳои ҳуқуқӣ танҳо дар ҳолате заруранд, ки агар муносибати маданӣ бо қонун ва шартнома ба танзим дароварда нашуда бошанд ва ба онҳо муҳолиф набошад. Илова бар ин, аз нуқтаи назари Рамзайтсев Д.Ф. аломатҳои муайян кардани меъёрҳои одатӣ ва ҳолатҳои ба тартиботи оммавӣ муҳолиф намудани онҳоро пешниҳод намудааст [51, с. 30].

Нерсесов Н.О. дар баробари дигар олимони таҳти мафҳуми одати ҳуқуқӣ «зарурати ҳуқуқиеро мефаҳмид, ки ба таври доимӣ ва якранг дар доираи ҳамон як муносибатҳо истифода мегарданд» [127, с. 52]. Ӯ дар навбати худ ҳангоми муайян намудани мафҳуми одатҳои ҳуқуқӣ қайд намудааст, ки одатҳо ба ғайр аз доштани хусусияти ҳатмӣ дар баробари дигар сарчашмаҳои ҳуқуқ он гоҳ сарчашма эътироф мегарданд, ки ба талаботҳои зерин ҷавобгӯ бошанд:

- зарурати ҳуқуқӣ дошта бошад;
- маҳсули натиҷаи ақидаи умум бошад;
- муҳлати дуру дароз риоя гардад;
- қобили қабули умум бошад;
- ба ахлоқ муҳолиф набошад [127, с. 49].

Дар баробари андешаи болозикри худ ӯ баён менамояд, ки ба ғайр аз аломатҳои зикршуда, дар суд барои татбиқи одат тарафи дар баҳс қарордошта бояд ба мавҷудияти одат истинод орад, розӣ намебошад,

зеро чунин талабот ба қоидаи *jura novit curia*, яъне суд ҳуқуқро медонад муҳолиф мебошад ва дар бештари ҳолатҳо судҳо тавсия медиҳанд, ки барои ҳалли баҳси тарафҳо созиши ошӣ баста шавад ва бо ҳамин татбиқи одатҳо маҳдуд карда мешаванд [127, с. 53-56].

Олимони шуравӣ ҳуқуқи одатиро чун маҷмӯи одатҳои умумихатмии ҷамъиятии аз ҷониби давлат иҷозатшуда медонистанд. Як зумра олимони чунин ақида меронданд, ки бо дохил гардидани аломатҳои одатҳо ба низоми қонунгузорӣ он одати ҳуқуқиро ба худ касб намуда, падидаи навро ташкил медиҳад [174, с. 16]. Баён намудани чунин нуқтаи назар нисбат ба одатҳо аз ҷониби як қатор олимони мавриди баҳс қарор гирифтааст. Аз ҷумла, Зивс С.Л. пешниҳод мекард, ки ҳангоми ба қонунгузорӣ ворид намудани он бояд аз одатҳо ду зухурот ҷудо карда шавад, ки:

- мутобиқшавии ҳуқуқи одатӣ ба низоми ҳуқуқӣ;
- қабул намудани аломатҳои муайяни ҳуқуқи одатӣ.

Ба андешаи ӯ мутобиқшавӣ онро дар назар дорад, ки бояд дар як маврид бо ворид намудани одатҳо ба низоми ҳуқуқӣ бояд қисмҳои аломатҳои одатҳо инкор нагардида, бо талаботҳои умумии қонунгузорӣ ҷавобгӯ бошад. Дар шарҳи дуоми зухуроти зикргардида ӯ баён менамояд, ки одатҳои ҳуқуқӣ ба сифати сарчашмаи ғайрирасмии ташаккулёбии қонунгузорӣ хизмат менамояд [79, с. 171-172]. Дар ин маврид он хусусияти фарқкунандаи худро нисбат ба дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ аз даст намедиҳад. Тибқи андешаҳои Зивс С.Л. новобаста аз он, ки баъзе аз одатҳо барои ташкили қонунгузорӣ ба сифати заминаҳои ғоявӣ истифода гардида бошанд, ҳам бояд байни ҳуқуқи одатӣ ва қонунгузорӣ чун сарчашмаҳои ҳуқуқи миллӣ фарқи мушаххас мавҷуд бошад.

Дар муносибатҳои муайяни ҷамъиятӣ ба монанди муносибатҳои ҳуқуқи маданӣ иҷрои якҷандқарата ва пайдарҳами рафтори муайян он дар натиҷа ба одат мубаддал мегардад. Дар ҳолате, ки рафтори муайян таҳти иҷборӣ ва ё зарурат истифода мегардид, баъдан он бо гузашти

мурур амали муқаррарӣ мегардад. Ба мисли гуфтаҳои мазкур одат низ дар натиҷаи истифодаи такрорӣ ба амали оддӣ табдил ёфта, дар сурати аз ҷониби давлат ҷой додани он дар қонунгузорӣ ҳуқуқи одатӣ ба вуҷуд меояд.

Ҳуқуқи одатӣ бо шарофати ду қувва пайдо мешавад. Қоидаҳои рафтори инсон аз шуури ӯ, ки ифодагари манфиатҳои ӯ мебошад, сарчашма мегардад. Ба маънои дигар, манфиати шахсӣ ва салоҳиди инсон дар хусуси дар қадом ҳолат чӣ гуна бояд рафтор кард, асоси худмуайянкунӣ (мухторият)-и ӯро ташкил медиҳад. Одатҳо дар он ҳолат эътироф карда мешаванд, ки он маҳсули амал аз ҷониби гурӯҳи шахсон якранг қабул шуда, иҷро мешавад ва худмуайянкунӣ ҳеҷ гоҳ одат буда наметавонад, зеро аз ҷониби умум мумкин аст, ки қабул карда нашавад. Агар рафтори гурӯҳи муайян ҳангоми ба таври монанд ва яқхела иҷро гардад, пас инсонҳои аз ин таҷриба бохабар низ ҳангоми иҷрои амали муайян аз қоидаи рафтори ҷойдошта пайравӣ менамоянд. Дар ҳолати мазкур таъсири бевоситаи қоидаҳои рафтори мустақамгардида дар амали шахс дида мешавад ва он қувваи дуҷумро ифода менамояд.

Яъне, амалҳои алоҳида барои пайдоиши одатҳо асос мегардидаанд. «Барои пайдоиши одатҳо, дар шуури инсоният бояд то он дараҷа маълумот оид ба таҷрибаи муайян мавҷуд бошад, ки зимни қабули қарор иродаи озоди онҳоро фуру нишонанд» [79, с. 13]. Амсоле, ки ҳуқуқи одатиро ташаккул медиҳад ва он аз тарафи одамони баоброуманд ба миён оварда шаванд, он гоҳ хусусияти маҷбурсозиро ба худ касб менамояд.

Дар назар дошт, ки таҷрибаи судҳои арбитражӣ ва медиаторон на дар ҳама ҳолат ба пайдо шудани одатҳо оварда мерасонданд. Баръакс, онҳо худ аз таҷрибаҳои пештарро истифода мекарданд, ки айни замон онҳо ҳамчун одат эътироф карда мешаванд. Зивс С.Л. дар ин хусус баён дошт, ки мақсади асосии онҳо аз он иборат буд, ки бо қабул ва эътироф намудани рафтори муайян онҳо нофаҳмоӣҳо ва ихтилофҳо аз байн мебарданд [79, с. 207-208]. Дар ҳолати аз ҷониби шахсони муътабар чамбоварӣ гардидани одатҳо ба судҳо имконият фароҳам меовард, ки

қарорҳои худро бо тақия намудан ба одати муайяншуда қабул намоянд. Дар бештари ҳолатҳо барои қабул намудани қоидаҳои рафтор ба сифати одат, ба зумраи чунин шахсони муътабар судяҳо ҷалб карда мешуданд, ки бо дарҷ намудани одат дар қарорҳои худ ба ӯ нақши ҳатмӣ касб менамуданд ва он барои дигар аъзои ғайрифайзолии ҷомеа дастур барои амали муайян мегардид. Қоидаи рафтори бамиёномада бинобар ақидаи он, ки ҳама бояд ҳамин тавр рафтор намоянд, ба одати умумӣ табдил меёбад. Чунин қоидаҳои рафтор дар натиҷаи тақлид намудан ба рафтори одамони пешқадами ҷомеа пайдо мешаванд.

Олимон риояи талаботи пай дар пайи қоидаҳо дар давоми вақти тӯлонӣ ба маҳакҳои зикршуда илова менамоянд. Мо он ҳолатро инкор карда наметавонем, ки одат дар як муддати кӯтоҳ шартӣ ҳатмиро ба худ касб намояд. Вале муҳлат дар ҳар як ҳолати алоҳида метавонад муҳталиф бошад ва тӯлонӣ будани он ҳатмӣ намебошад. Барои муайян намудани тӯлонӣ будани вақт муқаррар намудани маҳакҳо ғайриимкон намебошад ва мушаххас намудани ҳолати чанд маротиба такрор гардидани таҷрибаи муайян барои ба меъёр табдил ёфтаниш низ номумкин аст. Худ ба худ ба муддати тӯлонӣ риоя гардидани қоида дар таҷриба боиси ба меъёри ҳуқуқ табдил ёфтани он намегардад. Риоя гардидани қоида ба таври мунтазам ва дар аксари ҳолатҳо зарур шуморида мешавад. Шарт нест, ки ин ҳолат дар давоми гузариши вақти муайян сурат гирад. Танҳо дар ин ҳолат қоида ба меъёри устувори рафтор табдил меёбад. Барои мисол, қонунҳои динии асримиёнагӣ одатҳоро дар он ҳолат аз лиҳози ҳуқуқӣ эътиборнок меҳисобиданд, ки агар онҳо дар давоми вақти тӯлонӣ риоя шуда бошанд, вале дар онҳо давомёбии вақти тӯлонӣ мушаххас нагардида буд [42, с. 15]. Талаботи мазкур на он қадар оқилона менамояд.

Фаҳмо ва муайян будани одатҳои ҳуқуқиро олимон яке аз аломатҳои ҳуқуқи одатӣ ҳисобидаанд. Бо ин ақида бо пуррагӣ розӣ шудан ғайриимкон аст. Қоидаи одатӣ ба таври ноаён ташаккул меёбад ва байни одатҳои ташаккулёфтаи стода ва аллақай ташаккулёфта сарҳади

муайян дида намешавад. Татбиқ гардидани одатҳо дар танзими ин ё он муносибат асос барои мавҷудияти одатҳо мебошад, аммо ин маъноӣ онро надорад, ки муносибатҳои бо одатҳо танзимгардида шаҳодати мавҷуд будани одатҳо мебошанд. Ба андешаи Сергеевич В.И. падидаи ҳуқуқи одатӣ онро дар назар дорад, ки ҳангоми ҳалли баҳси муайян мазмуни он тағйир намеёбад ва ба андешаи ӯ дар як вақт ҳуқуқи мустаҳкамгардида ба миён меояд. Ӯ чунин мешуморад, ки ҳуқуқи мустаҳкамгардида на ҳама вақт амал мекунад, чунки ҳуқуқи навташаккулёбанда низ метавонад амал кунад. Дар ин маврид метавонад ҳуқуқи навташаккулёбанда эътироф карда нашавад [162, с. 14].

Марбут ба ин ақида Пахман С.В. андешаи худро иброз дорад, ки баъзан падидаҳои эътирофнагардида метавонанд дар як муддати муайян падидаҳои дигарро иваз намоянд, ки онҳо метавонанд дар як вақту замон якҷоя амалӣ шаванд [140, с. 19].

Одатҳо новобаста аз он ки дар як даври замон муайян амал накарда бошанд, ки он аз пурра ташаккул наёфтани онҳо шаҳодат медиҳад, ки онҳо метавонанд арзи ҳастӣ дошта бошанд. Ин шаҳодати ба таври дахлдор исбот намудани мавҷудияти одатҳо вобаста мебошад. Яъне ин маъноӣ онро дорад, ки одатҳо барои ба танзим даровардани муносибатҳои муайяни ҷамъият зарурат доранд. Мушаххасии одатҳо бояд дар табиати онҳо, доираи шахсоне, ки нисбати онҳо татбиқ мешаванд ва маҳале, ки дар доираи он амал мекунад, зохир гардад [153, с. 181].

Аз рӯйи маълумотҳои ҷойдошта ва назарияҳои меъёри ҳуқуқ хулосабарорӣ мешавад, ки одатҳо ҳамон вақт ба ҳуқуқи одатӣ табдил меёбанд, ки онҳо қоидаҳои ба ҳама ҳатмӣ мубаддал гардиданд ва шартӣ бозтакрориро дошта бошанд ва дар акси ҳол нисбати онҳо муқовимат кардан»-ро пайдо карда бошад [96, с. 356].

Аз гуфтаҳои болоӣ чунин хулосабарорӣ кардан мумкин аст, ки эътимоди ботинии шахс худ ба худ ҳуқуқи одатиро ташкил намедиҳад. Барои ин, эътирофи зохирӣ, ки ба он қувваи амаро медиҳад, зарур аст.

Дар баробари ин, ба таври қатъӣ ҳуқуқи одатиро аз мафкураи ҳуқуқӣ чудо намудан ва эътибори ҳуқуқии онро танҳо дар аломатҳои зоҳирии он мушоҳида намудан қобили қабул нест. Чунки на дар ҳама ҳолат одамон он чизеро, ки намехоҳанд ҳамчун иродаи худ риоя кунанд. Яъне, риояи меъёри ҳуқуқ ва иродаи одамон дар чунин мавридҳо бояд ба ҳам зич алоқаманд бошанд. Гирке О. чунин андеша дорад, ки меъёри ҳуқуқ ва иродаи гурӯҳи шахсон бояд аз ҳамдигар чудо набошанд ва шаклан аз ҷиҳати зоҳирӣ дар робитаи пайдарпеч бошанд [134, с. 23]. Ҳуқуқи одатӣ бо ирода ва амал падидаҳои ягона фаҳмида шуда, моҳияти онро ифода намоянд.

Гурӯҳе аз олимони илова ба аломатҳои болозикр мавҷуд намудани гумроҳиро, ки ба меъёрҳои ахлоқ асос ёфтаанд, ҳамчун талаби оқилонаи одатҳо медонанд. Дар ин бора ҳуқуқшиносони римӣ низ андешаҳо ронда буданд. Селс қайд менамояд, ки: «Он чизе, ки иштибоҳан ворид гардидааст ва пасон ба воситаи одатҳо нигоҳ дошта шудааст, дар муносибат ба ҳолатҳои монанд, эътибори ҳуқуқӣ надоранд» (I). 1, 3, 39) [105, с. 115].

Дар ҳамон давраҳо ва дар асрҳои миёна талаботи оқилона дар мавҷудияти одатҳо шартӣ зарур шуморида мешуд. Бо таъсис додани ин талабот онҳо садди роҳи баъзе аз одатҳои ба андешаашон номақбул, ки бо ҳуқуқӣ динӣ муҳолиф буданд, мешуданд.

Талаботи оқилона ба одатҳо дар дигар низомҳои ҳуқуқӣ низ ҷой дорад, аз ҷумла дар Англия чунин талабот зарур шуморида мешавад, ки дар асоси он одатҳо ҳамон вақт ҷой дошта метавонанд, ки агар зарурати ҳуқуқӣ бошад. Мавҷуд набудани ин ҳолат шаҳодати он мебошад, ки одатҳо тасодуфӣ ё ба воситаи қарорҳои беасос ба вуҷуд омадаанд. Ҳангоми пайдо шудани одатҳо мавҷуд будани талаботи оқилона дар онҳо бояд санҷида шаванд. Аз ин рӯ, одатро танҳо дар асоси он, ки ба муқаррароти *common law* (ҳуқуқи умумӣ) мутобиқ намебошад, ғайроқилона донишҷӯи ҷоиз нест. Дар баробари ин, одат бояд ба принципҳои ҳуқуқи умумӣ мутобиқ бошад, вагарна суд онро эътироф

намекунад [153, с. 181].

Ба андешаи мо ба талаботи дурустии одатҳо бояд аз ҳамин гуна мавқеъ назар кард. Бояд гуфт, ки қоидаҳои одатии иштибоҳан пайдошуда низ кам нестанд. Дар ин маврид Шершеневич Г.Ф. чунин менависад: «...Ба ҳамагон маълум аст, ки ҳангоми ба шавҳар баромадани зан, $\bar{u}$ бояд насаби шавҳарашро гирад. Дар ҷавоб ба саволи барои $\bar{c}$ зан бояд насаби шавҳарашро гирад ... *opinion necessitates* (эътимоди ҷой доштани зарурат), балки ба қонун ҳавола мекунад. Дар асл бошад, қонуне, ки ба ин масъала бахшида шуда бошад, ҷой надорад» [195; 196, с. 446].

Дар қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон низ чунин меъёр дар қисми 1, моддаи 33 ҚО ҚТ [6] ва қисми 1 моддаи 37 Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи сабти асноди ҳолати шаҳрвандӣ” [11], ки тибқи он ҳамсарон метавонанд насаби худро нигоҳ доранд, насаби якешонро ба сифати умумӣ интиҳоб намоянд, ки он ҳуқуқи одатиро таҷҷасум мекунад.

Дар ҳақиқатан ҳам асосноккунии ахлоқии ҳуқуқи одатӣ масъалаи хеле мушкил, вале муҳиму аҳаммиятнок мебошад, чунки мавҷуд набудани меъёрҳои ахлоқ дар ҳуқуқи одатӣ маънои аз ҷониби умум эътироф нагардидани онро дар назар дорад. Бинобар ин, ҳангоми муайян намудани меъёрҳои ҳуқуқи одатӣ пеш аз ҳама ба талаботи ахлоқӣ ва баъдан ба талаботи оқилони будани он мавқеи ҳалқунандаро мебарояд. Вобаста ба ин, Шершеневич Г.Ф. қайд менамояд, ки ақидаи халқиятҳои гуногун барои муайян намудани меъёри ахлоқи доштани ҳуқуқи одатӣ мушкилиро ба миён меорад. Ба андешаи $\bar{u}$ ҷавҳари ахлоқе, ки заминаи ҳуқуқи одатӣ мегардад, аз халқиятҳои ба миён ояд, ки онҳо ин ҳуқуқи одатро истифода мебаранд ё аз судяҳои, ки чунин одатҳоро татбиқ мекунад. Аз ин рӯ, $\bar{u}$ зарур мешуморид, ки «меъёри ҳуқуқи одатие, ки ҳолати мавҷудияти он ба таври дақиқ муайян карда шудааст, новобаста аз нодуруст омадани он ба ақидаҳои ахлоқии судяҳо бояд амалӣ карда шаванд» [195, с. 48].

Дар ин робита Нерсесов Н.О. андешаи баръакс дошта, ба меъёрҳои ахлоқӣ мувофиқ будани ҳуқуқи одатиро чун шартӣ мавҷудияти одати ҳуқуқӣ медонад, «ё ин ки дар одати ҳуқуқӣ, ақидаҳои ҳуқуқӣ таҷассум гардида, аз рӯйи мазмун онҳо дар худ ягон ҳолати ба талаботи ахлоқӣ номувофиқро доро намебошанд... Аммо ин муқарраротро нисбати ҳамаи одатҳо истифода бурдан дуруст нест ва тоза намудани ҳуқуқи одатӣ аз одатҳои беасос яке аз вазифаҳои суд мебошад» [127, с. 53]. Мейер Д.И. низ ҷонибдорӣ ҳамин ақида ба ҳисоб меорад [117, с. 46; 118; 119].

Барои ҳуқуқи одатӣ илова ба аломатҳои номбурдае, ки аз замони қадим сарчашма мегиранд, шакли таҷассуми рамзии меъёрҳо мавқеи хоса дорад. Бинобар он, ки меъёрҳои ҳуқуқи одатӣ дар шакли шифоӣ пайдо гардида, аз насл ба насл мегузаштанд, онҳо хусусияти рамзӣ ва одатиро касб намудаанд. Дар вақташ ҳуқуқшиноси римӣ Павел қайд кардааст, ки: «Ин ҳуқуқ (ҳуқуқи одатӣ) бинобар эътибори баланд доштани ба таҷассум гардидан дар шакли хаттӣ зарурат надорад» (D. 1, 3, 36) [105, с. 115].

Барои мисол одати фарзандхондӣ бо маросими рамзӣ сурат мегирифт. Масалан, тибқи анъанаи аксари халқҳо зане, ки хоҳиши ба фарзандӣ қабул намудани кӯдакро дошт, ба таври рамзӣ ҳолати тавлиди тифлро ба таври сунъӣ намоиш меод. Тифлро тавассути дохили пирохани зан чун навзод «ба берун мебароварданд». Баъд аз ин кӯдакони тамъид менамуданд [207, с. 9]. Тақлид ба ҳодисаи тавлиди тифл чун рамзи фарзандхондӣ дар анъанаи халқҳои зиёд мавҷуд буд. Тасодуф нест, ки дар ҳуқуқи римӣ фарзандхондиро *mantellatus* (аз калимаи латинии *mcintella* — пирохан) меномиданд, зеро ин маросим тавассути пирохани фарзандхондкунанда гузаронидани тифли фарзандхондшаванда ҷой дошт [207, с. 10]. Бастанӣ созишномаҳо низ дар маросимҳои рамзӣ сурат мегирифтанд. Барои мисол, шартнома дар бораи фуруши аспон баъд аз ба дастони якдигар задан (даст додан) ва иваз намудани лаҷомҳои аспҳо, ки рамзи изҳори розигии тарафҳоро ифода менамуд, басташуда ҳисобида мешуд [141, с. 113].

Дар байни олимони масъалаи эътибори ҳуқуқӣ доштани одатҳо ақидаи ягона мавҷуд набуда, дар баъзе мавридҳо мушкилотро ба миён меорад. Ин пеш аз ҳама дар масъалаи додани иҷозати истифода ва татбиқи одатҳо аз ҷониби давлат зиёдтар ба назар мерасад. Олимони соҳаи ҳуқуқшиносӣ асосан ҳуқуқи позитивиро дастгирӣ намуда, ба таҳқиқи дигар меъёрҳои иҷтимоӣ он қадар диққати худро ба он ҷалб намекунанд.

Дар ин хусус Шершеневич Г.Ф. ибрази ақида менамояд, ки дар ҳама ҳолат меъёр бояд аз ҷониби давлат иҷозат дода шавад, новобаста аз он ки меъёр бидуни иштироки давлат ҳамчун сарчашмаи ба вучуд омада бошад [133; 198, с. 369-370]. Гамбаров Ю.С. ба он ақида аст, ки ҳуқуқи одатӣ аз иҷозати давлат вобаста набуда, он гоҳ эътиборро ба даст меорад, ки агар аз ҷониби умум эътирофи худро пайдо намояд [60, с. 217].

Ба андешаи мо ақидаи олимоне, ки мавҷудият ва эътибори ҳуқуқи одатиро ба иҷозати давлат рабт намедиханд, дуруст мебошад, чунки мавҷудият ва эътибори ҳуқуқи одатӣ аз эътимоди гурӯҳи одамон ва ё ҷомеа вобаста мебошад. Дар чунин ҳолатҳо барои эътибори ҳуқуқи одатӣ ва мавҷудияти он иҷозати умумии давлатӣ аҳаммият дорад, на балки меъёрҳои одатҳои алоҳида.

Дар баробари ин, мо нақши ҳалқунанда доштани давлатро дар ташаккулёбии сарчашмаҳои ҳуқуқи миллий инкор карда наметавонем. Дар росто расмиёти иҷозати давлатиро ба таври мухталиф фаҳмидан мумкин аст. Вале агар мо масъалаи иҷозати давлатиро на чун иҷозати қоидаи рафтор, балки имконияти истифодаи он барои ҳалли масъалаҳои мушаххас дар ҳолатҳои муайян ҳисобем [48, с. 63], пас ин масъала ҳалли худро пайдо менамояд.

Дар натиҷаи таҳлили мафҳум ва моҳияти ҳуқуқи одатӣ дар муомилоти маданӣ ва аломатҳои он хулосаи зерин ҳосил гардид: Одатҳо ҳуқуқӣ дар муомилоти маданӣ – ин маҷмӯи меъёрҳои ҳуқуқии ба меъёрҳои ахлоқӣ мувофиқе мебошанд, ки дар соҳаи муайяни фаъолияти

инсон, гурӯҳи иҷтимоӣ ва ё маҳалли мушаххас дар натиҷаи такроршавии бисёркаратаву якхелаи рафтори муайян ташаккул ёфта, барои инсонҳо ҳатмӣ гардидааст ва бо механизми маҷбуркунии иҷтимоӣ (эътибор) таъмин буда, барои танзими муносибатҳои муайяни ҷамъиятӣ тибқи иҷозат ва тартиби муайяннамудани давлатӣ истифода мешаванд.

Дар қонунгузори ҚТ, аз ҷумла моддаи 5 ҚТ мафҳуми яке аз намудҳои меъёрҳои ҳуқуқи одатӣ – одатҳои муомилоти қорӣ чунин оварда шудааст: «одатҳои муомилоти қорӣ сарфи назар аз сабаб ёфтани он дар ягон ҳуҷҷат, қоидаи рафтори дар қонунҳо пешбининашудае эътироф мегардад, ки дар ягон соҳаи фаъолияти соҳибқорӣ ба миён омада, васеъ истифода бурда мешавад» [2; 3].

Зумбулидзе Р.-М.З. дар ин хусус ба он ақида аст, ки дар фаъолияти соҳибқорӣ иштирокчиёни он бояд оид ба мавҷудияти одатҳои муомилоти қорӣ хабар дошта бошанд, агар ҳамон қоидаҳо дар натиҷаи истифодаи зиёд дар муомилот маъмул гардида бошанд [249, с. 198]. Аён аст, ки дар ин ҷо сухан оид ба эҳтимолияти доништан ва ё надоништан мавҷудияти одате меравад, ки дар ҳолатҳои муайян онро мавриди баҳс қарор додан мумкин аст. Истифодаи одатҳои муомилоти қорӣ бояд мувофиқи мазмуни моддаи 5 ҚТ амалӣ карда шаванд.

Ба андешаи мо дар мафҳуми одатҳои муомилоти қорие, ки дар моддаи 5 ҚТ оварда шудааст, муқаррароти ниҳоят васеъ «қоидаи рафтори дар ягон соҳаи фаъолияти соҳибқорӣ васеъ истифодашаванда»-ро пешбинӣ менамояд. Бо дарназардошти он, ки меъёрҳои ҳуқуқи одатӣ дорои хусусияти хоса (фардӣ) мебошанд, пас аз рӯйи моддаи 5 ҚТ муайян намудани ҳудуди ифодаи «ба таври васеъ истифодашаванда» ғайриимкон мебошад. Аз ин лиҳоз, зарур аст, ки мафҳуми одатҳои муомилоти қорӣ мувофиқи мафҳуми дар боло овардаи ҳуқуқи одатӣ дар муомилоти маданӣ муайян карда шавад.

Дар баробари ин, ба назари мо дар моддаи 5 ҚТ дарҷ намудани танҳо «одатҳои муомилоти қорӣ» [2; 3] қобили қабул намебошад, зеро мафҳуми зикргардида дигар одатҳои ҳуқуқӣ дар

муносибатҳои маданӣ мавҷударо дарбар намегирад. Аз ин лиҳоз, одатҳои муомилоти қорӣ маҳдуд буда, наметавонад дигар одатҳои дар байни иштирокчиёни муносибати маданӣ вучуддоштаро дарбар гиранд, зеро мафҳуми яқум танҳо ба ҷаъолияти соҳибқорӣ дахл дорад ва истифодаи одатҳои дигарро, ки дар байни шахсони воқеӣ ҳастанд, инкор менамояд. Дар қонунгузорию Қумхурии Тоҷикистон дар моддаи 292 КМ ҚТ одатҳои дигар барои ба даст овардани ҳуқуқи моликият ба ҳайвоноти шикорӣ ва зироатҳо [2; 3], одатҳои умумӣ дар қисми 3 моддаи 180 КМ ҚТ [2; 3] ва одатҳои байналмилалӣ дар қисми 2 моддаи 1306 КМ ҚТ [2; 5] ва дар қонунгузорӣ дар бораи сабти ному насаб, номи падар одатҳои маҳаллӣ муқаррар шудааст, ки истилоҳи одатҳои муомилоти қорӣ онҳоро дарбар гирифта наметавонад, зеро самти чунин одатҳо маҳдуд буда, танҳо ба ҷаъолияти соҳибқорӣ дахл доранд.

Ҳамин тавр, зарур аст, ки номи моддаи 5 КМ ҚТ ба «Одатҳои муомилоти маданӣ» иваз карда шавад. Қисмҳои 1 ва 2 Моддаи 5 дар таҳрири зерин ифода карда шавад: «1. Дар муомилоти маданӣ одатҳои ҳуқуқӣ эътироф карда мешавад, агар онҳо дар меъёрҳои қонун пешбинӣ нагардида бошанд ва ба муқаррароти қонун, шартнома ва ба асосҳои ахлоқ муҳолифат накунанд ва барои танзим ва татбиқи муносибатҳои муайяни маданӣ-ҳуқуқӣ равона гардида бошанд. 2. Одатҳои муомилоти қорӣ, сарфи назар аз сабти онҳо дар ягон ҳуҷҷат, қоидаи рафтори дар қонунгузорӣ пешбининашудае эътироф мегардад, ки дар ягон соҳаи ҷаъолияти соҳибқорӣ ба вучуд омада, васеъ истифода мешавад, агар ҳилофи муқаррароти санади қонунгузорӣ ё шартнома набошанд.».

Инчунин бинобар васеъ будани истилоҳи одатҳо пешниҳод карда мешавад, ки одатҳо дар тамоми матни КМ ҚТ барои истифода ва татбиқи илова карда шаванд. «Дар тамоми матни Кодекс пеш аз калимаҳои «одатҳои муомилоти қорӣ» калимаҳои «одатҳои ва ё» илова карда шаванд.».

1.3. Таносуби одатҳо бо дигар меъёрҳои иҷтимоӣ

Омӯзиш ва таҳлили адабиёти ҳуқуқӣ ва қонунгузори соҳа аз он шаҳодат медиҳанд, ки танзими муносибатҳои ҷамъиятӣ на танҳо бо меъёрҳои ҳуқуқ, инчунин бо дигар меъёрҳои иҷтимоӣ, ба монанди ахлоқ, одатҳо, меъёрҳои корпоративӣ, динӣ, шартномавӣ, анъана ва дигарҳо ба танзим дароварда мешавад.

Одатро ҳамчун падидаи ҳуқуқӣ ва рафтори одамон таҳлил намуда, онро чун воситаи танзими махсус ва устувори рафтори ҷамъиятӣ, ки дар худ низоми меъёрҳои иҷтимоӣ рафтори дар шакли такрорёбии умумии бисёрқарата ва бардавоми низоми амалҳое, ки ба гурӯҳҳои алоҳида хос буда, дар асоси механизми татбиқ ва танзими муносибатҳои ҷамъиятӣ нисбатан аҳамиятнок, ки дар шуури шахс қоидаи махсуси рафторро ташаккул дода, дар риоя намудани ин қоидаи рафтори муайянгардида ба талаботи пешбиниамуда, ки он ба муносибатҳои маданӣ-ҳуқуқӣ дахл дорад, ҷавобгӯ буда, дар чунин шароити иҷтимоӣ аҳамияти худро нигоҳ доштааст.

Дар илми ҳуқуқшиносӣ байни одатҳо ва анъанаҳо ҳамчун меъёри иҷтимоӣ дар танзими муносибатҳои ҷамъиятӣ дар байни олимони ақидаи ягона вучуд надорад.

Ба андешаи Тарских М.Г. ва Черняк Л.Ю. ҳоло, се ҷанбаи дарки муносибати мутақобилаи одатҳо ва анъанаҳо ба назар мерасад:

- дар тафовути онҳо;
- дар шабеҳии онҳо;
- дар доираи як намуд маҳдуд намудани онҳо [243, с. 100-107].

Вобаста ба ҷанбаи якуми олимони адешаи худро чунин баён менамояд, ки тафовути онҳо дар моҳияти иҷтимоӣ, талаботи оқилона доираи амалашон инъикос меёбанд, яъне тафовути байни онҳо дар фарқияти ночизи субъективӣ ва ё доираи фарогири гурӯҳҳои иҷтимоӣ дида мешавад. Ин ақидаҳоро Гофман А.Б. [222, с. 125] ва Сагидов А.М. [258, с. 31] тарафдорӣ намуда, онро қобили қабул мешуморанд.

Дар шарҳи чанбаи дуҷуми зикр гардидааст, ки дар танзими муносибатҳои ҷамъиятӣ нақши одатҳо бештар ба назар расида, аз ниёгон ба мо мерос гузаштааст ва дар мурури садсолаҳо ба танзими муносибатҳои ҷамъиятӣ ҳамчун воситаи иҷтимоӣ баромад кардаанд. Дар навбати худ тафовут байни одатҳо ва анъанаҳо дар байни халқиятҳо ва гурӯҳҳои иҷтимоӣ дар истифода бурдани онҳо он қадар ба назар намерасад, чунки ин ду падида ба ҳам наздик буда, сарчашмаи бавучудоии ва ташаккулёбияшон ягона мебошад. Дар баъзе мавридҳо муҳаққиқон ин ду падида аз ҳамдигар фарқ намекунанд, чунки ҳам одатҳо ва ҳам анъанаҳо воситаҳои мебошанд, ки аз таҷрибаи рафтори гурӯҳи муайяни иҷтимоӣ ба вучуд омада, дар натиҷа дар байни умум маъмул гардидаанд ва дар баъзе ҳолатҳо хусусияти ҳатмиро гирифтаанд. Доир ба чанбаи сеюми ин ду зухурот агар назар афканем, пас муайян мегардад, ки одатҳо агар хусусияти ҳуқуқиро доро бошанд, пас онҳо муносибати ҷамъиятиро на танҳо ба танзим мебарорад, балки дар ҳалли баҳсҳои бавучудомада ба ҳуқуқтатбиқкунандагон кӯмак мерасонад. Одатҳо он гоҳ маҳдуд мегарданд, ки агар дар он ҷой муносибати шахсон бо қонун ва шартнома ҳалли худро ёбанд. Дар анъанаҳо бошад, баръакс коиди рафторро барои гузаронидани ягон чорабинии фарҳангӣ муайян менамояд, ки дар ҳолати вайрон гардидани он танҳо аз ҷиҳати маънавӣ эҳтиром нагузоштан ба фарҳангӣ ин ё он миллат мебошад. Дар мавриди чунин вайронкунӣ анъана баҳсро ба вучуд намеорад ва дар ҳалли он мусоидат карда наметавонад. Одат нисбат ба анъана метавонад, дар доираи як маҳал, давлат, минтақаи ҷаҳонӣ, ё баналмилалӣ мавриди амал қарор гирад. Анъана бошад, ҳамеша ба гурӯҳи одамон дахл дорад, ки дорои фарҳангӣ ягона буда, ягонагии он хусусияти фарқкунанда доштани миллатро нисбат ба дигар миллат муайян менамояд. Баробари ин мо он ҳолатро инкор карда наметавонем, ки анъана ва одат дорои маҳсули такрорёбии бисёркаратаи рафтор мебошад, ки барои муносибати ҷамъиятӣ ва нигоҳ доштани фарҳанги милли нақши муҳим мебозад.

Сагидов А.М. «...анъанаро қоидаи умумии дар шуури ҷамъиятӣ мустақкамгардида ва аз ҷониби шахсони алоҳида ва ташкилотҳо риояшаванда ҳисобида, одатро бошад – таҷассумкунандаи хусусиятҳои хоси тарзи зиндагии оилавӣ, ки ба миллат, халқ, синф ва гурӯҳи муайяни иҷтимоӣ хос мебошад, шарҳ додааст» [258, с. 8]. Ҳамин тавр, одат мафҳуми нисбатан фарохтар мебошад.

Маълум аст, ки нуқтаи назари мазкур пурра асоснок нагардидааст, зеро он зухуротҳои омӯхташавандаро маҳдуд менамояд. Сагидов А.М. таҳлили анъана ва одатро идома дода менависад, ки боз яке аз хусусияти фарқкунандаи онҳо дар он зоҳир мегардад, ки он хусусияти маҳаллӣ дорад ва онро қоидаи умумӣ менамояд [258, с. 8]. Дар ин маврид, ақидаи муаллифи мазкур устувор намебошад, зеро исбот нашудааст, ки чаро анъана танҳо дорои хусусияти маҳаллӣ мебошад.

Ба андешаи мо, хусусияти асосии фарқкунандаи одат аз анъана на танҳо дар хусусияти маҳаллӣ доштани онҳо инъикос мегардад, балки бо дигар омилҳо, инчунин омили фарҳангӣ низ фарқ мекунад ва одат дар танзими муносибатҳои ҷамъиятӣ метавонад дорои ҷанбаи таъсиррасонӣ дошта бошад. Ба ғайр аз ин, анъанаҳо метавонанд хусусияти байналмилалӣ низ дошта бошанд. Масалан, 30 сентябр 2009 аз ҷониби муассисаи махсуси Созмони милали муттаҳид оид ба масъалаҳои маориф, илм ва фарҳанг (ЮНЕСКО) ҷашни Наврӯз ба феҳристи намояндагии мероси фарҳангии ғайримоддӣ ба шарият ва санаи 23 феврал соли 2010 дар сессияи 64-уми Маҷмааи умумии СММ дар тамоми ҷаҳон ҷашн гирифтани ҷашни Наврӯз қатънома қабул гардид [267].

Гофман А.Б. андеша дорад, ки «анъанаҳо доираи васеи падидаҳои иҷтимоиро фаро гирифта, аз рӯйи миқёс онҳо нисбати ҳама фарҳангҳо ва соҳаҳои ҳаёти ҷамъиятӣ паҳн мегарданд» [222, с. 125].

Ба ақидаи мо ин нуқтаи назар он қадар дуруст намебошад, чунки одатҳо бояд ба меъёрҳои ахлоқӣ мутобақат дошта, қоидаи рафтори

муайянеро дарбар гиранд, ки ба меъёрҳои динӣ, фарҳангӣ ва иҷтимоӣ ин ё он миллатҳо, ҳалқиятҳо ва гурӯҳи иҷтимоӣ зиддият нашофта бошанд.

Ба ақидаи Раҳимзода М.З. «Анъана, пеш аз ҳама, он арзишҳои моддӣ ва маънавии меросие мебошад, ки онро шахси муайян наофаридааст ва ба вучуд наовардааст ё маҳсули тасаввуроти эҷодии шахсии вай намебошад. Анъана маҷмӯи арзишҳои моддӣ ва маънавии мероси иҷтимоӣ фарҳангии ҷомеа ва ё гурӯҳҳои алоҳидаи ҷамъиятӣ мебошад, ки аз насл ба насл мегузаранд. Ҳамин тавр, барои анъана аломатҳои зерин хос аст:

1) маҷмӯи арзишҳои моддӣ ва маънавии мероси иҷтимоӣ фарҳангии ҷомеа ва ё гурӯҳҳои алоҳидаи ҷамъият будан;

2) аз насл ба насл гузаштан.» [148, с. 15].

Раҳимзода М.З. ибрази ақида менамояд, ки «баъзан истилоҳи «анъана» ва «одат» ҳаммаъно фаҳмида ва истифода мешавад. Вале дар асл чунин нест. Онҳо дар баробари хусусиятҳои умумӣ доштан аз ҳамдигар фарқ менамоянд. Хусусияти умумии онҳо дар таркиб ёфтани онҳо аз унсурҳои мероси иҷтимоӣ ва фарҳангӣ ифода гардида, дорои аломатҳои нисбатан устувор ва ба дастгирии афкори умум ва омилҳои равонӣ, аз ҷумла ба ҳисси алоқии шахс бо одамони атроф, кушиши пайравӣ намудан ба ибрати паҳншуда асос меёбанд [148, с. 15]. Дар фарқият ба одатҳо, анъанаҳо то дараҷае ифодаи эҷодии васеъ буда, онҳо ба эҳсосоти одамон алоқамандии нисбатан кам доранд. Ҳамзамон, истилоҳи анъана то дараҷае доираи васеи зухуротро дар бар мегирад, ки ба ҳамаи соҳаҳои ҳаёти иҷтимоӣ ва фарҳангӣ хос мебошад, ҳол он ки одат бо дарбаргирии доираи ҷамъиятии муайян ё соҳаи ҳаёти муайяни ҷамъиятӣ (тиҷорат, соҳибкорӣ ва ғайра) маҳдуд мегардад [148, с. 15]. Ин танзимкунандагони иҷтимоӣ ҳамзамон аз ҳамдигар аз он ҷиҳат фарқ менамоянд, ки одатҳо дар тӯли якчанд насл ва анъанаҳо бошанд, дар муддати начандон кӯтоҳ низ ба вучуд омаданашон мумкин аст. Мисоли равшани анъана ҷашнгирии идҳои Наврӯз, Меҳргон, Сада, ғолиҳаи тӯй,

тӯйи арӯсию домодӣ, арӯсталбон, домодталбон ва ғайра шуда метавонанд.» [148, с. 16].

Тафовути мафҳумҳои «одат» ва «анъана»-ро Маҳмудов М.А. ва Холиқов А.Ғ. ба таври зайл байн намудаанд: «Анъана шакли зоҳирёбии ҳодисаи иҷтимоии такрорёбанда аст [115, с. 96]. Мисол, анъанаи домодталбон, арӯсбинон, идгардаки кӯдакон дар рӯзҳои ид ва ғ. Албатта, анъана ҳамчун одати шифоҳии гузаранда низ шинохта мешавад, вале матлаби Қонун шакли зоҳирёбии расму қоидаҳост, ки аз насл ба насл мегузарад. Анъана ба хоҳири он ба як одати такрорёбанда табдил меёбад, ки вай аз ягон ҷиҳат талаботи моддӣ ва маънавии одамонро қонеъ мегардонад. Анъана дар тафовут аз одатҳои ҳуқуқӣ аз ҷониби ҷамъият пуштибонӣ ёфта, вай доимо бо фарорасии вақт ва ҳолатҳои муайян такрор меёбад. Анъана нисбат ба одати ҳуқуқӣ бештар хусусияти умумиро дорад. Одат бештар аломати инфиродиро дорад. Масалан, одати салом додан, одати никоҳ бастан, одати оиладор кардани фарзанд дар байни тоҷикон ва ғ. Одат баъдан ҳамчун сарчашмаи ҳуқуқӣ гашта, одатҳоеро, ки дар ҷомеа ба ҷимоя ва устуворӣ зарурат доштанд, давлат қафолат медиҳад [115, с. 96]. Масалан, одати шартномаи даҳонӣ бастан, одати никоҳ кардан, одати ба фарзанд мерос гузоштан ва ғ. Одатҳо бо мурури замон метавонанд ба манфиати ҷамъият бошанд ё баръакс метавонанд набошанд. Дар сурате, ки онҳо зидди манфиати мардум бошанд, замона ва вақт онҳоро инкор мекунад. Масалан, қасосгирии хунин, бисёрзанӣ ва ғ. Агар онҳо ба манфиат бошанд, эътироф ва ҷимоя мешаванд. Анъана агарчи дар маҷмӯъ аз одатҳо дида камтар рух диҳад ҳам, вай доираи васеи одамонро фаро мегирад. Анъана ҳамчун ҳолати ҷудогонаи зоҳирёбии ҳодисаи иҷтимоӣ ба доираи васеи одамон хос буда, дар амалӣ гардидани он шумораи зиёд, коллектив ва ё гурӯҳ иштирок мекунанд. Анъанаи хатнаи кӯдак, тӯйи домодию арӯсӣ, анъанаи ҷашни Наврӯз ва ғ. аз зумраи онҳост [115, с. 96]. Дар ҳолатҳое, ки анъана аз доираи талаботи манфиати ҷамъият берун рафта, танҳо ба манфиати шахсиятҳои ҷудогона ё гурӯҳи муайян хизмат

мекард, давлат ва қонунгузор онро мавриди танзим қарор дода, доираи зоҳирёбии онро дар ҳудуди манфиати аъзоёни ҷомеа ва манфиати давлат нигоҳ медоштанд. Чунин хусусиятро мо дар қонунҳои ҳамаи даврон аз Рими қадим то замони муосир мебинем.» [89, с. 142-145; 115, с. 97].

Андешаи мазкур дар таҳқиқотҳои илмии Суханов И.В. ба таври возеҳ шарҳ гардидааст. Дар ин робита, қайд намудани мавқеи Суханов И.В. оид ба таносуби одатҳо ва анъанаҳо ба маврид мебошад. Якум, ӯ иброз менамояд, ки «дар фарқият аз анъанаҳо, одатҳо муқаррароти пурраи рафторро дар ҳолатҳои мушаххас муайян намуда, ба сифатҳои маънавии инсон тавачҷӯҳ наменамояд» [175, с. 8].

Дуюм, чи гунае, ки Суханов И.В. иброз медорад «фарқияти одатҳо ва анъанаҳо на дар соҳаҳои ҳаёти ҷамъиятӣ ва сатҳи шуури ҷамъиятӣ, балки дар хусусиятҳои муносибатҳои ҷамъиятӣ, ки ин зухуротҳо воситаҳои таъмини устуворӣ ва татбиқи такрорӣ онҳо баромад мекунанд, ифода мегардад [175, с. 12]. Одатҳо дар доираи он муносибатҳои ҷамъиятӣ амал мекунад, ки дар онҳо қолаби (ҳолати) такроршавӣ дида мешавад ва амалишавии ин муносибатҳо дар ҷорҷӯби намунаҳои амали қатъӣ шакл гирифта метавонанд. Аз ҳамин лиҳоз, ба ақидае, ки одатҳо танҳо ба соҳаи ҳаёти рӯзгор дахл доранд, розӣ будан наметавон [175, с. 11]. Одатҳо на аз барои он одатанд, ки соҳаи ҳаёти рӯзгорро дар бар мегиранд, балки ин соҳаи ҳаёти ҷамъиятӣ назар ба соҳаҳои дигар гурӯҳи зиёдтари қолабҳои умумии оддӣ ва такроршавандаеро дорад, ки татбиқи онҳоро ба воситаи муқаррароти дақиқи рафтор амалӣ кардан мумкин аст.

Сеюм, онҳо аз нигоҳи таъсири тарбиявӣ доштанишон ба инсон фарқ мекунанд. Одатҳо қоидаҳои оддӣ – қолабан такроршавандаи рафторро ташаккул медиҳанд, ки дар навбати худ хусусияти худ ба худ такроршавиро доранд, анъанаҳо бошанд, ҳулки мураккаби самти муайян мебошанд. Қоидаи ҳуққ – ин воситаи ташкили рафтор дар муносибатҳои қолабан амалкунандаи ҷамъиятӣ мебошад [175, с. 12].

Ба андешаи Суханов И.В. одатҳо ва анъанаҳо бо ду хусусият аз ҳамдигар ҷудо менамояд. Хусусияти якум, ба таври возеҳ ду намуди муносибатҳои ҷамъиятиро аз рӯи дараҷаи мураккабӣ ва номраккабӣ ва бисёр такрорёбияшон ҷудо менамояд [175, с. 12-13].

Хусусияти дуюм, тибқи ақидаи Суханов И.В. тафовути одатҳо аз анъанаҳо дар аломатҳои функционалии онҳо дида мешавад. Одатҳо ба муносибатҳои ҷамъиятӣ нигаронида шуда [175, с. 23], устуворӣ ва такроршавии онҳо дар ҳаёти наслҳои нав ба воситаи танзими қатъии рафтори мушаххас ва ё ба воситаи манъ намудани рафтори муайян, ки тибқи андешаи ҷамъият ва синф ба фаъолияти мӯътадили муносибатҳои ҷамъиятӣ ҳалал ворид менамоянд, таъмин месозанд. Ташаккул додани сифатҳои маънавӣ дар рафти риояи одатҳо ба назар гирифта нашудааст. Таъиноти иҷтимоии одатҳо дар нигоҳ доштани муносибатҳои оддӣ дар ҷамъият мустаҳкамшуда ва қоидаҳои тарзи ҳаёт мебошад.

Одатҳо ба муносибатҳои ҷамъиятии оддӣ қолабан такроршаванда равона шудаанд ва сифатҳои маънавии аз ҷониби онҳо ташкилшаванда аз доираи барномаи иҷтимоии онҳо берун мебошад. Анъанаҳо бо мақсади ташаккули сифатҳои маънавӣ метавонанд доираи муайяни фаъолиятро иҷозат диҳанд ва ё маҳдуд намоянд ва танҳо тавассути тақвияти ин сифатҳо ва таҳвили онҳо ба наслҳои нав раванди кори муносибатҳои ҷамъиятӣ ва такроршавии онҳо, ки дар онҳо ба сифати воситаи татбиқ хизмат мекунад, устуворона нигоҳ доранд.

Мо ба он назарем, ки мафумҳои «одат» ва «анъана» бояд фарқ карда шаванд, зеро зери истилоҳи якум қоидаи рафтори устувори умумӣ, ки дар натиҷаи такроршавии бардавоми намунаи муайяни рафтор ва фаъолият, ки дар натиҷаи мавҷудияти тӯлонии худ зери таъсири ақидаи ҷамъиятӣ барои инсон ҳуққ гардидааст, фаҳмида мешавад. Аз ин сабаб, қоидаи рафтор мазмуни одатро ташкил дода, шакли мустаҳкамгардӣ он – қоида, қолаби рафтор мебошад. Воситаи таъмин намудани одатҳо афкори ҷамъиятӣ, ки рафтори муайяни қолабиро ҳавасманд мегардонад

ва дар ҳолатҳои расман иҷозат дода шудани одатҳо, дастгоҳи маҷбурунии давлатӣ мебошанд.

Меъёрҳои рафтор дар ибтидо ба мазмуни фарҳангӣ-динӣ асос ёфта, дар ростои муҳити махсуси динӣ-тасаввуфӣ ва ё фарҳангӣ-маишӣ қолаб гардида, бо шарофати пайдоиши қоидаҳои рафтор ва мансубияти шахс ба гурӯҳи ашхосе, ки ба мисли ӯ ба анъанаҳо арҷ мегузорад, амал мекунанд.

Тафовут гузоштан миёни одатҳо ва таомулҳои муқаррарӣ (талаботи маъмулан) аҳаммияти муҳим дорад. Аз ҷумла, дар КМ ҚТ уҳдадорӣ бояд ба таври матлуб мутобиқи шартҳои уҳдадорӣ ва талаботи қонунгузорӣ иҷро карда шаванд ва ҳангоми набудани чунин шарту талабот мутобиқи одатҳои муомилоти қорӣ ё талаботи маъмулан пешниҳодшуда анҷом дода шаванд. (мисол, мод. 356 КМ ҚТ), шартҳои алоҳидаи шартнома (мисол, қ. 2, мод. 546 КМ ҚТ) [2; 3] ва шаклҳои дигари одатҳо пешбинӣ гардидаанд. Саволе пайдо шудан мумкин аст, ки оё одатҳои муомилоти қорӣ онҳоро фаро мегирад ва ё онҳо шартҳои алоҳидаи мазмун ва иҷроиши шартнома мебошанд.

Дар илми ҳуқуқи маданӣ ба ин савол ҷавоби мушаххас ҷой надорад. Баъзе аз олимони фикр доранд, ки «шартҳои маъмулан пешниҳодшаванда» аз рӯйи моҳият, одатҳои муомилоти молумулкиро, ки дар ҳолати ҷой надоштани муқаррароти бевосита дар санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ ва шартнома дар бар мегиранд [176, с. 68]. Муҳаққиқони дигар андеша доранд, ки «маъмулан» муродифи «одат» шуда наметавонад, зеро дар фарқият аз мафҳуми баъдӣ, истилоҳи «маъмулан» номуайян буда, он таркибӣ ва устувор намебошад ва дар натиҷаи истифодаи меъёри истинод (ҳаволақунанда) ба «маъмулан», воқеан аз нав ташаккул дода мешавад» [48, с. 69].

Ҳамин тавр, ба хулоса омадан мумкин аст, ки дар КМ ҚТ ба истифода бурдани «одатҳо» ишора намуда, онро номбар намекунад ва дар навбати худ меъёрҳое, ки истилоҳи «маъмулан»-ро дарбар мегирад, асосан ба амали маъмулӣ ё нархи маъмулие, ки ҳамагон аз он огоҳанд

истинод мекунад. Масалан, дар асоси қ.5, мод.536 КМ ҚТ дар ҳолате, ки аз чониби фурушанда чораҳои зарурӣ оид ба мувофиқакунонии нарх дар муҳлати оқилона андешида намешаванд, харидор пардохти молҳоро аз рӯйи нархҳое анҷом медиҳад, ки дар лаҳзаи бастанӣ шартнома одатан аз рӯйи ҳолатҳои муқоисашаванда барои молҳои монанд ситонида мешаванд [2; 4]. Таҳти истилоҳи «одатан» қонунгузор нархи «маъмулан» паҳншударо дар назар дорад.

Тибқи қисми 3 моддаи 1012 КМ ҚТ бошад, ашёи барои нигоҳдорӣ ба гаравхона супоридашаванда бояд тибқи шартномаи тарафҳо мувофиқи нархи чунин навъ ва сифати ашё, ки маъмулан дар савдо дар лаҳзаи супоридан ва қабули он дар ҷойи нигоҳдорӣ муқаррар шудааст, нархгузори карда шавад [2; 4].

Ҳамин тавр, фарқияти ин ду мафҳум дар он аст, ки «маъмулан» рафтори анъанавии иштирокчиёни муносибатҳои мушаххасро пешбинӣ менамояд, вале «одат» бошад, қоидаи аллакай дар асоси ин рафтор ташаккулёфтагари дар назар дорад.

Кодекси маданияти ҚТ меъёрҳои одатҳои муомилоти кориро ба таври махсус қайд менамояд, ҳол он ки ба меъёрҳои дигари одатӣ, ки дар соҳаҳои мухталифи танзими маданӣ-ҳуқуқӣ ба миён омадаанд, мазмуни ҳуқуқӣ мебахшад.

Тибқи қисми 2 моддаи 58 ҚО ҚТ ва қисми 4 моддаи 20 Қонуни ҚТ «Дар бораи бақайдгирии давлатии асноди ҳолати шаҳрвандӣ» пешбинӣ гардидааст ва «ҳар шахс дар мавриди бақайдгирии давлатии таваллуд ба насаб, ном, инчунин номи падари ба арзишҳои таърихӣ ва фарҳанги миллии тоҷикӣ асоснок ҳуқуқ дорад. Номгузори ва шакли дурусти навишти он дар Ҷумҳурии Тоҷикистон тибқи фарҳанг, анъанаҳои миллий ва Феҳристи номҳои миллии тоҷикӣ, ки аз тарафи Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон тасдиқ карда мешавад, амалӣ мегардад [6; 11]. Насаби кӯдак дар вақти бақайдгирии давлатии таваллуд бо насаби падар ё модар ва ё насаби аз номи падар ё номи падари падар ташаккулёфта бе истифодаи пасвандҳои -ов, -ова, -ев, -ева мутобиқи қисми 4 моддаи мазкур сабт

карда мешавад [6; 11]. Насаби шахс тибқи анъанаҳои миллии тоҷикӣ метавонад аз номи падар ё решаи насаби $\bar{u}$ бо иловаи пасвандҳои насабсози $-\bar{y}$, $-\text{зод}$, $-\text{зода}$, $-\text{он}$, $-\bar{e}$ $\bar{n}$, $-\text{иён}$, $-\bar{e}$ $\bar{r}$, $-\text{ниё}$, $-\text{фар}$, $-\text{пур}$, $-\text{духт ташаккул ёбад}$. Насаби шахс ҳамчунин метавонад бе илова намудани пасвандҳои насабсоз ташаккул ёбад. Номи кӯдак бо мувофиқаи падару модар тибқи талаботи қисми 1 ҳамин модда сабт карда мешавад. Ба кӯдак гузоштани номи ба фарҳанги миллии тоҷикӣ бегона, номи ашӯ, мол, ҳайвонот ва парандагон, инчунин ном ва ибораҳои таҳқиромез, ки шаъну шарафи инсонро паст мезананд ва одамонро ба табақаҳо ҷудо менамоянд, манъ аст. Ба номи шахс илова кардани таҳаллуҳои "мулло", "халифа", "тӯра", "хоҷа", "хӯҷа", "шайх", "вали", "охун", "амир", "суфи" ва ба инҳо монанд, ки боиси тафриқаандозӣ дар байни одамон мегарданд, манъ аст.» [6; 11].

Дар ин ҷо ду нуктаи муҳиме ҳаст, ки бояд ҳангоми интихоби ном барои кӯдак аз тарафи волидон ба назар гирифта шаванд:

1. Ном, насаб, номи падари кӯдак бояд ба арзишҳои таърихӣ, анъанаҳо, одатҳо ва фарҳанги миллии тоҷикӣ асоснок бошад.

2. Дар Тоҷикистон номгузорӣ ва шакли дурусти навишти он бевосита аз тарафи Ҳукумати ҚТ тариқи омода кардани Феҳристи номҳои миллии тоҷикӣ [65, с. 101].

Илова бар ин, моддаи 292 КМ ҚТ дар ҳолатҳои пешбининамудаи қонун, бо иҷозати умумие, ки молик додааст ё мутобиқи одатҳо дар ҷангалзор, обанбор ё дигар ҳудуд ҷамъоварии ҳосили мевачот, моҳигирӣ, шикори ҳайвонот ё ҷамъоварии ашӯи дигари дастраси умум иҷозат дода шудааст, ҳуқуқи моликиятро ба ашӯи дахлдор шахсе пайдо мекунад, ки онро ҷамъоварӣ ё шикор кардааст [2; 3].

Дар робита ба ин масъала, Соҳибзода М.М. қонунгузориҳои маданӣ ва одатҳои ҳуқуқиро сарчашмаи ҳуқуқи экологӣ эътироф намуда [170; 171, с. 81], қайд менамояд, ки «Қонунгузориҳои ҚТ чор намуди истифодаи олами ҳайвонотро муқаррар намудааст, ки инҳо мебошанд:

а) шикор;

- б) моҳидорӣ, аз ҷумла сайди ҳайвоноти бесутунмуҳраи обӣ;
  - в) сайди ҳайвоноте, ки объектҳои шикору моҳидорӣ ва бесутунмуҳраи обӣ нестанд;
  - г) истифодаи олами ҳайвонот бо мақсади тадқиқоти илмӣ ва ғ.»
- [169; 170, с. 81].

Қонунгузорӣ бо дарназардошти одатҳои халқҳои, ки дар минтақаҳои муайян одатан чун халқҳои камшуморӣ бумии дорои тарзи ҳаёти анъанавии худ зиндагӣ мекунанд, чунин муқаррар намудааст. Аз ҷумла қисми 11 моддаи 20 Қонуни ҚТ «Дар бораи бақайдгирии давлатии асноди ҳолати шаҳрвандӣ» ҳуқуқи ақаллиятҳои миллӣ ба ном дар Ҷумҳурии Тоҷикистон тибқи анъанаҳои миллиашон кафолат дода мешавад. Намояндагони ақаллиятҳои миллӣ, ки шаҳрвандони Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошанд, бо хоҳиши худ метавонанд номгузорию кӯдаконашонро тибқи Феҳристи номҳои миллии тоҷикӣ ё анъанаҳои миллиашон амалӣ намоянд. Тартиби навишти насаб, ном ва номи падари шаҳрвандон-намояндагони ақаллиятҳои миллӣ мутобиқи қоидаҳои имлои забони дахлдор амалӣ карда мешавад. Истифодаи санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ вобаста ба номгузорӣ бо тартиби муқаррарнамудаи қонунгузорию Ҷумҳурии Тоҷикистон амалӣ карда мешавад [11]. Пеш аз ҳама қайд кардан зарур аст, моҳияту мазмуни чунин меъёр аз моддаҳои 5 ва 17 Конститутсияи ҚТ маншаъ мегирад, ки тибқи он на танҳо ҳуқуқи озодиҳои шаҳрвандони Ҷумҳурии Тоҷикистон, балки ҳуқуқи озодии инсон, яъне шаҳрвандони хориҷӣ ва шахсони бешаҳрванд низ арзиши олий эътироф карда шудааст [1]. Дар як маврид тибқи Конститутсияи ҚТ баробарии ҳуқуқи озодиҳои халқҳо, ақаллиятҳои миллӣ, инчунин анъанаву одатҳои онҳоро кафолат додааст, ки арҷ гузоштан ба чунин эҳтиром уҳдадорию ҳар як шахс ба ҳисоб меравад. Баъзе мутахассисон ва олимони доир ба ин хусуси андешаи дигар дошта, баён менамоянд, ки бояд нисбат ба дастгирии анъанаҳо ва одатҳои ақаллиятҳои миллӣ ва дигар миллатҳо мулоҳиза қорона ва бодикқат амал намуд [237, с. 155-156].

Агар ба масъалаи одатҳои муомилоти қорӣ баргардем, пас бояд қайд намуд, ки он аз қоидаи рафтори муайян иборат буда, ба меъёри диспозитивии қонун монандӣ дорад, зеро барои соҳибкорон имконият додааст, ки дар дилхоҳ вақт аз қоидаи рафтори дахлдор даст кашанд, ки дар чунин ҳолат одатҳо «имконияти иловагӣ»-ро иҷро мекунанд, ки дар дар сурати бо қонун ва ё шартнома муқаррар нагардидани тартиби дигар, одатҳо ҳамчун сарчашмаи иловагии танзими муносибати тарафҳо истифода бурда мешавад.

Маврид ба зикр аст, ки чи ҳангоми истифодаи меъёри диспозитивӣ ва чи ҳангоми истифодаи одатҳои муомилоти қорӣ эҳтимолияти «дигар»-и дар шартнома пешбинигардида, ки ба принципи умумии ҳуқуқи маданӣ – принципи озодии шартнома (мод.2 ва 483 КМ ҚТ) мутобиқ мебошад, амал мекунанд. Вале дар байни ин меъёрҳо фарқи муайян ҷой дорад. Меъёри диспозитивӣ меъёри муайян буда, дар худ қоидаи рафтор («имконияти иловагӣ»)-ро барои ҳолати агар аз ҷониби тарафҳо дар шартнома тартиби дигар пешбинӣ карда бошанд, дорад. Дар робита ба меъёри одатҳои муомилоти қорӣ бошад, бинобар ҳолати номуайянии он тарафҳо ва ё суд дар асоси меъёрҳои КМ ҚТ ё санади қонунгузорӣ, ки дар онҳо истинод ба одатҳо оварда шудааст, одатҳоро ҷустуҷӯ намуда, барои аз байн бурдани ихтилоф истифода мебаранд. Агар дар Ҷумҳурии Тоҷикистон одатҳо ба мисли дигар маҷмӯаҳои одатҳои, ки дар дунё мавҷуд ҳастанд ҷамъоварӣ мегардид, ниёз ба ҷустуҷӯи одатҳо аз байн мерафт.

Инчунин бояд ба инобат гирифт, ки моддаи 5 КМ ҚТ имконияти татбиқи одатҳои муомилоти қориро пешбинӣ намуда бошад, тибқи қисми 5, моддаи 483 КМ ҚТ агар шартнома аз ҷониби тарафҳо ё меъёри диспозитивӣ муайян нашуда бошад, шартҳои дахлдор бо одатҳои муомилоти қорӣ, ки нисбати тарафҳо татбиқ мегарданд, муайян карда мешаванд. Аммо ин гуна ҳаволакуниҳо дар меъёрҳои алоҳидаи Кодекс дида мешаванд. Инро қонунгузор бо мақсади тазаккур додани мақоми одатҳои муомилоти қорӣ муайян намудааст.

Дар асоси қисми 1 моддаи 579 КМ ҚТ агар дар шартнома тавассути кадом навъи нақлиёт ва бо кадом шарт интиқол додани мол муайян нагардида бошанд, ҳуқуқи интихоби навъи нақлиёт ё муайян кардани шарти ҳамлу нақл ба маҳсулотсупор мегузарад, агар аз қонунгузорӣ, одатҳои муомилоти корӣ ё моҳияти уҳдадорӣ тартиби дигар барнаояд.

Дар моддаҳои мухталифи КМ ҚТ истинод намудан ба одатҳои муомилоти корӣ на танҳо норасоии қонунгузорӣ ва ё шартномаро бартараф менамояд, балки ҳолати дигарро пешбинӣ менамояд, аз ин рӯ, дар меъёрҳои КМ ҚТ ба таври махсус оид ба он қайд карда шудааст. Барои мисол, қисми 2 моддаи 528 КМ ҚТ муайян менамояд, ки таваккали тасодуфан нобуд шудан ё тасодуфан осеб дидани моле, ки хангоми дар роҳ будани он (ҳамлу нақли он) фурӯхта шудааст, агар дар шартномаи тарафҳо ё одатҳои муомилоти корӣ тартиби дигар пешбинӣ нагардида бошад, аз лаҳзаи бастании шартномаи хариду фурӯш ба харидор мегузарад.

Аниқ аст, ки дар сурати дар моддаи мазкури КМ ҚТ чой надоштани меъёри хаволақунанда ба одатҳои муомилоти корӣ, ки метавонанд тартиби дигарро муайян намоянд, дастрасӣ намудани онҳо ғайриимкон мегардид.

Бо дарназардошти асосҳои болозикр мо фикр мекунем, ки дарҷ намудани имконияти истифодаи одатҳои муомилоти корӣ дар меъёрҳои мушаххаси КМ ҚТ танҳо дар он ҳолатҳо мақсаднок мебошад, ки агар дар онҳо тартиби дигари аз диспозитсияи меъёри КМ ҚТ пешбиниамуда фарққунанда муқаррар гардида бошад. Вале агар қоидаи одатҳои муомилоти корӣ танҳо ба хотири пурра намудани ҳолигиҳои дар санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ ва ё шартнома мавҷудбуда ба нақша гирифта шуда бошанд, пас дар моддаи 5 ва қисми 5 моддаи 483 КМ ҚТ дарҷ намудани онҳо кифоя мебошад. Ба хотири пешгирӣ намудани нофаҳмоӣҳои имконияти истифодаи одатҳои муомилоти кориро мумкин аст, умуман дарҷ накард, зеро онҳо новобаста аз ин татбиқ карда

мешаванд. Масалан, мутобиқи қисмҳои 1 ва 2 моддаи 542 КМ ҚТ фурӯшанда уҳдадор аст ба харидор молеро супорад, ки сифати он ба шартҳои шартномаи хариду фурӯш мувофиқат мекунад. Агар дар шартномаи хариду фурӯш шартҳо оид ба сифати мол пешбинӣ нашуда бошанд, фурӯшанда уҳдадор аст ба харидор молеро супорад, ки он ба мақсадҳои, ки одатан чунин мол истифода мешавад, мувофиқ бошад. Агар фурӯшанда зимни бастании шартнома аз ҷониби харидор доир ба мақсадҳои мушаххаси истифодаи мол огоҳонида шуда бошад, фурӯшанда уҳдадор аст ба харидор молеро супорад, ки он ҷиҳати истифода намудан барои ҳамин мақсадҳо мувофиқ аст.

Аён аст, ки дар сурати дар моддаи мазкур ҷой надоштани муқаррарот оид ба одатҳои муомилоти қорӣ, онҳоро тибқи моддаи 5 ва қисми 5 моддаи 483 КМ ҚТ дастрас намудан мумкин буд.

Ҳолати мазкур имкон медиҳад, ки дар мавриди мушаххаси воқеӣ имкониятҳои дигар ба тарафҳои шартнома муайян карда шавад. Дар КМ ҚТ пешбинӣ гардидани қоидаҳои «санҷиши одатан истифодашаванда» ё «талаботи амалияи маъмулӣ» ва ё «маъмулан» ба тарафҳо имконият медиҳад, ки ҳангоми ба вучуд омадани баҳс онҳо метавонад ба ин муқарраротҳои қонунгузорӣ истинод намоянд ва онро исбот кунанд. Дар навбати худ дар баъзе муқарраротҳои КМ ҚТ истилоҳи «одатан» маънои талаботи пешниҳодшударо дар назар дорад, ки онро тарафҳо ҳангоми иҷрои уҳдадорӣҳо амалӣ намоянд, ҳатто дар ҳолатҳои мухталиф. Масалан, дар қисми 3 моддаи 542 КМ ҚТ истилоҳи «санҷиши одатан истифодашаванда» ва дар қисми 2 моддаи 703 КМ ҚТ истилоҳи «талаботи амалияи маъмули истифодаи воситаи нақлиёти» ва дар қисми 3 моддаи 1010 ва моддаи 1012 КМ ҚТ «маъмулан» истифода бурда шудаанд.

Аз рӯйи маъно ва мазмуни меъёрҳои зикршудаи КМ ҚТ истилоҳоти дар онҳо истифодашаванда ба мафҳуми «маъмулан» баробар мебошанд. Ба назари мо, ба мақсад мувофиқ доништа мешавад, ки барои соддагардонии истифодаи муқаррароти болозикр дар таҷриба

истилоҳоти дар КМ ҚТ истифодашаванда ягона карда шаванд. Мутобиқан, дар қисми 3 моддаи 542 КМ ҚТ - истилоҳи «санчиши одатан истифодашаванда», дар қисми 2 моддаи 703 КМ ҚТ – истилоҳи «талаботи амалияи маъмули истифодаи воситаи нақлиёти» ва дар қисми 2 моддаи 992 – истилоҳи «шартҳои одатан истифодашаванда барои нигоҳдошти ҳамин намуди ашё» пешбинӣ карда шаванд.

Дар баробари одатҳои ҳуқуқӣ падидаи дигаре, ки «таомули корӣ» номида мешавад, ба таври васеъ истифода мегардад. Истилоҳи «таомул» аз нигоҳи этимологӣ маънои қоидаи рафтори ба таври анъанавӣ чун истилоҳи «одат» мустаҳкамшударо дорад [135, с. 442]. Таҳлили ин мафҳумҳо моро ба андешаҳои дорои мухталиф ва илмӣ оварда мерасонанд. Вобаста ба ин Вилнянский С.И. аломатҳои фарқакунандаи ин мафҳумҳоро пешниҳод менамояд:

- чой доштани одатҳо бояд аз ҷониби суд муайян карда шавад, мавҷудияти таомул бошад аз ҷониби тарафҳо исботро талаф менамояд;

- таомул чун қоида бояд маъмул бошад, ки аз он тарафҳо бархӯрдор буда, аз он истифода баранд, аммо одатҳои ҳуқуқӣ барои тарафҳо новобаста аз оне, ки онҳо оид ба мавҷудияти онҳо маълумот доштанд ё не ва азми истифодаи онҳоро доштанд ва ё не ҳатмӣ мебошад;

- тарафҳо одатҳоро метавонанд истифода баранд, агар он дар қонунгузорӣ пешбинӣ шуда бошад ва таомуле, ки дар қонунгузорӣ пешбинӣ нашудааст, бе истинод истифода мешавад [219, с. 15].

Новитский И.Б. низ аз мавқеи мазкур ҷонибдорӣ намуда, илова менамояд, ки «таомули корӣ, меъёри ҳуқуқиро ифода намекунад, балки воситаи махсуси амалисозии мазмуни иродаи тарафҳоро дар муносибатҳои мушаххас, агар ин изҳори ирода дар ягон қисмат бевосита дарҷ нагардида бошад, дар бар мегирад». Дар фарқият аз ин, «одат... меъёри ҳуқуқӣ мебошад ва мувофиқан, хусусияти ҳатмиро дорад. Таомули корӣ – танҳо, таҷрибаи паҳнгардидаи барои тарафҳо ғайриҳатмӣ мебошад. Шиносоӣ бо ин таҷриба имкон медиҳад, ки ҳалли ин ва ё он масъала, ки дар ҳолатҳои муайян ба миён меояд, чи гуна аз

чониби аксари иштирокчиёни муносибатҳои корӣ аз рӯи таҷрибаи «пазируфташуда» ҳал карда мешавад» [131, с. 67].

Дар кори баъзе аз олимони оид ба зарурати фарқ кардани одатҳои ҳуқуқӣ аз таомули корӣ қайд гардидааст. Аз ҷумла Каминка А.И. қайд намудааст, ки: «Таомули савдоӣ – ... бояд аз одатҳои савдоӣ фарқ карда шаванд. Ин таомул на аз бораи дарки ҳатмӣ буданашон, балки бинобар мақсаднокияшон ва баъзан ҳамчун изҳори меҳрубонӣ истифода карда мешаванд. Ин таомул воситаи муносиб барои муайян намудани изҳор гардидани ризоияти тарафи дигари шартнома мебошад» [88, с. 81].

Ситов П.П. чунин қайд намудааст, ки «аз одатҳои савдоӣ (меъёрҳои барои ҳама умумихатмӣ) бояд таомул махсус (фардӣ)-ро, ки дар таҷрибаи кории савдогарони муайян, марказҳои савдо (масалан фурӯши нақдӣ, дар рӯзи дигари гузоштани амонат ҳисоб кардани фоиз, борпечро аз ҳисоби харидор ҳисоб кардан ва амсоли инҳо) истифода бурда мешаванд, фарқ кард». Номбурда чунин андеша дорад, ки таъсири ин гуна таомул «метавонад ҳанומи тафсири аҳдҳои савдоӣ таъсир расонад... ба шарте, ки он ба тарафе, ки нисбати ӯ истифода бурда мешавад, маълум бошад» [190, с. 36]. Дар баробари ин, Ситов П.П. ҳичову услуби савдоӣ (*stylus mercatorii*) ва забони касбиро, ки ба нафарони ба масоили савдо ба таври касбӣ машғулбуда маълум буданд, ба намуди махсуси таомули корӣ мансуб медонист [190, с. 37].

Зикин И.С. дар робита ба таносуби одатҳо ва таомуле, ки дар соҳаи савдои байналхалқӣ истифода мешаванд, андешаҳои ҷолиб дорад. Номбурда оид ба зарурати фарқ кардани мафҳуми умумии одат ва дар доираи он мафҳумҳои одатҳои ҳуқуқӣ ва таомул (корӣ)-ро пешниҳод намудааст. Одатҳои ҳуқуқиро ӯ чун «меъёри ҳуқуқии танзими умумӣ меҳисобад, дар ҳоле, ки таомул (корӣ)-ро на ба меъёри ҳуқуқ, балки ба воситаи изҳори ризоияти тарафҳо мувофиқи азми онҳо дар бастании аҳдҳо мансуб медонад» [251]. Ҳамин тавр, асос барои истифодаи таомули (корӣ) шартномаи тарафҳо баромад мекунад. Маврид ба зикр аст, ки андешаи Зикин И.С. ба махсусиятҳои истифодаи одатҳо ва таомул дар

таҷрибаи байналмилалӣ, ки ҳардуи онро ба таври васеъ истифода мекунад, таъя менамояд [250, с. 205-206].

Профессор Егоров Н.Д. дар робита ба мушкилоти таносуби одатҳои ҳуқуқӣ ва таомули қорӣ мавқеи хоса дорад. Номбурда зери мафҳуми таомул қорӣ «қоидаҳои рафтори дар муомилоти маданӣ мустаҳкамшуда»-ро мефаҳмад [161, с. 42]. Тавре муаллиф қайд менамояд, таомули қорӣ худ ба худ сарчашмаи ҳуқуқи маданӣ ба ҳисоб намераванд, вале дар сурати аз ҷониби давлат дар санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ иҷозат дода шудани он, эътибори меъёри ҳуқуқиро пайдо намуда, ба низоми қонунгузори маданӣ дохил мегарданд. Ба андешаи Егоров Н.Д. ба таомули қорӣ - шартҳои одатан пешниҳодшаванда, инчунин одатҳои муомилоти қорӣ, ки ба таври махсус аз байни таомули қорӣ дар қонунгузорӣ қайд карда мешаванд, дохил мегарданд. Мавқеи мазкурро Зиновёва О.В. низ ҷонибдорӣ намуда, илова менамояд, ки одатҳои муомилоти қорӣ яке аз намудҳои таомули қорие мебошанд, ки аз ҷониби давлат иҷозат гардидааст [263].

Монанд қардани мафҳумҳои «одат» ва «таомул» дар илми ҳуқуқшиносӣ бо он алоқаманд аст, ки дар низоми ҳуқуқии бархе аз кишварҳо онҳо аз рӯйи мазмун фарқ карда намешаванд. Аз ҷумла дар моддаи 3 КГ Испания қард гардидааст, ки таомули қорӣ ба сифати одатҳо баҳо дода мешаванд [264]. Дар ИМА таомули савдоӣ дар соҳаи савдо чун одатҳои савдоӣ истифода бурда мешаванд (моддаи 1-205 Кодекси ягонаи савдоӣ) [99, с. 54-55]. Дар муомилаи қорӣ аз ҷониби ташкилотҳои ғайридавлатии муътабар (мисол Палатаи умумичаҳони савдо) истифода гардидани бархе аз таомулҳо дар шакли қоидаҳои муттаҳидгардида ба ҳолати болозикр мусоидат менамояд. Ба ин гурӯҳ қоидаҳо, Қоидаҳои байналхалқии тафсири истилоҳоти савдоӣ (Инкотермс) дар нашри соли 2010, Одатҳо ва қоидаҳои муттаҳидгардида барои ҳуҷҷатҳои муомилаи пулӣ дар нашри соли 1995, Қоидаҳои муттаҳидгардида оид ба инкассо (ғирифтани пул аз рӯйи ҳуҷҷат) дар нашри соли 1995 ва амсоли инҳо дохил мешаванд. Ин гуна қоидаҳо дар

сурате татбиқ карда мешаванд, ки агар дар шартнома ба онҳо ҳавола гардида бошад. Аммо дар кишварҳои мухталиф ба он мақоми гуногун дода мешавад. Аз ҷумла, дар Олмон, Фаронса ИНКОТЕРМС ҳамчун одатҳои байналмилалии савдо, дар Ироқ, Украина ва Испания бошад, ҳамчун қонун эътироф шудааст [93, с. 9-11].

Ҳуқуқи одатӣ (одат) дар кишварҳои ислом низ истифода мешавад. Чунончи, қабилаҳои кишвари Афғонистон дар баробари ҳуқуқи исломӣ аз одатҳо низ васеъ истифода мебаранд. Дар Миср одатҳои ҳуқуқӣ кам истифода мешаванд. Тибқи муқаррароти Суди Олии Маъмурии Миср, маъмурияти донишгоҳҳо вазифадоранд аз одатҳои академӣ истифода баранд. Тибқи м. 3 КММ Эрон (с. 1939), меъёрҳои одатӣ-ҳуқуқӣ хангоми набудани меъёри ҳуқуқ ё номуайянии он истифода мешаванд. Байни қабилаҳои пуштуни Покистон ҳуқуқи одатии пуштунҳо (Кодекси шарафи пуштунҳо бо номи «Пуштунволи») амал мекунад. Ба онҳо Кодекси ҷиноии Покистон паҳн намешавад. Байни пуштунҳо одати қасоси хунӣ («бадал») истифода мешавад. Ҳуқуқи одатӣ байни қабилаҳои Покистон низ паҳн мешавад. Ҳуқуқи одатӣ байни бодиянишинони Сирия амал мекунад. Ҳуқуқи одатӣ дар маҳалҳои деҳоти Ливия истифода мешавад. Амали одатҳо дар кишварҳои дигари исломӣ низ ба ҷашм мерасад [150, с. 55, 203, 253, 380, 493, 580].

Бо инобати он, ки ҳуқуқи одатӣ сарчашмаи ҳуқуқи маданӣ ба ҳисоб меравад, он бояд дар сохтори амудии сарчашмаҳои ҳуқуқӣ ҷойи худро дошта бошад. Чӣ тавре ба ҳамагон маъмул аст, сарчашмаи асосии ҳуқуқ, санадҳои меъёрии ҳуқуқ мебошад, ки дар байни онҳо мақоми қонун нақши махсусро мебозад, ки барои муайян намудани таносуби одатҳо бо онҳо зарур мебошад.

Қайд менамоем, ки қонун чун сарчашмаи ҳуқуқи маданӣ дар таносуб ба ҳуқуқи одатӣ бартариятҳои муайян дорад. Ба ақидаи Гамбарова Ю.С. «новобаста аз соддагии нисбии қабул, истифодаи қонун ва ҳолати ҳатмии иҷрои он мо бояд ба масъалаи бартарии иҷтимоии он, ки дар ҳолати дар қонунҳо назар ба ҳуқуқи одатӣ кам ба назар расидани

манфиатҳои синфии якҷониба мустаҳкам мегарданд, диққат намоем» [82, с. 197]. Нисбат ба одатҳо дар замони муосир қабули қонунҳо ва дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ хеле зиёд ба назар мерасанд, ки онҳо танзимгари асосии муносибатҳои ҳуқуқи маданӣ ба ҳисоб мераванд. Аз ин рӯ, новобаста аз он ки одатҳо низ танзми муносибатҳои маданӣ нақши муассир доранд, дар таносуб гузоштани қонун ва одатҳо аз ҷиҳати илмию амалӣ аҳаммият дошта бошанд ҳам, аммо онҳоро дар таносуб гузоштан дар танзими муносибатҳо як дараҷа ба мантиқ дуруст намеояд.

Пеш аз ҳама қайд кардан зарур аст, ки эътироф намудани ҳуқуқи одатӣ бо қонунгузори амалкунанда бо додани иҷозаи истифода ва татбиқи онҳо ё истинод овардан барои истифодаи одатҳо дар муносибатҳои мушаххаси тарафҳои шартнома ба падидаи одатӣ-ҳуқуқӣ нақши расмӣ мебахшад. Аломатҳои алоҳидаи ҳуқуқи одатӣ гарчанде дар истифода озод бошанд ҳам, аммо қонунгузорӣ дар баъзе ҳолатҳо барои истифода ва татбиқи онҳо қоидаҳо ва ё шартҳои махсусро пешбинӣ менамояд, ки ин як дараҷа маҳдудкунии танзимнамоии онҳоро нишон медиҳад. Чӣ тавре, ки болотар қайд намуда будем, дар замони аввали пайдоиши давлатҳо нақши ҳуқуқи одатӣ хело бузург буд ва онҳо бинобар ба вучуд омадани иҷозати давлатӣ истифода мешуданд.

Ҳоло бошад дар таҷриба ду тартиби иҷозатдиҳии ҳуқуқи одатӣ ба назар мерасанд, яъне ин иҷозати бевоситаи истифода ва татбиқи одатҳо аз ҷониби давлат ва ё истиноди онҳо дар меъёрҳои алоҳидаи қонунгузорӣ мебошад. Мисоли он шуда метавонад, қоидаҳои дар муқаррароти моддаи 5 КМ ҚТ пешбинишуда мебошанд ва ё қоидаҳои дар муқаррароти моддаи 483 КМ ҚТ пешбинишуда мебошанд. Дар ин ҳолат, ҳуқуқи одатӣ дар чунин маврид бояд ба талаботҳои, ки дар қонунгузорӣ пешбинӣ шудааст, мутобиқ бошад. Меъёрҳои одатии бо ин роҳ иҷозатгардида минбаъд низ амали худро дар баробари меъёрҳои қонунгузорӣ нигоҳ медоранд. Давлатҳои қадим бо чунин роҳ ҳуқуқи одатии халқҳои худро дар шакли қабули маҷмӯаи одатҳо иҷозат

медоданд.

Бо иҷозати бевосита додани мақоми қонун ба одатҳо бо қабули қонун, қабули қарорҳои Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон, дигар санади меъёрии ҳуқуқии вазорату идораҳо ва ё қарори судӣ имконпазир аст. Як гурӯҳи олимони рус ва олими тоҷик Маҳмудзода М.А., Шарофзода Р.Ш., Раҳимзода М.З. [115; 148] ва дигарон ду шакли иҷозати одатҳоро муайян намудаанд: иҷозати бевоситаи давлат тибқи қонун ва иҷозат тибқи истинод ба одатҳо. Дар қисмати дуёми масъалаи мазкур олимони рус қайд менамояд, ки агар санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ дорои муқаррароте бошанд, ки ба одатҳо истинод овардаанд, ба худ шакли дуёми иҷозатдихӣ, яъне ҳаволакунадаро ба худ касб менамояд [110, с. 591-592; 164; 165; 166; 167; 168]. Қонунгузор ҳангоми пешбинӣ намудани меъёри ҳаволакунанда ба одат мазмуну моҳияти онро намекушояд, танҳо истифодаи онро иҷозат медиҳад [248, с. 11]. Дар ин маврид, истифодаи ин ё он намудани одатҳо аз намуди муносибатҳои танзимшаванда вобастагӣ доранд, ки онро тарафҳои муносибат интихоб менамоянд.

Ҳамин тавр, аз муқаррароти моддаи 5 ҚМ ҚТ ба кадом намуди одатҳо така қардан зарур мебошад, муайян қардан ғайриимкон аст. Дар ин маврид қонунгузор он одатҳоеро дар назар дорад, ки онҳо дар ин ё он соҳаи муомилоти маданӣ (соҳибқорӣ) устувор буда, бинобар муддати зиёд такроран истифода шуданашон, зарурат дар меъёрҳои қонун нишон доданро надорад. Аз ҷумла, дар бандарҳои калони обӣ, дар анборҳои нигоҳдории молумулкӣ, нигоҳдорӣ ва ҳамлу нақли борҳо дар нақлиёти роҳи оҳан ва ғайраҳо. Дар муқаррароти қисми 5 моддаи 483 ҚМ ҚТ қоидаҳои пешбинӣ гардидаанд, ки ҳангоми бастанӣ шартнома тарафҳои он метавонанд аз одатҳо истифода намоянд, агар онҳо бо қоидаҳои диспозитивӣ пешбинӣ нашуда бошанд. Аммо муқаррароти қисми 4 моддаи 483 ҚМ ҚТ тартиби дигарро низ пешбинӣ менамояд, ки тибқи он шартҳои дар қонунгузорӣ ишорашуда аз ҷониби тарафҳо муайян мегардад ва дар ин маврид ба моддаи 484 ҚМ ҚТ ҳавола месозад.

Брагинский М.И. қайд менамояд, ки: «одатҳои муомилоти қорӣ

эътибори ҳуқуқӣ пайдо менамояд, агар дар қонун ё дигар санади ҳуқуқии (меъёрҳои императивӣ) ҳуди шартнома ва ё меъёрҳои диспозитивии санади меъёрии ҳуқуқии дилхоҳ сатҳ тартиби дигар пешбинӣ нагардида бошад» [48, с. 74].

Мо бо он розӣ ҳастем, ки дар ҳолати бо меъёрҳои императивӣ муқаррар шудани шартҳои шартнома одатҳо амал намекунанд ва татбиқ намешаванд. Қисми 4 моддаи 483 ва қисми 1 моддаи 484 КМ ҚТ мутобиқати шартҳои шартномаро ба меъёрҳои императивии дар қонунҳо ва ё дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ пешбинигардида муайян менамояд, зеро дар акси ҳол шартнома дар асоси моддаи 183 КМ ҚТ безътибор дониста мешавад.

Дар сурате, ки меъёри одат барои пурра намудани холигии дар натиҷаи танзим карда нашудани ин ва ё он шарт дар шартнома ба миён омадааст, меъёре, ки ба тарафҳо аз рӯи иродашон ҳалли масъалаҳоро пешбинӣ менамоянд бартарӣ дорад ва дар ҳолати набудани он бояд одатҳо мавриди амал қарор гиранд.

Маврид ба зикр аст, ки таҳлили меъёрҳои КМ ҚТ, ки чунин ҳолатҳоро муқаррар менамоянд, ҳолатҳои имконпазири зеринро пешбинӣ кардаанд. Яқум, дар як зумра моддаҳои КМ ҚТ бо одатҳои муомилоти корӣ дар баробари шартнома имконияти истифодаи тартиби «дигар» пешбинӣ шудааст. Барои мисол, дар асоси қисми 2 моддаи 528 КМ ҚТ таваккали тасодуфан нобуд шудан ё тасодуфан осеб дидани моле, ки хангоми дар роҳ будани он (ҳамлу накли он) фурӯхта шудааст, агар дар шартномаи тарафҳо ё одатҳои муомилоти корӣ тартиби дигар пешбинӣ нагардида бошад, аз лаҳзаи бастании шартномаи хариду фурӯш ба харидор мегузарад. Аз ҳамин лиҳоз, шартнома ва одатҳои муомилоти корӣ қоидаҳои дигарро муайян намоянд, пас тибқи қисми 2 моддаи 5 КМ ҚТ шартҳои шартномавӣ бояд бартарӣ дошта бошанд.

Дуюм, дар одатҳои муомилоти корӣ дар баробари қонун ва санадҳои меъёрии ҳуқуқии дигар мумкин аст тартиби «дигар» пешбинӣ карда шавад. Аз ҷумла, моддаи 577 КМ ҚТ муқаррар менамояд, ки агар

тарафҳо дар давоми муҳлати амали шартномаи маҳсулотсупорӣ қисм ба қисм супоридани маҳсулотро пешбинӣ карда бошанд ва муҳлати расондани миқдори алоҳида (давхраҳои маҳсулотсупорӣ) дар он муайян нашуда бошад, дар он сурат мол бояд ҳар моҳ ба миқдори баробар расонда шавад, агар аз қонунгузорӣ ё одатҳои муомилоти қорӣ, ё моҳияти уҳдадорӣ тартиби дигар барнаояд.

Саволе пайдо шуданаш мумкин аст, ки бо кадом қонун ва санадҳои меъёрии ҳуқуқии дигар тартиби дигари муҳлати расонидани маҳсулот пешбинӣ гардидааст? Агар онҳо меъёрҳои императивиро пешбинӣ намоянд, пас мутобиқи моддаи 577 КМ ҚТ бояд барои тарафҳо ҳатмӣ буда, ҳам нисбати шартнома ва ҳам нисбати меъёри диспозитивии моддаи 484 КМ ҚТ бартарӣ дошта бошанд. Агар қонунгузорӣ ҳангоми қорӣ намудани ин меъёр татбиқи қонун ва ё санади меъёрии ҳуқуқии дигарро дар назар дошта бошад, ки дорои меъёри диспозитивӣ мебошад, пас онҳо бояд танҳо баъд аз иҷрои шартҳои шартнома амалӣ карда шаванд. Бо дарназардошти ин гуна муҳолифатҳо мумкин аст дар муайян намудани муҳлати расонидани маҳсулот мушкилиҳо ба миён оянд. Дар санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ, ки намудҳои гуногуни шартномаҳои расонидани маҳсулотро танзим мекунанд, мумкин аст чадвал ва давхраҳо муқаррар карда шаванд. Аз ҷумла тибқи зербанди 13 Низомномаи намунавӣ оид ба расонидани мол ва маҳсулоти таъиноти истеҳсолию техникидошта норасоии мол ва маҳсулотро, ки ҳангоми қабули мол ва маҳсулот ва ё дар давоми муҳлати кафолат муайян гардидаанд ва онҳоро мумкин аст дар қояш бартараф кард, ва ё дар давоми муҳлати кафолат бартараф кард ва ё аз ҷониби харидор бартараф кардани онҳо имконпазир аст ва ё бо дархости харидор аз ҷониби маҳсулотрасон бартараф карда мешаванд.

Маҳсулотсупор уҳдадор аст, ки норасоҳои қойдоштаро дар муҳлати 20 рӯз аз рӯзи қабул намудани дархости харидор бартараф намояд ва ё дар ҳамин муҳлат мол ва маҳсулотро ба мол ва маҳсулоти босифат иваз намояд. Харидор ҳуқуқ дорад, ки аз мол ва маҳсулоте, ки

норасоихояшон бо айби маҳсулотсупор ба миён омада, бартараф гардидаанд, даст кашад [21]. Вале бояд қайд намуд, ки қоидаҳо расонидани моли намуди махсусро танзим намудаанд, аз ин рӯ, онҳо муҳлатҳои махсуси иҷроиши шартномаҳо муайян менамоянд.

Дар робита ба одатҳои муомилоти корӣ, ки тартиби дигари молрасониро пешбинӣ менамоянд, ба андешаи мо онҳо бояд нисбат ба меъёри диспозитивии моддаи 577 КМ ҚТ бартарӣ дошта бошанд, вале баъд аз қонунҳо ва санадҳои меъёрии ҳуқуқии дигар амалӣ карда шаванд. Боз як мушкилоти дигар – муносибати мутақобилаи қоидаҳои одатҳои муомилоти корӣ ва уҳдадориҳо пайдо шуданаш мумкин аст. Дар меъёрҳои танзимкунандаи муқаррароти умумӣ оид ба татбиқи уҳдадориҳои маданӣ-ҳуқуқӣ, одатҳои муомилоти корӣ пеш аз уҳдадориҳо гузошта мешаванд (моддаҳои 358, 361, 362 КМ ҚТ ва амсоли инҳо).

Бо инобати асосҳои болозикр, қисми 1 моддаи 577 КМ ҚТ бояд дар таҳрири зерин дарҷ карда шавад: «Агар тарафҳо дар давоми муҳлати амали шартномаи маҳсулотсупорӣ қисм ба қисм супоридани маҳсулотро пешбинӣ карда бошанд ва муҳлати расондани миқдори алоҳида (дав्राҳои маҳсулотсупорӣ) дар он муайян нашуда бошад, дар он сурат мол бояд ҳар моҳ ба миқдори баробар расонда шавад, агар аз қонунгузорӣ ё одатҳои муомилоти корӣ, ё моҳияти уҳдадорӣ тартиби дигар барнаояд». Дар ин шакли ифода дар қисми 1 моддаи 577 КМ ҚТ пайдарҳамии истифодаи воситаҳои танзимнамоии шартномаи маҳсулотсупорӣ фаҳмо мебошад.

Ҳамчунин бояд қайд кард, ки дар матни КМ ҚТ намудҳои дигари истинод (ҳаволақунӣ) ба одатҳои муомилоти корӣ ба назар мерасанд. Камолов И.И. қайд менамояд, татбиқи одатҳои муомилоти корӣ дар фаъолияти бонкӣ низ имконпазир аст [89, с. 142]. Аз ҷумла, дар моддаи 935 КМ ҚТ омадааст, ки: «Агар дар шартнома тартиби дигар пешбинӣ нагардида бошад, бонк уҳдадор аст маблағҳои пулии воридшударо қабул кунад ва ба суратҳисоб гузаронда, супориши соҳиби онро дар

бораи гузарондан ва додани маблағҳои пулӣ бо роҳи анҷом додани амалиёти барои чунин намуди суратҳисобҳо пешбиниамудаи қонунгузорӣ, қоидаҳои тибқи онҳо қабулнамудаи бонкҳо ва одатҳои муомилоти қорӣ дар амалияи бонкӣ татбиқшаванда анҷом диҳад».

Тибқи банди 2 Дастурамали №171 Бонки миллии Тоҷикистон «Дар бораи кушодан, аз нав ба расмият даровардан ва бастанӣ суратҳисобҳои бонкӣ аз тарафи ташкилотҳои қарзии молиявӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон» тартиби гузарондани амалиёт аз рӯи суратҳисоби бонкии муштарӣ бо Дастурамали мазкур ва дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқии Бонки миллии Тоҷикистон, қоидаҳои бонкӣ ва анъанаҳои муомилоти қорӣ таҷрибаи пешқадами байналмилалӣ дар амалия истифодашаванда, муқаррар карда мешавад [22]. Дар меъёри мазкур истилоҳи «таҷрибаи пешқадами байналмилалӣ» ба мазмуни моддаи 935 КМ ҚТ муқолифат менамояд ва ба андешаи мо хориҷ намудани он ба мақсад мувофиқ мебошад. Аз ин бармеояд, ки амалиёти бонкӣ аз рӯи навъи суратҳисоби дахлдор бо шартномаи суратҳисоби бонкӣ муайян карда мешаванд. Вале агар онҳо дар шартнома муайян нагардида бошанд, пас санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ (қонун ва қоидаҳои дар асоси он муайянгардидаи бонкӣ) ва одатҳои муомилоти қорӣ дар таҷрибаи бонкӣ истифодашаванда амал мекунанд.

Аз санадҳои меъёрии ҳуқуқ дар болозикргардида бармеояд, ки дар фаъолияти бонкӣ меъёрҳои одатӣ дар баробари онҳо низ татбиқ карда мешаванд. Аммо ҳангоми муқолифат кардани санадҳои зерқонунӣ ба одатҳои бонкӣ қонунгузор тартиби ҳалли ин масъаларо пешбинӣ накардааст. Ба андешаи мо дар чунин маврид, одатҳо ҳангоми ба қонун муқолиф буданашон амал карда наметавонанд. Ҳангоми ба вуҷуд омадани ихтилофҳо одатҳо ва дигар санадҳои зерқонунӣ ба андешаи мо одатҳои бонкӣ амал кунанд, агар дар шартномаи тарафайн қоидаи дигаре пешбинӣ нашуда бошад.

Андешаҳои олимони ва таҳлили санадҳои меъёрии ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистонро ҷамъбаст намуда, ба хулоса омадан мумкин

аст, ки дар КМ ҚТ масъалаи таносуби ҳуқуқи одатӣ бо қонунҳо ҳаллу фасл гардида, нисбат ба масъалаи таносуби одатҳо бо санадҳои зерқонунӣ муайян карда нашудааст. Масъалаи мазкур барои олимони зухуроти нав буда, мавриди омӯзиш қарор додан ва баровардани қарори дахлдор доир ба таносуби ин ду зухурот барои аз байн бурдани ихтилофҳо мусоидат хоҳад намуд. Дар илми назарияи ҳуқуқии давраи пасошӯравӣ ва истиқлолияти давлатӣ доир ба таносуби қонун ва одатҳо диққати махсус дода шуда, ҳуқуқи одатӣ ҳамчун яке аз сарчашмаҳои ҳуқуқ метавонад бо қонунҳо дар робитаи гуногун қарор дошта, барои танзими муносибатҳои гуногуни маданӣ равона шавад.

Доир ба ин хусус Шарофзода Р.Ш. андешаи худро чунин баён намудааст: «Қонуни маданӣ як қатор талаботи ҷавобгӯи одатҳоро пешбинӣ мекунад. Одатҳо, яқум, қоидаҳои рафтор мебошанд, ки муносибатҳои байни субъектони ҳуқуқро танзим мекунанд. Дуввум, дар ягон соҳаи фаъолият ба миён меоянд, ки дар муносибатҳо бо иштироки субъектони маданӣ пайдо мешаванд. Сеюм, дар ягон ҳуҷҷат сабт намешаванд, аз он ҷумла дар қонун, яъне шакли ифодаи хаттӣ надоранд. Чорум, васеъ паҳн мешаванд, одатҳои на ҷудоғона, алоҳида, балки васеъ истифодашаванда мебошанд, дар натиҷаи истифодаи бисёрқарата хислати қоидаи одатиро соҳиб мешаванд, дар муносибати маданӣ тӯлонӣ ва нисбати шумораи зиёди субъектон татбиқ мешаванд» [168, с. 383-384].

Ҳамзамон ӯ қайд менамояд, ки КМ ҚТ «инчунин боз ду талаботи дигарро нисбат ба одатҳо пешбинӣ мекунад. Тибқи қ.2 м.5 КГ, одатҳо, яқум, набояд хилофи муқаррароти қонун бошанд, дуум, наметавонанд хилофи шартномаи байни иштирокчиёни муносибати ҳуқуқӣ бошанд» [168, с. 384].

Инчунин, Майер Д.И. низ доир ба таносуби ин ду сарчашмаи ҳуқуқ ибрози андеша намуда, қайд менамояд, ки дар навбати аввал, ҳуқуқи одатӣ ҳамчун меъёри иловагии ёрирасони танзими муносибатҳо баромад намуда, қонун ё ин ки норасоҳои онро пурра мекунад. Баъдан одатҳои ҳуқуқӣ қонунҳоро шарҳ дода, мазмуну моҳияти онро дақиқ

мегардонанд. Инчунин, одатҳои ҳуқуқӣ ҳангоми татбиқ ва истифодабарӣ қонунҳоро истисно намоянд ва мустақиман муносибатҳои ҳуқуқиро танзим намоянд, ки ин ба безътибор донишмандони қонунҳо оварда расониданаш мумкин аст [117, с. 46; 118; 119].

Аз ҷониби олимони ҳуқуқи одатӣ вобаста ба мавқеи танзимашон дар робита бо қонун дараҷабандӣ карда мешаванд, ки чунин дараҷабандӣ дар бештари давлатҳои ҷаҳон ба назар мерасанд [67, с. 94-95; 111, с. 97-100].

Якум, пеш аз ҳама одатҳо муносибатҳоро танзим намуда, норасоии қонунро (*consuetudo secundum legem*) пурра менамоянд. Одатҳои дар ин мавридҳо қонунҳоро тафсир намуда, шароити татбиқи онҳоро инъикос менамоянд, ки аз рӯйи табиқоти худ онҳо маъмуланд. Дар рими қадим ҳангоми тафсир ҳуқуқшиносон афзалияти одатҳоро нисбат ба қонунҳо болотар мегузоштанд. Дар қонунҳои Қадвали 12 мазмунан чунин навиштаҷот ҷой дошт: «Агар сухан оид ба тафсири қонунҳо равад, пеш аз ҳама бояд муайян карда шавад, ки давлат қаблан дар ин гуна ҳолатҳо аз қадом ҳуқуқ истифода мебард, зеро одат бештарин тафсирунандаи қонун мебошад» (D. 1, 3, 37) [91, с. 115].

Дар қонунгузориҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон низ ба истифода ва татбиқи одатҳо маҳдудият гузошта шудааст, ки тибқи моддаи 5 КМ ҚТ одатҳои ҳуқуқӣ баъд аз амали қонун ва шартнома нақши дуоиминдараҷаро мебозад.

Ҳамзамон, дар қисми 2 моддаи 361 КМ ҚТ низ чунин муқаррарот ҷой дода шудааст, ки дар асоси он муҳлати оқилона оид ба иҷрои уҳдадорҳо пешбинӣ карда шудааст ва ҳамчунин доир ба уҳдадорие, ки дар ҳолати манзур гардидани талабот оид ба иҷрои уҳдадорӣ муҳлат оғоз мегардад. Ба сифати мисол кредитор агар иҷрои уҳдадориро аз қарздор талаб намоянд, дар чунин муҳлати иҷрои он бо лаҳзаи пешниҳоди талаботи муайян, муҳлати ҳафтрӯза муайян карда мешавад.

Ҳатто қонунгузор дар ҳолати риоя нагардидани ин муҳлат ба муҳлатҳое, тақия менамояд, ки дар қонунгузорӣ ё шартнома муайян

шудааст истинод менамояд. Марҳилаи охирин барои аз байн бурдани баҳс қонунгузор ба одатҳои ҳуқуқӣ ва моҳияти муносибати тарафҳо ишора менамояд.

Вормс А.Э. доир ба масъалаи мазкур андеша ронда, қайд менамояд, ки дар мавриди барасмитядарории шартномаҳо дар биржа қоидаи рафторе муқаррар намудааст, ки тибқи он амалиёт боят февран иҷро карда шавад, ки дар ҳамаи ҳолатҳо муҳлати мазкур 14 рӯзро дар бар мегирад, ки ин муҳлат аз бастани шартнома вобастагӣ дорад [57, с. 376-377].

Ҳамзамон олими мазкур барои дарки одатӣ мазкур мисоли дигарро бо шартномаи хариду фурӯши байналмилалӣ меорад, ки тибқи он агар муҳлати иҷроиш дар шартнома муқаррар нагардида бошад, пас нисбат ба он одати шабеҳ татбиқ карда мешавад [180, с. 57]. Ба сифати яке аз чунин одатҳои марбут ба муҳлат дахлдошта одатӣ *secundum legem* баромад карда метавонад, ки дар савдои баҳрнавардӣ ҷой дорад. Одати мазкур дар сатҳи қонунгузории давлатҳои пешбинӣ шудааст, ки бо баҳр роҳҳо доранд.

Дуюм, дар амалия қоида нисбат ба одатҳои вучуд доранд, ки *consuetude praeter legem* ном гирифта, дар он бартари ба қонун дода мешавад. Дар ин хусус Давид Р. сухан ронда, маҳдуд намудани одатро дар бештари ҳол дар давлатҳои мушоҳида менамояд, ки режими сиёсии онҳо ҳокимияти халқӣ мебошад, ки бо қонунҳои марратабгаштаи худ ба қонунҳо нақши омирона медиҳанд [67, с. 95; 68; 69]. Албатта, дар ҳолати ба вучуд омадани ихтилоф байни одати номбаршуда ва қонун бешубҳа бартариини беназир ба қонун дода мешавад. Инчунин, дар амалия татбиқи ҳуқуқи одатӣ боз як қоидаи дигар бо номи *praeter legem* машҳур аст, ки чунин қоида ҳангоми бастани шартномаҳои суғурта, тичорати электронӣ ва ғайраҳо мушоҳида намудан мумкин аст.

Барои танзими муносибатҳои суғуртавӣ анъанаҳои муомилоти қонунӣ низ ҷалб шуданашон мумкин аст. Ба низоми манбаи ҳуқуқи гражданин анъанаи муомилоти қонунӣ ҷорӣ карда мешавад, ки дар соҳаи

фаъолияти соҳибкорӣ истифода мегардад. Соҳаи фаъолияти соҳибкорӣ бо ин ё он соҳаи ҳаёти иқтисодии ҷомеа ё минтақавӣ вобаста карда намешавад. Муҳим он аст, ки мутобиқи таъинот ва табиати худ онҳо ба гурӯҳи манбаъҳои ҳуқуқи граждании Тоҷикистон, ки дар соҳаи муомилоти гражданию соҳибкорӣ дар ҳудуди Тоҷикистон истифода мегарданд, дахл доранд. Анъанаҳо манбаи ҳуқуқи уҳдадорӣ, на ҳуқуқи молумулкӣ мебошанд. Аз ин рӯ, дар Кодекси граждани онҳо анъанаҳои муомилоти корӣ ном гирифта, дар баъзе қонунҳо – анъанаҳои тиҷоратӣ номбар шудаанд. Берун аз доираи муносибатҳои соҳибкорӣ анъанаҳои муомилоти корӣ (анъанаҳои тиҷоратӣ) манбаи ҳуқуқи граждании Тоҷикистон ба ҳисоб намераванд [80, с. 32].

Ба андешаи олимони тоҷик Зоир Ҷ.М., Бобочонзода И.Х., Каримзода Ш. дар Кодекси граждании Ҷумҳурии Тоҷикистон мафҳуми анъанаи муомилоти корӣ ҳамчун қоидаи рафтор истифода мегардад, яъне меъёри ҳуқуқие, ки қонунгузорӣ пешбинӣ нанамудааст. Ҳангоми чудо намудани қоидаҳои рафтор, ки ба анъанаҳои муомилоти корӣ марбут аст, истинод танҳо ба мавҷуд набудани қонун нокифоя мебошад. Анъанаи муомилоти корӣ ҳамчунин қоидаҳои мебошанд, ки дар дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ (фармонҳои Президент ва қарорҳои Ҳукумат, санадҳои меъёрии ҳуқуқии идоравӣ) пешбинӣ нашудаанд [80, с. 32]. Шарти муҳими истифодаи анъанаҳои муомилоти корӣ ин васеъ паҳншуда будани онҳост [80, с. 32].

Қоидаи махсус дар робита ба таносуби ҳуқуқи одатӣ ва қонун дар Германия муайян гардидааст. Мутобиқи моддаи 2 Қонуни муқаддимаӣ ба МГО ба қонун дар маънои Маҷмӯаи қонунҳои граждани ва Қонуни муқаддимаӣ дилхоҳ меъёри ҳуқуқӣ мебошад [24, с. 501]. Ин маънои онро дорад, ки одатҳои ҳуқуқӣ дар баробари меъёрҳои қонун татбиқ мегарданд. Одати *secundum legem* бештар дар давлатҳои Аврупо машҳур буда, он дар қонунгузориҳои Олмон васеъ истифода мешавад [25, с. 129, 552].

Сеюм, одатҳои аз рӯйи таъиноташ метавонад хилофи қонун низ

амал намояд, ки онҳоро *consuetude adversus* ва *ё contra legem* номгузори намудаанд. Дар қонунгузори бештари давлатҳои дунё амалӣ ин гуна одат манъ карда шудааст, зеро одат наметавонад хилофи қонун бошад. Аз ҷумла, дар кишвари мо низ одатҳо номбаргардида эътироф карда намешаванд. Чунин одатҳо дар давлатҳои арзи ҳасти карда метавонанд, ки низоми ҳуқуқии онҳо нимаҳуқуқӣ ва ё анъанавӣ ё ба таври дигар карда гуем, низоми динӣ истифода ва татбиқ карда мешаванд. Дар давлатҳои низоми динидошта дар бештари ҳолат одатҳои маҳаллӣ нисбат ба қонун ва дигар одатҳои ҳуқуқӣ дорои хусусияти умум баратарӣ дода мешавад [261].

Ба сифати хулосаи умумӣ қайд менамоем, ки таносуби ҳуқуқии одатӣ ва қонун дар ҳуқуқии маданӣ мутобиқи моддаи 5 ҚМ ҚТ муайян карда мешавад. Лекин бо инобати пешниҳоди болозикр оид ба тағйири моддаи мазкур, дар умум, қисми 2 ин модда тағйир дода шуда, он қисми 3 ҳисобида шавад ва он дар таҳрири зерин оварда шавад: «Одатҳои ҳуқуқие, ки ба муқррароти қонунгузорӣ ва ё шартномаи барои тарафҳо ҳатмӣ муҳолиф мебошад, амал намекунанд».

Меъёрҳои диспозитивӣ ҳам дар қонун ва ҳам дар одатҳои ҳуқуқӣ дида мешаванд ва ҳангоми танзими ин ё он муносибатҳои ҳуқуқӣ метавонад ба таври мухталиф ба назар мерасанд. Агар одатҳои ҳуқуқӣ дар танзими муносибатҳои ҳуқуқӣ на танҳо норасоии қонунро пурра менамояд, балки онҳо метавонанд инчунин қисми танзимнашудаи шартномаҳо бартараф менамоянд. Дар ҳама ҳолатҳо меъёрҳои қонун новобаста аз он ки онҳо императивӣ ё диспозитивӣ мебошад бартарии худро нисбат ба одатҳо нигоҳ медоранд. Ба андешаи мо ин муқаррароти қонун ивазгардида, бояд бартарии танзимнамои бештар ба одатҳои ҳуқуқӣ дода шавад, ки ин ба минталитети одамон ҷавобгӯ буда, амалишавии қонунҳоро дар ҳаёти рӯзмара метезонад. Ҳар чӣ қадаре, ки танзими муносибатҳои ҳуқуқӣ ба одатҳои ҳуқуқӣ дода шавад, ҳамон қадар самаранокии татбиқи қонунҳо баланд мегарданд, чунки эҷодкунандаи одатҳои ҳуқуқӣ худӣ мардум буда, ба ирода ва мухторияти

онҳо наздик буда, риояи онҳо бештар мегардад.

Ба андешаи мо, ба одатҳои ҳуқуқӣ афзалият додан ба мақсад мувофиқ буда, низоми идоракунии ва танзимнамоӣ муносибатҳои хусусиро инкишоф медиҳад. Аз ин рӯ, барои истифодаи афзалиятноки одатҳои ҳуқуқӣ дар КМ ҚТ бояд ба таври дақиқ истисно оварда шавад ва пайдарҳамии истифодаи ин одатҳо ва санадҳои зерқонунӣ мушаххас карда шаванд. Хусусан мо пешниҳод менамоем, ки дар танзими муносибатҳо тарафҳои шартнома афзалият ба одатҳои ҳуқуқӣ нисбат ба санадҳои зерқонунӣ дода шавад, ки дар онҳо меъёрҳои императивии барои иштирокчиёни муносибатҳои маданӣ-ҳуқуқӣ ҳатмӣ дарҷ гардидаанд.

1.4. Таснифи одатҳо дар муомилоти маданӣ

Дар илми ҳуқуқшиносӣ таснифи ягонаи эътирофгардидаи одатҳои муомилоти маданӣ вучуд надорад. Дар бархе аз таҳқиқотҳо танҳо таснифоти одатҳои муомилоти қорӣ мавриди омӯзиш ва баррасӣ қарор дода шудаанд. Бо вучуди ин, барои пурра фаҳмидан ва арзёбӣ намудани аҳаммияти илмӣ ва амалии мушкилоти ба миён гузоштаи мо, аз нав дида баромадани равишҳои муқарраршуда, танҳо тавассути гузаронидани таҳлили дақиқи таснифоти одатҳои муомилоти маданӣ, ки таълимоти муосири илмии ҳуқуқшиносӣ пешниҳод кардааст, имконпазир аст. Одатҳои муомилоти маданиро аз рӯйи асосҳои гуногун тасниф кардан мумкин аст. Бинобар ин, зарурати таснифи одатҳои муомилоти маданӣ ба миён меояд.

Дар онҳо одатҳоро аз рӯйи ҳудуд, эътибори ҳуқуқӣ, субъектҳо, муносибатҳои ҷамъиятӣ тасниф намудаанд. Мисол ба андешаи Лиситсин Н.В. «таксимоти мантиқии одатҳои ҳуқуқӣ... имкон дод, ки онҳо ба низом дароварда шаванд, аз рӯйи намуд гурӯҳбандӣ карда шаванд ва минбаъд ҳам монандӣ ва фарқиятҳои хоси онҳо истифода шаванд. Таснифи одатҳои ҳуқуқӣ... аз рӯйи меъёрҳои зерини таснифоти назариявӣ таҳия шудааст: 1) ҳудуди амал; 2) доираи татбиқ; 3)

субъектҳое, ки маҷбуркуниро таъмин менамоянд; 4) шакли танзими ҳуқуқӣ; 5) мансубияти соҳавӣ; 6) шакли васлкунӣ. Ҳамзамон, ин таснифоти одатҳои ҳуқуқӣ... ба принсипи мавҷуд набудани унсурҳои ғайриҳуқуқӣ дар он ва номатлуб будани рӯйхати одди онҳо асос ёфтааст» [255].

Ба андешаи Раҳимзода М.З. одатҳо вобаста ба ҳудуди бавучудой ва татбиқшавиашон ба одатҳои байналхалқӣ, миллӣ, минтақавӣ ва маҳаллӣ чудо мешаванд [240, с. 36-47].

Аз сабаби он, ки дар қонунгузорию мо мафҳуми одатҳои муомилоти маданӣ ҷой надоранд, мо асосан моддаи 5 КМ ҚТ-ро, ки ба одатҳои муомилоти қорӣ бахшида шудааст, чун намуна қабул менамоем. Тибқи мафҳуми ҳуқуқии одатҳои муомилоти қорӣ, ки дар қисми 1 моддаи 5 КМ ҚТ оварда шудааст, он сарфи назар аз сабти онҳо дар ягон ҳуҷҷат [2; 3] ва ё сабт нагардиданаш (бақайдгирӣ) дар ягон ҳуҷҷат мавриди истифода қарор дода мешавад. Агар ба таҳлили мафҳуми моддаи 5 КМ ҚТ назар афканем, он асос барои таснифи одатҳои муомилоти маданӣ аз рӯйи бақайдгирӣ дар ҳуҷҷатҳо далели мавҷудият ва ё мавҷуд набудани бақайдгирии онҳо дар ҳуҷҷатҳо мебошад. Аломате, ки дар асоси таснифи мазкур гузошта шудааст, бо шакли зоҳирии ифодаёбии одат вобастагӣ дорад. Ин хусусияти одат устувор нест. Бо дарназардошти хусусияти пайдоиши одатҳо вақте, ки одати навташаккулёфтаи муомилоти маданӣ дар таҷриба то бақайдгирии он истифода бурда мешавад, амали маъмулӣ ба ҳисоб меравад. Бо мурури замон ин одат метавонад дар ин ё он сарчашмаи ҳуҷҷатӣ ба қайд гирифта шавад. Пайдоиши меъёри одатиро бо лаҳзаи бақайдгирии он бояд алоқаманд накард. Сухан дар хусуси ба қайд гирифта шудани одати амалкунанда меравад. Таснифи одатҳои муомилоти қорӣ аз рӯйи аломати бақайдгирӣ дар ҳуҷҷатҳо бо ҳуди қонунгузорӣ пешбинӣ шудааст.

Аз рӯйи аломати бақайдгирияшон дар ҳуҷҷатҳо одатҳои муомилоти маданӣ ба одатҳои дар ҳуҷҷатҳо бақайдгирифташуда ва

бақайднагирифташуда чудо мешаванд. Одатҳои муомилоти маданӣ дар ҳуҷҷатҳо бақайдгирифташуда – ин одатҳои муомилоти маданияте мебошанд, ки мазмуни он дар ҳуҷҷат сабт гардидааст. Одатҳои муомилоти маданӣ дар ҳуҷҷатҳои бақайднагирифташуда – ин одатҳои муомилоти маданияте мебошанд, ки мазмуни он дар ҳуҷҷат сабт нагардидааст.

Дар робита ба одатҳои муомилоти маданӣ амалан, доимо, мушкилоти муайян намундани онҳо вучуд дорад. Ба одатҳои муомилоти маданӣ, чун ба дилхоҳ одатҳои ҳуқуқии дигар аломатҳои хос мебошанд, ки зарурати ҳар маротиба ҳал намудани масъалаи мавҷудияти ҳуди меъёри одатӣ ва мазмуни онро тақозо менамояд. Таснифи одатҳои муомилоти маданӣ ба одатҳои дар ҳуҷҷатҳо бақайдгирифташуда ва дар ҳуҷҷатҳо бақайднагирифташуда имкон медиҳанд, ки гурӯҳи одатҳои муайян карда шаванд, ки масъалаи мавҷудияти онҳо то андозае ҳалли ҳудро ёфтааст. Маврид ба зикр аст, ки ба қайд гирифта шудани дилхоҳ одат аз фаъолияти муайяннамоии одатҳои муомилоти маданӣ ва мушаххас намудани мазмуни он иборат аст. Одатҳои ба таври дахлдор бақайдгирифташуда нишонаи маъмулан, барои меъёри ҳуқуқӣ, ҳатмӣ – нишонаи расман муайянгардидаро касб менамоянд. Ин нишона барои ҳалли масъалаи ҷой доштан ва ё надоштани одатҳои муомилоти маданӣ мусоидат менамояд. Бо вучуди ин, мо ибраз дошта наметавонем, ки ҳама одатҳои бақайдгирифташуда, одатҳои мавҷуда мебошанд. Дарҷаи муайянии одатҳо вобаста аз бақайдгирии онҳо дар ҳуҷҷатҳои расмӣ боло меравад.

Баъзе аз муаллифон ҳангоми авлотар донишҷӯи шакли таҷассуми ҳаттии одатҳо «ба таври ҳатмӣ мустаҳкам гардидани қоидаҳо дар ягон сарчашмаи расмӣ – қонун, конвенсия ва амсоли инҳо» дар назар доранд [90, с. 48]. Вале бо чунин восита ба қайд гирифтани одатҳо ғайриимкон мебошад, зеро одат он қоидаи рафторе ба ҳисоб меравад, ки дар қонунгузорӣ мустаҳкам нагардидааст ва танҳо ба он ишора вучуд дорад. Аз ҳамин лиҳоз, агар ин гуна қоида дар қонун дарҷ гардида бошад, пас

мантиқан, аз рӯйи қонун он ба сифати одатҳо баромад карда наметавонад. Дар ин ҳолат, одат ба меъёри қонун иваз мегардад.

Бо дарназардошти ин, тасдиқи нисбатан дурусти мавҷудияти одатҳои муомилоти маданӣ бақайдгирии онҳо мебошад:

1) дар санадҳои судӣ;

2) дар маҷмуаи одатҳо (махсусан дар ҳолатҳое, ки ин гуна маҷмӯаҳо мақомоти махсус барои муайян намудан ва ба қайд гирифтани одатҳои муомилоти маданӣ ваколатдоргардида интишор намоянд). Он одатҳои муомилоти маданӣ, ки мазмуни онҳо дар санадҳои судӣ ба қайд гирифта шудаанд, дар ин номгӯй мақоми хоса доранд. Зеро маҳз, ҳалли баҳсҳои маданӣ-ҳуқуқӣ ба вазифаи суд дохил мешавад. Аз ҳамин сабаб, аз ҷониби суд ҳангоми баррасии баҳс оид ба татбиқи одатҳои муомилоти маданӣ дар хусуси муайян намудани ҳолати ҷой доштан ва ё надоштани одатҳо ва дар сурати муайян намудани одатҳо яқбора мушаххас намудани мазмуни онҳо мантиқан дуруст мебошад. Дар ҳар як ҳолати татбиқи ин ва ё он қоида ба сифати одатҳои муомилоти қорӣ, суд бояд мутобиқати онро ба нишонаҳои одатҳои муомилоти маданӣ дида барояд.

Илова ба ду усули устувори бақайдгирии одатҳо дар ҳуҷҷатҳо, усулҳои дигари мавҷудаи бақайдгирии одатҳо дар ҳуҷҷатҳои расмӣ қобили таваҷҷуҳ мебошанд. Пеш аз ҳама, бояд он одатҳои муомилоти маданияро, ки дар шартҳои намунавӣ, ки барои шартномаҳои намуди муайян қорқард ва нашр карда шудаанд, таваҷҷуҳ намуд. Мутобиқи қисми 2 моддаи 489 КМ ҚТ агар дар шартнома ба шартҳои намунавӣ ишора набошад, чунин шартҳои намунавӣ дар муносибати байни тарафҳо ба сифати одатҳои муомилоти қорӣ истифода мегарданд.

Раҳимзода М.З. вобаста ба ин масъала ақидаи дигареро баён намудааст, аз ҷумла, «дар КГ ҚТ ба сифати одатҳои муомилоти қорӣ шартҳои намунавии шартнома баён карда шудааст. Тибқи қ.2. моддаи 459 КГ ҚТ шартҳои намунавии шартнома бо риояи моддаи 5 ва қ.5 моддаи 453 КГ ҚТ шартҳои шартномаро пешбинӣ менамояд, ки онҳо

тибқи талаботи ҳуҷҷатҳои расмӣ дар шакли шартномаи тасдиқшуда аз ҷониби Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ё дар шакли дилхоҳ, яъне хатгӣ ё электронӣ вучуд дошта метавонанд. Шартҳои намунавӣ он гоҳ ҳамчун одатҳои ҳуқуқӣ ҳисобида мешаванд, ки агар онҳо ба қоидаҳои моддаи 5 КГ ҚТ мутобиқ бошад ва дар чунин ҳолат онҳо метавонанд аз одатҳо бархурдор бошанд» [240, с. 36-47].

Мавсуф қайд менамояд, ки дар суд шартномаи мазкур он гоҳ ҳамчун далел қабул карда мешавад, ки агар он дар ягон шакли тасдиқшуда аз ҷониби тарафи манфиатдор пешниҳод гардида, ба сарчашмаи дастрасии он истинод биёрад. Ӯ ибраз менамояд, ки дар ҳолате, ки тарафи манфиатдор ба ҳолатҳои муқарарӣ ишора менамояд, ки дар танзими муносибатҳои мухталиф истифода мешавад ва суд бояд чунин далелро қабул намуда, ҳамаҷониба ва ҳолисона онро санҷида мебарояд.

Номбурда байн менамояд, ки ҳангоми гузоштани фарқият байни одатҳо ва қонун пеш аз ҳама мо бояд ба қисми 2 моддаи 5 КМ ҚТ муроҷиат намоем, ки дар асоси он одатҳои ҳуқуқ амали худро аз даст медиҳанд агар ба қонун ё шартнома муҳолифат намоянд. Дар ҳамаи ҳолат ӯ ҷонибдори он ақида аст, ки одатҳо ба эътирофи ҳокимияти давлатӣ ниёз доранд.

Одатҳо метавонанд ба тарзу усулҳои гуногун эътироф карда шаванд. Аз ҷумла, аз ҷониби қонунгузор, аз ҷониби мақома, ки онро табиқ менамояд, аз ҷониби ташкилотҳо (масалан Бонки милли), бо истинод дар шартнома.

Раҳимзода М.З. андешаи худро доир ба одатҳои ҳуқуқ ҷамъбаст намуда, қайд мекунад, ки «одатҳои ҳуқуқӣ дар навбати худ аз анъана, расм ва талаботи маъмулӣ дар танзими муносибат нақши арзандаю халқунанда дорад. Аз рӯйи табиати худ анъанаҳои дар иҷрои баъзе аз уҳдадорихо нақши одатро мебозад, ки ҳолати мазкур дар умум онро одат намегардонад. Барои шакли одатро касб намудан ӯ бояд ба талаботи моддаи 5 КГ ҚТ ҷавобгӯй бошад» [240, с. 36-47].

Одатҳои муомилоти мадании дар ҳуҷҷатҳо бақайдгирифташуда инчунин метавонанд дар ҳуҷҷатҳо, ки аз ҷониби мақомоти худидоракуни дар соҳаи муайяни фаъолият қабул гардидаанд, мавҷуд бошанд. Масалан, тибқи талаботи қонун «худидоракунии шаҳрак ва деҳот - фаъолияти аҳолии шаҳрак ва деҳот мебошад, ки бевосита ё ба воситаи мақомоти худидоракунии шаҳрак ва деҳот таҳти масъулияти худ барои ҳал намудани масъалаҳои иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва фарҳангии аҳамияти маҳаллидошта, бо назардошти манфиатҳои умумичамбъиятӣ, анъанаҳои миллӣ ва хусусиятҳои маҳаллӣ, амалӣ мегардад» [15].

Хусусият ва мақсади фаъолияти чунин ташкилотҳо аз ин гувоҳӣ медиҳанд. Ташкилоти худидоракуни – ин ташкилоти ғайритиҷоратии ба воситаи муттаҳидкунии шахсони ҳуқуқӣ ва (ва ё) соҳибкорони инфиродӣ таъсисёфтае мебошад, ки мақсади он дар соҳаи муайян аз ҷониби аъзоёнаш бовиҷдонона иҷро гардидани фаъолияти касбӣ мебошад. Ба салоҳияти ин гуна ташкилотҳо муайян намудани қоидаҳо ва стандартҳои бозори касбӣ ва ҷамъбаст намудани малака ва таҷрибаи ҳуқуқатбиқнамоӣ дохил мешавад. Масалан, мутобиқи қисмҳои 1 ва 2 моддаи 52 Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи бозори қоғазҳои қиматнок» ташкилоти худтанзимкунанда аз ҷониби иштирокчиёни касбии бозори қоғазҳои қиматнок ҷиҳати таъмини шароит барои фаъолияти касбии иштирокчиёни бозори қоғазҳои қиматнок, риояи стандартҳои ахлоқи касбӣ дар бозори қоғазҳои қиматнок, ҷимояи манфиатҳои соҳибони қоғазҳои қиматнок ва мизочони дигари иштирокчиёни касбии бозори қоғазҳои қиматнок, ки аъзои ташкилоти худтанзимкунанда мебошанд, муқаррар намудани қоидаҳо ва стандартҳои гузаронидани амалиёт бо қоғазҳои қиматнок, ки фаъолияти пурсамарро дар бозори қоғазҳои қиматнок таъмин менамоянд, таъсис дода мешавад. Инчунин, ташкилоти худтанзимкунанда мувофиқи талаботи амалӣ намудани фаъолияти касбӣ ва гузаронидани амалиёт бо қоғазҳои қиматнок, ки аз ҷониби мақоми ваколатдори давлатӣ оид ба

танзими бозори коғазҳои қиматнок тасдиқ карда шудаанд, барои аъзои худ қоидаҳои ҳатмии амалӣ намудани фаъолияти касбӣ дар бозори коғазҳои қиматнок, стандартҳои гузаронидани амалиёт бо коғазҳои қиматнокро муқаррар менамояд ва риояи онҳоро назорат менамояд [16].

Ба қайд гирифтани одатҳои муомилоти маданӣ дар ҳуҷҷатҳои ғайрирасмӣ ба мисли мақолаҳои илмӣ, диссертатсияҳо, китобҳои таълимӣ барои тасдиқи мавҷудияти одатҳои муайян аҳамияти хоса надоранд. Агар ин гуна одатҳо дар сарчашмаҳои расмӣ ба қайд гирифта нашаванд ва аз ҷониби худи муаллиф мустақилона муайян карда шудаанд, ин гуна бақайдгирӣ новобаста аз шуҳрати илмии муаллифи он барои тасдиқи бешубҳаи мавҷудияти одати муайян асос шуда наметавонад.

Таснифи одатҳои муомилоти маданӣ аз рӯйи нишонаи бақайдгирии онҳо дар ҳуҷҷатҳо аҳамияти муҳим дорад. Он барои муайян намудани одатҳои мавҷуда ва сарчашмаҳои ҳуҷҷатии бақайдгирии онҳо, барои муайян намудани нақши онҳо дар мушаххас намудани далели мавҷудияти одат ва мазмуни он ва барои манзур намудани пешниҳодҳо оид ба бақайдгирии дахлдори одатҳо мусоидат мекунанд. Бо истифода аз ин гуна таҷриба мумкин аст комиссияҳои махсус оид ба ҷамъоварии одатҳоро таъсис дод. Дар замони тоинқилобӣ... маводҳо оид ба ҳуқуқи одатӣ дар «Кори комиссия оид ба азнавташқилдиҳии судҳои волостӣ (худуде, ки дар Руси Қадим тобеи як княз буд)» дар ҳафт қисм ҷамъ оварда шуда, ки пасон, аз ҷониби ҳуқуқшиноси машҳур – Пахман С.В. дар кори илмияш «Ҳуқуқи маданияти одатӣ дар Россия» [140] ба низом дароварда шудаанд, аҳамияти муҳим дорад. Дар шароити муосир чунин маҷмӯаҳо имкон меоданд, ки аксари проблемаҳо оид ба татбиқи одатҳо баратаф карда шаванд.

Одатҳои муомилоти маданӣро аз рӯйи ҳудуди амали онҳо низ тасниф намудан ба маврид мебошад. Аз ҷумла, муҳаққиқ Раҳимзода М.З. ин нуқтаи назарро дастгирӣ менамояд [240, с. 36-47]. Аз сабаби он, ки одатҳои муомилоти маданӣ, меъёрҳои ҳуқуқӣ (ба мисли сарчашмаҳои

дорои меъёрҳои ҳуқуқӣ) мебошанд, онҳо дар ҳудуди муайян амал менамоянд. Ин ҳудуд метавонад, ҳудуди давлати ягона, қисми он ва ғайраро фаро гирад. Аз ҳамин лиҳоз, одатҳои муомилоти маданияро мумкин аст вобаста ба доираи амалашон дар макон тасниф кард. Ин гуна таснифбандиҳо қаблан низ иҷро гардида буданд. Чудо намудани одатҳои ҳуқуқӣ ба умумӣ ва маҳаллӣ ҳанӯз дар кори ҳуқуқшиносони пешин ба назар мерасид. Ҳамин тавр, Майер Д.И. қайд намудааст, ки «одатҳо ба одатҳои умумӣ, ки дар тамоми давлат риоя мегарданд ва одатҳои маҳаллӣ, ки дар маҳалли муайян риоя мешаванд, тасқим мешаванд» [117, с. 48; 118; 119].

Шершеневич Г.Ф. низ «одатҳои хусусӣ, ки дар маҳалли муайян ташаккул ёфтаанд» ва «меъёрҳои одатии хусусияти умумидошта»-ро тафриқа намудааст» [199, с. 37].

Дар адабиёти муосир одатҳо ба ҳамин монанд аз рӯйи аломати ҳудудияшон ба намудҳо чудо гардидаанд, масалан «одатҳои муомилоти маданияи дохилӣ, ки дар воҳидҳои ҳудудии калон амал менамоянд» [245, с. 26]. Дар ҳолатҳои дигар, оид ба одатҳои маҳаллӣ ва минтақавӣ маълумот оварда шудааст. Бо вучуди ин, қайдҳо оид ба одатҳои дохилӣ (маҳаллӣ ва минтақавӣ) ба сифати тасниф баромад карда наметавонанд, зеро дар тасниф бояд ба таври дақиқ, асос ва воҳидҳои тақсимбандӣ муайян карда шаванд.

Қабл аз таснифи одатҳои муомилоти маданӣ аз рӯйи ҳудуди амалашон, бояд як чизро ба инобат гирифт, ки дар ин ҷо на танҳо одатҳои муомилоти маданӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон мавҷуда таснифбандӣ карда мешаванд. Объекти тасниф дар ин ҳолат дилхоҳ одатҳои муомилоти маданӣ, ки дар шароити муайян нисбати муносибатҳо бо иштироки шахсони воқеӣ ва ҳуқуқи Тоҷикистон, аз ҷумла он одатҳои, ки берун аз ҚТ ташаккул ёфта, амал мекунанд, баромад мекунанд. Аз рӯйи ҳудуди амали одатҳои муомилоти маданӣ, онҳо дар сатҳи яқум ба тоҷикӣ, байналхалқӣ ва хориҷӣ тасниф мегарданд. Одатҳои муомилоти маданӣ тоҷикон – ин одатҳои мебошанд,

ки дар ҳудуди Ҷумҳурии Тоҷикистон амал мекунанд. Одатҳои муомилоти маданӣ дар навбати худ ба умумидавлатӣ ва маҳаллӣ ҷудо мешаванд.

Одатҳои умумидавлатӣ муомилоти маданӣ ин одатҳои муомилоти мадания мебошанд, ки онҳо дар тамоми ҳудуди Ҷумҳурии Тоҷикистон амал мекунанд. Одатҳои маҳаллии муомилоти маданӣ – ин одатҳои муомилоти мадания мебошанд, ки онҳо дар як қисми ҳудуди Ҷумҳурии Тоҷикистон амал мекунанд. Одатҳои муомилоти маданӣ метавонад дар тамоми ҳудуди Ҷумҳурии Тоҷикистон амал намояд ва ё онҳо метавонанд дар маҳалли муайяне, ки дар он ҷо ягон намуди фаъолияти соҳибкорӣ ё фаъолияти дигар ба таври васеъ паҳн гардидааст, ташаккул ёфта, риоя карда шаванд. Одатҳои умумидавлатӣ муомилоти маданӣ бештар дар натиҷаи дар ягон соҳаи фаъолияти маданӣ ба таври васеъ истифода гардидани одатҳои муомилоти мадания, ки дар ягон маҳалли муайян ташаккул ёфтаанд, ба миён меоянд. Дар рафти муомилоти маданӣ ин гуна одатҳо фаъолияти худро дар ҳудудҳои ҳамсоя шурӯъ карда, бо мурури замон метавонанд, одатҳои умумидавлатӣ муомилоти маданӣ гарданд. Аммо бо дарназардошти устувории бо қонунгузорӣ танзим гардидани муносибатҳои маданӣ, ин гуна одатҳо мумкин аст аз ҷониби қонунгузорӣ қабул карда шаванд. Шоҳаи қонунгузорӣ, маъмулан, кӯшиш мекунад, ки ин гуна одатҳоро тавассути ба онҳо додани шакли муайяни ифодаёбӣ, расман иҷозат диҳад.

Одатҳои маҳаллӣ дар ҳудуди муайян пайдо гардида, махсусияти муомилоти маданияро, ки вобаста ба хусусиятиҳои ахлоқии маҳали муайян, тарзи истифодабарии ашёи фойданоки табиӣ бо маҳдудияҳои коркарди онҳо, ҷанбаҳои иқтисодӣ ва ғайраҳоро дарбар мегирад. Ҳудуд, маҳал ё минтақае, ки дар он, одатҳои маҳаллӣ дар танзими муносибатҳои гурӯҳи хурд мусоидат менамояд, чунин одатҳо метавонанд дар минтақаҳои озоди иқтисодӣ, ноҳияи вилоятҳои кишвар ва деҳаҳо бошанд. Бо вучуди ин, он метавонад ба воҳиди ҳудудӣ мутобиқ ва ё номутобиқ бошад. Маълум аст, ки муайян намудани сарҳади аниқи

амали одатҳои маҳаллӣ душвор аст ва ҳатто дар баъзан ҳолатҳо ғайриимкон мебошад, аз ҳамин рӯ, истифода бурдани тақсимои анъанавии ҳудудӣ ба мақсад мувофиқ доништа мешавад. Ба сифати воҳидҳои ҳудудӣ мумкин аст воҳидҳои марзӣ-ҳудудии мавҷуда, ноҳияҳои иқтисодӣ, вилояти мухторӣ ва амсоли инҳо истифода бурда шаванд. Воҳидҳои миллие, ки ҳудуди худро дошта бошанд, метавонанд ҳудуди амали меъёрҳои одатӣ гарданд.

Мафҳуми «одати маҳаллӣ», ки дар қонунгузорӣ истифода мешавад, масалан, дар моддаи 292 КМ ҚТ ва ё дар моддаи 10¹ Кодекси замини ҚТ [9] эҳтимол на ҳама одатҳои маҳаллиро дар бар мегирад. Одатҳои маҳаллӣ дар ҳудуди нисбатан хурд ташаккул ёфта, амал мекунад, ҳол он, ки одатҳои маҳалӣ бошанд, метавонанд амали худро дар ҳудуди васеъ нигоҳ дошта бошанд. Дар ин ҳолат, одатҳои маҳаллӣ чун ҳолатҳои хусусии одатҳои минтақавӣ баромад мекунанд.

Одатҳои байналмилалӣ муомилоти маданӣ – ин одатҳои муомилоти мадания мебошанд, ки дар ҳудуди ду ва ё зиёда давлатҳо амал мекунанд.

Ба одатҳои байналмилалӣ муомилоти маданӣ одатҳои дохил мешаванд, ки дар соҳаи савдо ва савдои баҳрии байналмилалӣ ба таври васеъ истифода бурда шуда, дар аксар маврид ба истилоҳи «одатҳои савдоӣ» ном бурда мешаванд. Мафҳуми одати савдоӣ, моҳиятан бо мафҳуми одатҳои муомилоти қорӣ, ки дар қонунгузорию истифода бурда мешавад, айният дорад.

Одатҳои байналмилалӣ нисбати муносибатҳо бо иштироки шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ, инчунин дар асоси шартномаҳои байналмилалии эътирофнамудани Ҷумҳурии Тоҷикистон, бо иштироки Тоҷикистон татбиқ карда мешаванд. Ҳамин тавр, дар моддаи 9 Конвенсияи (СММ) Вена оид ба шартномаҳои хариду фурӯши байналмилалии мол қоидаи истифодаи одате, ки тарафҳо дар бораи он маълумот доштанд ва ё бояд маълумот медоштанд ва он дар савдои байналмилалӣ ба таври васеъ шинохта шудааст ва ба таври доимӣ аз

ҷониби тарафҳои ҳамин намуди шартномаҳо дар соҳаи муайяни савдо риоя карда мешавад, дарҷ гардидааст.

Ба сифати мисоли одатҳои байналмилалӣ муомилоти маданӣ мумкин аст, одатҳои дар Қоидаҳо ва одатҳои муттаҳидгардида барои ҳуҷҷатҳои муомилоти пулӣ, ки аз ҷониби Палатаи байналмилалӣ савдоӣ дар соли 1993 нашр гардидааст, зикр намуд. Агар дар шартнома шартҳои дигар мавҷуд набояд, пас одатҳои ҳуқуқӣ аз муносибатҳои савдоии субъектони муомилоти маданӣ ва ҳисоббаробаркунии маншаъ гирифта, барои иштирокчиёнин чунин муносибат хусусияти ҳатмиро ба худ мегирад.

Одатҳои муомилоти мадании хориҷӣ – ин одатҳои муомилоти корие мебошад, ки дар ҳудуди давлати хориҷӣ амал мекунад. Одатҳои муомилоти мадании хориҷӣ нисбати муносибатҳо бо иштироки субъектони ҳуқуқии мо дар он ҳолатҳое паҳн мегарданд, ки дар асоси шартномаҳои байналмилалии ҚТ ва меъёрҳои коллизии ҚТ бояд нисбати ин муносибатҳои ҳуқуқии мамлакатҳои бунмарзӣ татбиқ карда шавад. Дар ин ҳолат, агар мутобиқи қонунгузори давлати хориҷӣ дар ҳудуди он одатҳои дар соҳаи фаъолияти соҳибкорӣ ташаккулёфта эътироф карда шаванд, пас, амали онҳо нисбати муносибатҳо бо иштироки шахсони ҳуқуқии Тоҷикистон паҳн мегардад.

Таснифи одатҳои муомилоти маданӣ вобаста ба намудҳои меъёрҳои ҳуқуқии дар онҳо дарҷгардида, бо дарназардошти онҳо, ки одатҳои муомилоти маданӣ сарчашмаи ҳуқуқ ба ҳисоб мераванд, дар он доимо як меъёри ҳуқуқӣ дарҷ мегардад. Тасдиқи ин ҳолат мафҳуми ҳуқуқии одатҳои муомилоти корӣ, ки дар моддаи 5 ҚМ ҚТ оварда шудааст, ба ҳисоб меравад ва тибқи ин модда одатҳои муомилоти корӣ қоидаи рафтор ба ҳисоб меравад. Бинбар ин ҳолат, аз нуқтаи назари амалӣ оид ба одатҳои муомилоти корӣ мумкин аст, ҳамчун танзимкунанда муносибатҳои маданӣ-ҳуқуқӣ ва ҳам чун меъёри ҳуқуқӣ суҳан гуфт. Бо инобати ин, одатҳои муомилоти маданиро мумкин аст вобаста аз намуди меъёри ҳуқуқие, ки дар он инъикос гардидааст, тасниф

намуд. Чи тавре, ки маълум аст, меъёрҳои ҳуқуқ аз рӯи асосҳои гуногун тасниф карда мешаванд. Бо вучуди ин, дар доираи таҳқиқоти мазкур танҳо ба чанд намуди он рӯй овардан ба мақсад мувофиқ доништа мешавад.

Дилхоҳ меъёри ҳуқуқӣ, аз ҷумла одатҳои муомилоти маданӣ ба ин ва ё он восита муносибатҳои ҷамъиятиро танзим менамоянд. Ин танзимнамоӣ тавассути ба субъектҳои ҳуқуқ додани ҳуқуқҳои муайян ва ё ба уҳдаи онҳо вогузор намудани уҳдадорихои муайян сурат мегиранд. Дар асоси ин гуфтаҳо, бояд меъёрҳои ваколатдоркунанда ва уҳдадоркунанда фарқ карда шаванд. Ҳар ду намуди меъёрҳои мазкур дар навбати худ боз ба зернамудҳо тақсим мешаванд. Ҳамин тавр, меъёрҳои ваколатдоркунанда ба субъект ҳуқуқи иҷроӣ амалҳои муайян ва ё худдорӣ намудан аз иҷроӣ амалҳои муайяно мемиранд. Меъёрҳои уҳдадоркунанда низ ба ҳамин монанд фарқ карда мешаванд: дар меъёрҳои ҳуқуқӣ уҳдадориӣ иҷроӣ амалҳои муайян ва ё уҳдадориӣ худдорӣ намудан аз иҷроӣ амалҳои муайян пешбинӣ гардиданашон мумкин аст. Маъмулан, дар ҳолати охир, ин гуна уҳдадорихо дар шакли манъкунӣ зоҳир мегардад. Аз ин лиҳоз, меъёрҳои ваколатдоркунандаи ҳуқуқӣ ба меъёрҳои ба таври мусбӣ ва манфӣ ваколатдоркунанда ҷудо мегарданд. Меъёрҳои уҳдадоркунанда низ ба ҳамин монанд ба меъёрҳои мусбӣ ва манфӣ уҳдадоркунанда тақсим шуданашон мумкин аст.

Мутобиқан, одатҳои муомилоти маданӣ вобаста ба намуди меъёрҳои ҳуқуқии дар онҳо дарҷгардида ба одатҳои муомилоти маданияи ваколатдоркунанда ва манъкунанда тасниф шуданашон мумкин аст. Одатҳои муомилоти маданияи ваколатдоркунанда – ин одатҳои муомилоти маданияе мебошанд, ки ҳуқуқи аз ҷониби субъект иҷро кардан ва ё накардани амали муайяно муқаррар менамоянд.

Одатҳои муомилоти маданияи уҳдадоркунанда – ин одатҳои муомилоти маданияе мебошанд, ки уҳдадориӣ аз ҷониби субъект иҷро кардан ва ё накардани амали муайяно муқаррар менамоянд.

Аён аст, ки дар таҷриба одатҳои муомилоти мадания пайдо шуданашон мумкин аст, ки ба дилхоҳ намуди онҳо дахл дошта бошад. Ҳамин тавр, шартҳои намунавие, ки барои шартномаҳои намууди муайян ташаккул дода шудаанд ва мутобиқи қисми 2 моддаи 489 КМ ҚТ дар шароити муайян нисбати тарафҳо ба сифати одатҳои муомилоти корӣ татбиқ мегарданд, чун дилхоҳ шартҳои шартномавӣ маъмулан чун меъёрҳои ваколатдоркунанда ва уҳдадоркунанда ба миён меоянд.

Ба сифати мисоли одатҳои муомилоти маданияи ваколатдоркунанда ва уҳдадоркунанда мумкин аст одатҳоеро ном бурд, ки дар маҷмӯаҳои одатҳои бандарҳои бахрӣ сабт гардидаанд ва метавонанд чун одатҳои муомилоти мадания дар ҳуччатҳо бақайдгирифташудаи соҳаи савдои бахрӣ баромад намоянд.

Ҳамин тавр, аз нигоҳи илмӣ ва амалӣ таснифи нисбатан муҳими одатҳо дар муомилоти мадания чунин аст: а) аз рӯйи бақайдгирӣ дар ҳуччатҳо; б) аз рӯйи доираи татбиқнамоӣ (истифода); в) аз рӯйи намууди меъёрҳои ҳуқуқие, ки дар онҳо ифода гардидааст.

Таснифи одатҳои муомилоти маданияи зикргардида барои чудо намудани гурӯҳи одатҳои, ки ба таври объективӣ наметавонанд нисбати муносибатҳои тарафҳо татбиқ карда шаванд, имкон медиҳад. Ин масъала пеш аз ҳама ҳангоми ҳалли баҳсе, ки бо истифодаи одатҳои муомилоти мадания вобастагӣ доранд, ба инобат гирифта мешавад. Дар ҳолате, ки бояд масъалаи имконияти татбиқи ин ва ё он одатҳои муомилоти мадания нисбати муносибатҳои мадания баррасӣ карда мешавад, дар навбати аввал бояд мутобиқати онҳо ба меъёрҳои қонундида баромада шавад. Номутобиқати муайяннамудаи одатҳо ба қонунҳо асос барои маҳдуд намудани татбиқи онҳо нисбати муносибатҳо мебошад. Дар ҳолате, ки ин гуна номутобиқатӣ муайян карда нашудааст, дар сурати ҷой доштани одатҳои муомилоти мадания ба таври объективӣ татбиқшаванда, ки ба муносибатҳои тарафҳо паҳн мегардад, ҳуди тарафҳо дар асоси шартнома истифодаи онро метавонанд бекор намоянд ва ё шартҳои аз одатҳои истифодашаванда дигарро пешбинӣ намоянд.

БОБИ 2. ИСТИФОДА ВА ИҶОЗАТ ДОДАНИ ОДАТҲО ДАР МУОМИЛОТИ МАДАНИ

2.1. Шаклҳои таҷассум ва татбиқи одатҳо дар муомилоти маданӣ

Дар назарияи илмӣ ҳуқуқшиносӣ мафҳумҳои зиёде ҷой доранд, ки падида ва ё зухуроти муайянеро шарҳ медиҳанд ва дар натиҷа ба онҳо шакли муайянеро рабт медиҳанд. Мафҳуми ҳуқуқ низ дар ин маврид истисно намебошад. Мафҳуми ҳуқуқ ин маҷмӯи меъёрҳои мебошанд, ки аз ҷониби мақоми қонунгузори давлат қабул гардида, бо механизми маҷбуркунии он дар ҳудуди муайян амалӣ мегардад. Меъёрҳои ҳуқуқ на ҳамеша ҳангоми қабул кардан мафҳуми ҳуқуқро ташкил медиҳанд, инчунин, аз ҷониби давлат иҷозат додани дигар намудҳои меъёрҳои иҷтимоӣ низ шакли ҳуқуқро ба худ мегиранд ва ё ҳуқуқӣ мегарданд. Дар ин маврид, суҳан дар бораи одатҳо ва одатҳои ҳуқуқӣ низ меравад. Агар дар меъёри қонун истинод ба меъёрҳои одатӣ равад, пас онҳоро мо одатҳои ҳуқуқӣ меномем, агар одатҳо ба меъёри ҳуқуқ пурра ворид карда шаванд, пас онҳо ҳамчун меъёри одатӣ барҳам меҳӯранд ва шакли меъёри қонунро ба худ мегиранд, яъне ба қонун табдил меёбанд. Аз ин рӯ, ҳулоса баровардан мумкин аст, ки меъёрҳои одатӣ аз ҷониби давлат бо ду роҳ дар танзими муносибатҳои ҳуқуқ иҷозат дода мешаванд. Яқум, давлат бавосита истифода ва татбиқи одатҳоро дар қонунгузори иҷозат медиҳад, ки дар он аломатҳои онро қушода медиҳад. Мисоли он шуда метавонад муқаррароти моддаи 5 КМ ҚТ, ки дар он истифодаи одатҳои, ки дар соҳаи ғайрифаъолияти соҳибкорӣ дахл доранд, иҷозат додааст. Ба ғайр аз ин, дар муқарраротҳои моддаи 292 КМ ҚТ одатҳои дигар барои ба даст овардани ҳуқуқи моликият ба ҳайвоноти шикорӣ ва зироатҳо, одатҳои умумӣ дар қисми 3 моддаи 180 КМ ҚТ ва одатҳои байналмилалӣ дар қисми 2 моддаи 1306 КМ ҚТ ва дар қонунгузори дар бораи сабти ному насаб, номи падар одатҳои маҳаллӣ пешбинӣ шудааст. Дуюм, дар қонунгузори бевосита ҳуди одатҳоро пешбинӣ намекунад ва танҳо ба истифодаи онҳо дар ҳолатҳои мухталиф иҷозат медиҳад, яъне ба онҳо истинод оварда мешавад. Масалан, дар қисми 6 моддаи 483 КМ ҚТ

меъёри истинодӣ ба одатҳои муомилоти корӣ пешбинӣ шудааст.

Маҳмудов М.А., Тағойназаров Ш.Т., Бобочонов И.Ҳ., Бадалов Ш.К. ба андешаи онанд, ки мафҳуми одатҳои муомилоти корӣ ҳамчун қоидаи рафтор истифода мегардад, яъне меъёри ҳуқуқие, ки қонунгузори пешбинӣ нанамудааст. Ҳангоми чудо намудани қоидаҳои рафтор, ки ба одатҳои муомилоти корӣ марбут аст, истинод танҳо ба мавҷуд набудани қонун нокифоя мебошад, чуноне дар қисми 1 муайян гардидааст [114, с. 30-31].

Олимони мазкур инчунин қайд менамояд, ки қоидаҳои рафтор, ки ба сифати одатҳо баррасӣ мегардад, бояд устувор ва дар соҳаи дахлдори фаъолияти соҳибкорӣ умумиэътирофгардида (ташаккулёфта ва васеъ истифодашаванда) бошад. Моҳиятан он метавонад шифоҳӣ ё хаттӣ бошад, ки дар ин ё он ҳуҷҷат сабт гардидааст. Масалан, ба сифати одатҳои муомилоти корӣ метавон шартҳои шартнома, ки дар матбуот чоп шудааст (қисми 6 моддаи 483 ҚМ ҚТ), маҷмааҳои одатҳои бандарҳои тиҷоратӣ ва ғайраро намуна овард. Мавҷудият ва муҳтавои анъанасое, ки нисбат ба муносибатҳои мушаххаси ҳуқуқӣ татбиқ мегарданд, аз ҷумла анъанасое, ки дар шакли шифоҳӣ баён шудаанд, ба соҳаи ҳуқуқи исботномаӣ (далеловарӣ) дохил мешаванд [114, с. 30-31].

Шарофзода Р.Ш. иҷозати одатҳоро мавриди таҳлил қарор дода ба он ақида аст, ки тибқи фаҳмиши позитивӣ, «одатҳои ҳуқуқиро давлат бояд эътироф намояд, иҷозат диҳад. Дар акси ҳол одат хислати ҳуқуқӣ-позитивӣ пайдо намекунад ва сарчашмаи ҳуқуқӣ шуда наметавонад. Яъне одати ҳуқуқӣ мисли санади меъёрии ҳуқуқӣ бо давлат вобаста қарда мешавад. Агар санади меъёриро ҳуди давлат эҷод намояд, пас одатҳои ҳуқуқӣ новобаста аз давлат ташаккул меёбанд, вале дар ҳар сурат аз ҷониби давлат дар қонун эътироф мешаванд. Мавсуф байн дорад, ки дар ҳар ду ҳолат, ҳам санади меъёрӣ ва ҳам одати ҳуқуқӣ шакли ифодаи иродаи давлатӣ мебошанд, ё набояд хилофи манфиатҳо ва иродаи давлат бошанд. Давлат, масалан, ҳама гуна одатҳоро иҷозат намедиҳад. Одатҳое, ки хилофи манфиатҳои ҷомеа ва давлатанд, дар қонун ишора

намешаванд. Хуллас, барои сарчашмаи ҳуқуқ эътироф шудан, одати ҳуқуқӣ фаъолияти давлатро талаб мекунад» [168, с. 382].

Исмоилов Ш.М. иҷозати одатҳои ҳуқуқиро аз нигоҳи таърихи ҳуқуқ шарҳ дода чунин баён намудааст: «одатҳои ҳуқуқ яке аз сарчашмаҳои қадимтарини ҳуқуқи башар мебошанд. Дар кишварҳои романӣ-олмонӣ нақши одатҳои ҳуқуқӣ ҳоло маҳдуд шудааст. Дар Австрия ва Италия онҳо дар он сурат истифода мешаванд, ки агар дар қонун ба онҳо ишораи бевосита, яъне иҷозат шуда бошад. Дар Англия то ҳол Қонуни соли 1265 амал мекунад, ки мувофиқи он танҳо одатҳои қадимаи то с. 1189 амалкунанда эътибор доранд. Давлатҳои Африка то асри XIX (замони мустамликадорӣ) дар асоси танҳо одатҳои зиндагӣ карда омадаанд. Дар Тоҷикистон муосир одатҳои ҳуқуқӣ сарчашмаи ҳуқуқ ҳисоб мешаванд» [87, с. 208].

Маҳмудов М.А., Тағойназаров Ш.Т., Бобочонов И.Ҳ., Бадалов Ш.К. ҳамчунин ибрози андеша доранд, ки ба низоми манбаи ҳуқуқи маданӣ одатҳои муомилоти қорӣ қорӣ карда мешавад, ки дар соҳаи фаъолияти соҳибқорӣ истифода мегардад. Соҳаи фаъолияти соҳибқорӣ бо ин ё он соҳаи ҳаёти иқтисодии ҷомеа ё минтақавӣ вобаста карда намешавад [114, с. 30-31]. Муҳим он аст, ки мутобиқи таъинот ва табиати худ онҳо ба гурӯҳи манбаҳои ҳуқуқи маданияи Тоҷикистон, ки дар соҳаи муомилоти маданияи соҳибқорӣ дар ҳудуди Тоҷикистон истифода мегарданд, дахл доранд. Одатҳо манбаи ҳуқуқи уҳдадорӣ, на ҳуқуқи молумулқӣ мебошанд. Аз ин рӯ, дар КМ ҚТ онҳо одатҳои муомилоти қорӣ ном гирифта, дар баъзе қонунҳо – одатҳои тиҷоратӣ номбар шудаанд. Берун аз доираи муносибатҳои соҳибқорӣ одатҳои муомилоти қорӣ (одатҳои тиҷоратӣ) манбаи ҳуқуқи маданияи Тоҷикистон ба ҳисоб намераванд [114, с. 30-31].

Ҳасанов С. иҷозати одатҳоро аз нигоҳи худ баҳо дода, одатҳои ҳуқуқиро расму оинҳои ҳуқуқӣ ва қадимтарин шаклҳои (сарчашмаҳои) ҳуқуқ меҳисобад ва қайд намудааст, ки онҳо қоидахое мебошанд, ки ба одати халқ табдил ёфта, риояи он бо роҳи маҷбурӣ аз ҷониби давлат

таъмин мегардад. Сарчашмаи ҳуқуқ, мегӯяд ӯ, одаҳо, расму оини ҳуқуқиро дар он сурат эътироф мекунад, ки агар он муносибатҳои кайҳо боз ба вучудомадаю аз ҷониби аҳоли маъқулшударо мустаҳкам (ичозат) мекунад. Дар ҷамъиятҳои ғуломдорӣ ва феодалӣ одатҳо, расму оинҳоро аз рӯйи ҳодисаҳои алоҳида, қарорҳои суд тасдиқ мекарданд, яъне иҷозати онҳо судҳо таъмин мекарданд. Дар замони ҳозира тарзи дигари аз ҷониби давлат тасдиқ гардидани одатҳо, расму оинҳо дучор меоянд: дар матни қонунҳо ба онҳо ишора карда мешаванд. Масалан. м.5 КМ ҚТ истифодаи одатҳои мубодилаи савдори иҷозат медиҳад [189, с. 283-284].

Дар тафсири Кодекси маданияи Ҷумҳурии Тоҷикистон (таҳрири соли 1999) зикр шудааст, ки одатҳои муомилоти қорие, ки дар қисми 2 моддаи 5 КМ ҚТ пешбинӣ шудаанд, на танҳо нисбат ба қонунгузори (нисбат ба дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқии қабулнамудаи давлат), инчунин нисбат ба шартнома низ вазъи тобеъро дорад. Тарафҳо ҳуқуқдоранд ба шартнома шартҳоеро дохил намоянд, ки хилофи одатҳои муомилоти қорӣ мебошанд. Ба ҳамин маънӣ онҳо метавонанд одатҳои муомилоти қориро ба шартҳои шартнома табдил диҳанд, ки дар чунин ҳолат анъанаҳо қобилияти манбаи ҳуқуқи маданияи худро гум мекунанд. Одатҳои муомилоти қорӣ метавонанд ба сифати меъёр, ки шартҳои муносибатҳои марбут ба уҳдадориро муайян менамоянд, истифода бурда шаванд [114, с. 31].

Меъёрҳои ҳуқуқи одатӣ, ки аз унсурҳои муайян иборат мебошанд ва дар маҷмуъ онро ҳамчун сарчашмаи ҳуқуқ нишон медиҳанд ё ба он истинод мекунанд, ки дорои шаклҳои гуногун мебошанд. Ин нуқтаи назарро дигар олимони низ дастгирӣ менамоянд [248, с. 7]. Ба нуқтаи назари дигар агар назар афканем ба аломатҳои одатҳои ҳуқуқӣ диққат надода, танҳо шартҳои ташаккулёбии онро асоси ягонаи иҷозати одатҳои ҳуқуқӣ меҳисобанд [107, с. 23; 180].

Зумбулиздзе Р.-М.З. шаклҳои ифодаёбии ҳуқуқи одатиро ба ду гурӯҳ тақсим менамояд. Ба гурӯҳи якум ӯ шаклҳои ифодаи меъёрҳои ҳуқуқи одатиро ҳамчун ифода дар намуди санадҳои иродаи мухторияти

субъектони муносибатҳои ҳуқуқи маданӣ меҳисобад. Ба гурӯҳи дуҷум бошад, ӯ ифодаи тарзи судии ҳуқуқи одатиро шомил менамояд, яъне, дар қарорҳои судӣ ҳангоми ҳалли баҳс инъикос намудани онҳоро мебинад [249, с. 141, 149].

Ба андешаи мо тарзи сеҷуми ифодаи одатҳои ҳуқуқӣ низ ҷой дорад, ки аз ҷониби ташкилотҳо барӯманд дар шакли маҷмуаҳои одатҳо қабул қарда мешаванд, ки ин бештар дар давлатҳои хориҷӣ ва савдои байналмилалӣ ба назар мерасанд. Барои мисол, дар давлатҳои Аврупо ба монандӣ Олмон маҷмааи одатҳои халқӣ, дар Испания маҷмуаи одатҳои миллӣ, дар кишварҳои ҳуқуқи исломӣ маҷмуаи одатҳо ва дар ҳуқуқи байналмилали бошад, ИНКОТЕРМС, УНИДРУА, Қоидаҳои ПБМ ва ғайраҳо амал мекунанд.

Гурӯҳи олимон тарзҳои ифодаи ҳуқуқи одатиро дар санадҳои гуногун мавриди таҳқиқ қарор дода, ба хулоса омадаанд, ки он метавонад дар шаклҳои гуногун, ба монандӣ аҳдҳо, шартномаҳо, санадҳои судӣ, маҷмуаҳо ва амсоли инҳо ҷой дошта метавонанд [48, с. 64; 107, с. 23; 248, с. 7; 249, с. 141, 149].

Ба зумраи ҷунин олимон Брагинский М.И. шомил мебошад, ки ӯ ҷамъовари намудани одатҳои ҳуқуқӣ дар маҷмуаҳо ба яке аз шаклҳои қонуни мурағабашта баробар медонад [48, с. 64].

Малишев К.И. ифодаи намуди яҷуми одатҳо дар зарбулмасал, мақол, тақризу хулосаҳо мебинад ва ӯро ҳамҷун намуди ифодаи халқӣ ва ё ҷамъиятии одатҳо меномад [107, с. 23]. Дар ҳақиқат ҳам гуфтаҳои Малишев К.И. асоси воқеӣ доранд ва шаклҳои аввали ифодаи одатҳо дар ҳақиқатан ҳам дар намуди матни ҳикоятҳо, зарбумасалҳо, фолклори халқӣ, ҳадисҳо ва фатвоҳо аз як насл ба насли дигар гушта, шакли худро нигоҳ доштааст. Ҷунин, ба назар мерасад, ки ҳангоми ҳалли баҳсҳои соқинони як маҳал дар судҳо нишондоди қуҳансолон ба он тақя қарда мешуд, ки дар маҳалӣ онҳо як қатор муҳикқикон ва олимоне ҳастанд, ки одатҳои маҳалиро дар навиштаҷотҳои худ ҷамъоварӣ намудаанд ва он одатҳо ҳамҷун асос барои ҳалли баҳсҳо истифода мебарданд [107, с.

23-24]. Дар ҳамаи ҳолат $\bar{y}$ баён доштааст, ки чунин навиштаҷотҳои халқӣ нақши муҳим надошта, аҳаммияти дуоминдараҷаро ба худ касб менамоянд.

Мавсуф шартномаҳоро ҳамчун намуди ифодаи асосии ҳуқуқи одатӣ ҳисобида, аҳаммияти онро дар танзими муносибати тарафҳо муҳим арзёбӣ менамояд, яъне ба он нақши асосӣ медиҳад. Ба андешаи $\bar{y}$ шартнома як намуди изҳори розигии дутарафа ва ё бисёртарафа номида, аҳдҳои яктарафаро асоси пайдоиши ҳуқуқи одатӣ низ мешуморад. Ба сифати аҳдҳои яктарафаи $\bar{y}$ васиятномаҳо барои гузоштани мерос ва аҳди тақдими тухфаҳоро вобаста менамояд [107, с. 24].

Шакли таҷассуми меъёрҳои ҳуқуқи одатиро барои таҳқиқоти мазкур нисбатан муҳим арзёбӣ намуда, шакли таҷассуми меъёрҳои ҳуқуқи одатӣ дар шартномаҳо ба шумор меравад. Шартномаҳо аз рӯи табиати худ бояд дорои шартҳои ҳатмӣ бошад, ки шарти муҳим ва асосии онро ризоят ташкил медиҳад. Бо баста шудани шартнома дар самтҳои мухталиф, тарафҳо меъёр эҷод менамоянд, хусусияти ҳатмӣ дошта, танзимгарӣ муносибату рафтори тарафҳо мебошад. Ин гуна танзимнамоӣ ба меъёрҳои иҷозатдиҳандаи ҳуқуқи маданӣ, ки ба тарафҳо барои танзими муносибатҳояшон дар доираи муайян имконият медиҳад, асос меёбад (моддаи 483 КМ ҚТ).

Пеш аз ҳама барои муайян намудани розигӣ тараф дар барасмиятдарории аҳдҳо, ҳолати равонии шахс муҳим арзёбӣ карда мешавад. Дар бештари ҳолатҳое, ки шахсони воқеӣ ё ташкилотҳо ба бастани шартномаҳо фаъолияти худро пеш мебаранд, бо таъя ба меъёрҳои қонун онро тартиб дода, он гоҳ шарту шароити худро ба он ворид менамоянд ва чунин шартномаҳо метавонанд, бевосита одатро дар худ инъикос намоянд ва ё ба онҳо ишора дошта бошанд. Чунин шартномаҳо дар бештари ҳолатҳо дар муносибатҳои байналмилалӣ хусусӣ ба назар мерасанд. Ҳамаи ташкилотҳое, ки мақсади асосии онҳо ба даст овардани даромад мебошад, ки бо бастани шартномаҳои гуногун молу мулкро мефурӯшанд ва аз расонидани хизматрасониҳо даромад

мегиранд. Барои ноил гардидани мақсадҳои худ онҳо шартномаҳо ба шартномаҳои намунавӣ табдил медиҳанд, ки минбаъд барои роҳ надодан ба хатогӣ мусоидат менамояд. Дар натиҷаи ин гуна амал шартномаҳои намунавӣ ба вучуд меоянд. Ҳамин тавр, шаклҳои намунавӣ ва шартҳои намунавии шартномаҳо пайдо мешаванд.

Имконият ва тартиби истифодаи шартҳои намунавии шартнома дар моддаи 489 КМ ҚТ пешбинӣ гардидаанд. Дар навбати аввал, шартҳои намунавӣ барои намуди дахлдори шартномаҳо бояд таҳия карда шаванд. Баъдан шартномаи намунавӣ дар он маврид ҳамчун намуна эътироф карда мешавад, агар онҳо дар ягон шакли хондашаванда ба монанди нашр гардиданашон дар матбуот ва дар сомонаҳои интернетӣ мавҷуд бошанд. Аз қисми 2 моддаи 489 КМ ҚТ бармеояд, ки шартҳои намунавӣ низ метавонанд бо чунин шакли нашргардида аз ҷониби тарафҳо истифода шавад ё ба он истинод намоянд. Агар дар шартномаи байни тарафҳо истинод ба онҳо набошад, пас тарафҳо метавонанд онро ҳамчун одати ҳуқуқӣ истифода намуда, баҳсҳои худро бартараф намоянд. Дар қисми 1 моддаи 489 КМ ҚТ низ муқаррар карда шудааст, шартномаҳои болозикр бояд дар матбуот нашр шаванд ё дар интернет ҷойгир карда шаванд, зеро ин имкон медиҳад, ки таҳмин карда шавад, ки ҷониби эҳтимолии шартнома то бастании шартнома бо ин гуна шартҳои намунавӣ шинос гардидааст.

Бо вучуди ин, таҳрири қисми 1 моддаи 489 КМ ҚТ оид ба зарурати дар матбуот нашр намудани ё дар интернет ҷойгир намудани шартҳои намунавӣ ба назари мо на он қадар дуруст мебошад. Зеро, дар натиҷаи эътироф намудани ҳамаи шартномаҳои дар матбуот ва интернет мавҷуда, метавонад дар оянда ихтилофро дар одатҳои ҳуқуқӣ ба миён орад. Зеро теъдоди ин гуна шартномаҳо дар матбуот ва интернет хело зиёд ба назар мерасад. Айни ҳол дар Ҷумҳурии Тоҷикистон шартҳои намунавии шартнома бо воситаи дар сомонаҳои расмӣ ташкилотҳо нашргардида ба самъи ҷомеаи шаҳрвандӣ расонида мешавад. Масалан агар ба сомонаҳои расмӣ ташкилотҳои кредитӣ назар афканем, пас дар

он чо шартҳои намунавӣ шартномаҳо мавҷуданд, ки новобаста аз он ки онро кадом ташкилоти кредитӣ нашр намудааст, ба ҳамдигар ихтилоф надоранд. Боз ҳамчун мисол, ташкилотҳо бо воситаи маҷозӣ шартномаи хариду фурӯши молҳои маишӣ, шартномаи хариду фурӯши нақлиёт ва ғайраҳо, бо шахрвандон ба воситаи тартиб додани шартномае, ки дар он истинод ба шартҳои намунавии шартнома, ки дар сомонаи расмӣ ё замимабарномаҳои таъминкунандаи ин гуна хизматрасониҳо ё хариду фурӯши мол ҷойгир мебошад, ба имзо мерасонанд. Дар ин ҳолатҳо шартҳои намунавӣ дар матбуот нашргардида ба ҳисоб намераванд, вале новобаста аз ин шароит барои таъмини дастрасии шумораи васеи шахсон ба он муҳайё гардидааст. Аз ин лиҳоз, мо пешниҳод менамоем, ки дар қисми 1 моддаи 489 КМ ҚТ иваз намудани ибораи «дар матбуот нашргардида ё дар интернет ҷойгиршуда» бо ибораи «бо дилхоҳ воситаи дастрасии даркунӣ интишор намудан, ки ба талаботи қонун ва одатҳои ҳуқуқӣ муҳолифат наменамоянд» ба мақсад муовиқиқ мебошад. Зеро, бо ворид намудани чунин муқаррот шартҳои намунавӣ наметавонанд дигар ба талаботи моддаи 5 КМ ҚТ ва муқарроти умумии қонунгузорию маданӣ нисбат ба уҳдадориҳо ва шартномаҳо ихтилоф дошта бошанд.

Илова бар ин, бояд дар назар дошт, ки шартҳои намунавии шартномаҳо дар алоҳидагӣ метавон танҳо ба сифати оферта, яъне пешниҳод оид ба бастани шартнома баррасӣ намуд. Мутобиқан, агар пешниҳод қабул гардад (аксепт), пас дар лаҳзаи гирифтани он шартнома басташуда ба ҳисоб рафта, мазмуни он бо шартҳои намунавӣ муайян мегарданд. Агар истинод ба шартҳои намунавӣ ҷой надошта бошад ва онҳо чун одатҳо истифода гарданд, пас тибқи қисми 5 моддаи 483 КМ ҚТ онҳо бояд на танҳо ба меъёрҳои императивии қонун, балки ба меъёрҳои диспозитивӣ мутобиқ бошанд. Яъне одатҳо дар шакли шартҳои намунавии шартнома танҳо нақши бартарафкунии холигиҳои дар шартнома мавҷударо бозид метавонанд, агар инро тавассути истифодаи меъёрҳои диспозитивии қонун иҷро кардан ғайриимкон бошад.

Брагинский М.И., Витрянский В.В. дар ин хусус таҳлил гузаронида кайд менамояд, ки дар таҷриба шартномаҳое таҳия карда шудаанд, ки дар рафти таҳияи он намояндагони ташкилотҳои тиҷоратӣ иштирок намуда, дар натиҷаи гузаронидани гуфтушунид шартҳои онро пешакӣ мувофиқа менамоянд. Ба андешаи онҳо дар чунин ҳолатҳо шартҳои шартномаи мазкур намунавӣ эътироф карда намешаванд [48, с. 81]. Чунин шартномаҳо дар фаъолияти соҳибкорӣ ба назар мерасад.

Масалан, дар Ҷумҳурии Тоҷикистон доир ба хариду фурӯши қоғазҳои қиматнок ташкилот бо номи Биржаи фонди Осиёи Марказӣ фаъолият менамояд, ки ҳангоми аз ҷониби ташкилоти дигар муроҷиат намудан ба он шартномаи қолабӣ пешниҳод карда мешавад. Дар шартномаи онҳо шартҳои намунавие мавҷуд ҳастанд, ки дар матни асосии шартнома дарҷ нагардидаанд ва ба чунин шартҳо ва қоидаҳо, ки аз ҷониби худи ташкилот яктарафа қабул карда шудааст, истинод оварда мешавад. Шартномаи асосии байни Биржа ва аъзои он барасмиятдаровардашаванда шартномаҳои ҳамроҳшавӣ (моддаи 490 КМ ҚТ) ном дошта, шартҳо намунавӣ ва қоидаҳои дахлдор дар Низомнома дар боари аъзогӣ ба Биржаи фонди Осиёи Марказӣ пешбинӣ карда шудаанд. Ин гуна шартномаҳо аз ҷониби шурои нозирони ташкилот тасдиқ гардида, тарафҳо наметавонанд бо салоҳдиди худ ба он тағйирот ворид намоянд. (қисми 4, моддаи 483 КМ ҚТ). Шартҳо ва қоидаҳое, ки ба шартномаҳои намунавии ҳамроҳшавӣ замима карда мешавад, тибқи талаботи моддаи 489 КМ ҚТ шартҳои намунавии шартнома эътироф карда намешаванд ва онҳо шакли ифодаёбии одатҳо ба ҳисоб намераванд, яъне, онҳо одатҳои ҳуқуқиро ба вучуд намеоранд.

Дар бештари ҳолатҳо барои рушди одатҳои ҳуқуқӣ, ки дар шакли шартҳои намунавӣ нақши фондҳои дастгирии соҳибкорӣ зарур шуморида мешавад.

Ваҳнин И.Г. доир ба ин хусус андешарони намуда, чунин мисолро баён менамояд, ки дар таҳияи шартномаҳо дар мавзӯи ҳамлу нақли мол ва паймонкорӣ шартномаҳои намунавие истифода мешавад, ки дар

даврони ИҶШС таҳия гардидаанд. Мавсуф иброз дорад, ки шартномаҳо зикргардида амали худро кайҳо боз аз даст додаанд, то ҳол истифода онҳо аз ҷониби иштирокчиёни чунин хизматрасонӣ идома дорад. Дар шартномаҳои ҳамлу нақл одатҳо ба монанди бурда расонидани мол ба ҷои аз ҷониби харидор нишондодашаванда ҳоло ҳам мубрам мебошад [262].

Шартномаҳои намунавие, ки ҳамчун бавучудорандаи одатҳои ҳуқуқ эътироф мешаванд, баъд аз талаботи қонун дар танзими фаъолияти соҳибкорӣ аҳаммияти хоса доранд. Чунин шартномаҳо дар бештари ҳолат дар фаъолияти суғуртавӣ ба назар мерасанд, ки дар соҳаи фаъолияти касбии суғуртақунондаҳо, яъне, соҳибкорон дар робитаи бевосита бо шартномаҳои суғуртақунонии бо онҳо дар асоси моддаи 1081 КМ ҚТ басташуда дохил мешаванд. Танзими ҳуқуқи ин гуна муносибатҳо дар асоси одатҳои муомилоти қонунӣ бамиёномада ба роҳ монда мешаванд.

Ҳангоми истифодаи шартҳои намунавии шартнома як ҳолати муҳим бояд ба инобат гирифта шавад. Дар қисми 2 моддаи 489 КМ ҚТ ба сифати заминаи ҳатмии истифодаи шартҳои намунавии шартнома мутобиқати онҳо ба одатҳои муомилоти маданӣ оварда шудаанд. Аз мазмуни меъёри мазкур бармеояд, ки татбиқ намудани муқаррароти он ба фаъолияте, ки ба соҳибкорӣ алоқаманд нест, манъ аст. Новобаста аз муқаррароти мазкур талаботи меъёри мазкури қонунгузори маданӣ нисбат ба муносибатҳои шахсони воқеӣ низ истифода мегардад.

Аксари шартномаҳои намунавие, ки дар таҷриба мавҷуд ҳастанд ба шахсони воқеӣ низ аз он бархурдор мебошанд ва бинбар сабаби мавҷуд будани маҳдудият дар қисми 2 моддаи 489 КМ ҚТ аз одатҳои ҳуқуқӣ истифода бурда наметавонанд.

Бо дарназардошти гуфтаҳои боло, ба назари мо чунин менамояд, ки қисми 2 моддаи 489 КМ ҚТ соҳаи истифодаи шартҳои намунавии шартномаро ба таври ҷиддӣ маҳдуд менамояд. Мисолҳои овардашуда аз он далолат менамоянд, ки шартномаҳои намунавӣ метавонанд дар

муносибатҳое, ки ба амалӣ намудани фаъолияти соҳибкорӣ иртибот надоранд, татбиқ гарданд. Аз ин лиҳоз, мо пешниҳод менамоем, ки қисми 2 моддаи 489 КМ ҚТ дар таҳрири зерин оварда шавад: «Дар ҳолатҳое, ки дар шартнома истинод ба шартҳои намунавӣ мавҷуд набошад, ин гуна шартҳои намунавӣ нисбати муносибатҳо бо иштироқи тарафҳо ба сифати одатҳо ё одатҳои ҳуқуқӣ ва ё одатҳои муомилоти корӣ дар муомилоти маданӣ татбиқ карда мешаванд». Дар ин робита зарурати тағйир додани қисми 5 моддаи 483 КМ ҚТ бо роҳи дар он дарҷ намудани имконияти истифодаи на танҳо одатҳои муомилоти корӣ, балки одатҳои ҳуқуқӣ дар муомилоти маданӣ ба миён меояд.

Илова бар ин вобаста ба истифода ва ё татбиқи одатҳо ҳангоми мушаххас набудани шартҳои шартнома пешниҳод карда мешавад, ки муқаррароти қисми 3 моддаи 484 КМ ҚТ бо мазмуни зайл илова карда шавад: «Ҳангоми дар муқаррароти қонун ва ё шартнома мавҷуд набудани қоидаҳои барои тарафҳо ҳатмӣ ва дигар шартҳое, ки барои танзими муносибати дахлдор равона мегардад, агар тартиби дигар дар қонунгузорӣ ва ё шартнома пешбинӣ нашуда бошад, шартҳои шартнома бо одатҳо ё одатҳои ҳуқуқӣ ва ё одатҳои муомилоти корӣ муайян карда мешаванд.».

Ба гурӯҳи дуюм бошад, ифодаи тарзи судии ҳуқуқи одатӣ, яъне ҳангоми ҳалли баҳсҳо ва асосноккунии қарорҳои судӣ одатҳо истифода карда мешавад, шомил карда мешавад. Дар бештари ҳолатҳо истифодаи ҳуқуқи одатӣ дар қарорҳои судӣ аз вобаста будани давлат ба низоми ҳуқуқӣ дахлдор муҳим шуморида мешавад, яъне тарзи истифода ва татбиқи онҳо вобаста ба низоми ҳуқуқӣ аз ҳамдигар фарқ мекунанд. Агар мо ба низомҳои ҳуқуқии романиву олмонӣ назар афканем, қарорҳои судӣ нақши сарчашмаро надошта, танҳо барои ҳалли як баҳс равона карда мешавад, ки барои судҳои дигар хусусияти ҳатмӣ надорад, ба истиснои ҳолате, ки агар баҳс дорой як мавзӯи баҳс ва иштироқи ҳамон шахсон гузаронида шавад. Дар низоми англисӣ амрикоӣ бошад, баръакс санадҳои судӣ новобаста аз он ки кадом тарафҳо дар он

иштирок кардаанд қарори судӣ хусусияти ҳатмӣ дорад, яъне онҳо ба сифати сарчашмаи ҳуқуқ қабул карда шуда, аёнқунандаи одатҳои ҳуқуқӣ мебошанд. Айни ҳол, ин ду низоми ҳуқуқии номбаршуда дар таносуби ҳамдигар қарор доранд, ки аз як ҷиҳат ба ҳамдигар таъсир расонида, ба таври дигар ҷойивазкунии сарчашмаҳои ҳуқуқ дар онҳо ба назар мерасад. Дар давлатҳои, ки ба низоми ҳуқуқии англисӣ ва америкӣ дохил мешаванд, мақоми қонунҳо ва дар давлатҳои низоми ҳуқуқии романикӣ олмонӣ бошад, мақоми амсолияҳои судӣ рӯз аз рӯз мустаҳкамтар гардида истодаанд.

Низоми ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон пеш аз инқилоб дар низоми ҳуқуқи исломӣ қарор дошта, баъд аз инқилоби рус низоми ҳуқуқии он ба низоми романикӣ олмонӣ табдил ёфт, ки баъдан қарорҳои судӣ дигар ҳамчун сарчашма ҳисобида намешуд ва айни ҳол, низоми ҳуқуқии Тоҷикистон тағйир наёфтааст. Ҳақиқатан ҳам аз оғози солҳои навадум дар натиҷаи рушди босуботи таҷрибаи судӣ ақидаи олимони роҷеъ ба онҳо, ки амсолияи судӣ сарчашмаи ҳуқуқ намебошад, тағйир ёфт [214, с. 60-75; 223, с. 9]. Дар давлатҳои ғарб эътирофи амсолияи судӣ ба мисли одатҳои ҳуқуқӣ барои бартараф намудани холиғӣ ва норасоии қонунгузорӣ мусоидат менамояд, зеро қонунгузор наметавонад тамоми паҳлӯҳои ин гуна муносибатҳоро, ки аз ҷониби судҳо баррасӣ карда мешаванд, дар бар гирифта бошад.

Чӣ тавре қаблан мо қайд намуда будем, судҳои давлатӣ, судҳои ҳакамӣ ва ҳам судҳои арбитражӣ дар ба вучуд овардани меъёри ҳуқуқ ва амсолияҳои судӣ нақши назаррасро доро мебошанд. Дар солҳои охир дар бештари маврид ҳангоми қабули қарорҳои судии дахлдор зарур мебошад, ки аз ҳуқуқи одатӣ бештар истифода гардида, дар ҳалли баҳсҳо татбиқ намоянд. Бинобар сабаби он ки ҳуқуқи одатӣ нисбат ба талаботҳои ба қонун вучуддошта, яъне тартиби қабул ва барасмиятдарории он тафовут дорад, аз ин рӯ, судҳо ҳангоми татбиқи одатҳои ҳуқуқӣ бояд намуд ва шакли онро дар санадҳои судӣ мушаххас намоянд. Танҳо дар чунин ҳолатҳо метавон дар бораи вучуд доштани ин

ё он одатҳои ҳуқуқӣ сухан ронд. Яъне, бо қарори суд муайян намудани шакл ва намуди одатҳои ҳуқуқӣ аҳаммияти ҳам амалӣ ва ҳам назариявӣ дорад. Дар чунин мавридҳо ҳангоми ҳалли баҳсҳо мутобиқи моддаи 64 КММ ҚТ дар оянда исботи мавҷудияти чунин намуд ва шакли одатҳои ҳуқуқӣ аз байн меравад.

Қонунгузор мутобиқи талаботи моддаи 64 КММ ҚТ ҳолатҳое пешбинӣ намудааст, ки ҳангоми ин ё он ҳолат тарафҳо аз ҳуқуқи исбот қардан озод қарда мешаванд. Дар ин ҷо сухан дар бораи ҳолатҳои умумимаълум эътирофгардида, инчунин санадҳои эътибори қонунпайдокарда суд оид ба парвандаҳои маданӣ, оилавӣ, иқтисодӣ, ҷиноятӣ меравад. Ҳамзамон, қонунгузор ҳолатҳое, ки аз ҷониби нотариус ҳангоми ба ҷо овардани амалиёти нотариалӣ тасдиқ гардиданд ва дар чунин санад одатҳои ҳуқуқӣ татбиқ ва ё истифода қарда шудаанд, низ аз исботкунӣ озод қарда шудаанд.

Инчунин, меъёри дахлдор дар муқаррароти моддаи 89 Кодекси муурофиявии ҷиноятӣи Ҷумҳурии Тоҷикистон низ пешбинӣ гардидааст, ки тибқи он ҳалномаи эътибори қонунӣ пайдокардаи суд, ки дар ҷараёни ҳалли баҳсҳои маданӣ, оилавӣ, иқтисодӣ ва ҳуқуқвайронкунии маъмурӣ қабул қарда шудаанд барои суд, прокурор ва мақомоти таҳқиқу тафтиш ҳатмӣ мебошад.

Бинобар ин, пешниҳод менамоем, ки барои озод намудани тарафҳо аз исботи мавҷудияти одатҳо, одатҳои ҳуқуқӣ ва ё одатҳои муомилоти қорӣ ба қонунгузори муурофиявии маданӣ ва иқтисодӣ тағйири иловаҳои дахлдор ворид қарда шаванд. Ҳамзамон, барои ишқишофи одатҳо дар ҳалли муносибатҳои тарафҳо ба мисли таҳрири қаблии моддаи 2 (таҳрири соли 2011) Кодекси муурофиявии иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон суди давлати вазифагузор қарда шавад. Зеро бетарафии ҷомеа ва мақомотҳои давлатӣ дар инқишофи одатҳо ба мисли анъанаҳои миллӣ дар оянда замина барои аз байн рафтани онҳо мегардад, ки ба сифати ҳалли баҳсҳо бо қарорҳо суд таъсир мерасонад.

Малишев К.И. дар ин хусус чунин ақида меронад, ки «...

инъикосёбии ҳуқуқи одатӣ дар қарорҳои судӣ падидаи хело зарурӣ арзёбӣ мегардад, зеро дар натиҷаи он ҳуқуқи одатӣ мушаххас мегардад ва маводи онҳо таҳлил гардида, аз ғализиҳои зиддиҳуқуқӣ ва ё зиддиахлоқӣ покиза шуда, дар ниҳоят натиҷаи чунин таҳлил ба забони ҳуқуқӣ баргардонида мешавад ва дар шакли дуруст дар қарорҳо оварда мешаванд» [107, с. 25].

Ба ин савол чунин ҷавоб манзур мегардад: агар одат ҳуқуқӣ буда, меёри ҳуқуқро ифода намояд, пас суд бояд оид ба он иттилоъ медошт ва онро татбиқ менамуд. Агар оид ба одатҳои ба масъалаи баррасишаванда вобастабуда суд маълумот намедошт, пас ӯ бояд тибқи истиноди овардаи тарафҳо ин одатҳоро пайдо намуда, барои шинос гардидан бо онҳо тамоми чораҳоро меандешид. Ба андешаи Шершеневич Г.Ф. дар замони пеш одатҳо дар ташкилотҳои савдоӣ ва дар санадҳои судӣ аз рӯйи доктринаи олимон, дар ақидаҳои тоҷирон, гурӯҳҳои одамон дар маҳалҳо ба назар мерасиданд [202, с. 45-46].

Ҳамин тавр, аз рӯйи баҳсҳои аз аҳдҳои иқтисодии хориҷӣ пайдогардида таҷрибаи мауҷияни судие шакл гирифта буд, ки дар асоси он тарафҳо барои исботи ягон ҳолати баҳсшаванда ҳамчун далел одатҳоро барои исбот пешниҳод мекарданд, ки дар чунин маврид исботи ин ҳолат ба зиммаи ҳамон тарафе гузошта мешуд, ки чунин одатро пешниҳод намудааст. Ин ҳолат бошад, аз ҷониби судҳо барои бартараф намудани норасоӣҳо дар қонунгузорӣ истифода мешуд.

Ҳамин тавр, тибқи қисми 3 моддаи 43 Қонуни ҚТ «Дар бораи АБТ» ҳангоми ҳалли баҳсҳо ва қабули ҳалнома аз ҷониби судҳои арбитражӣ барои исботи он ҳолате, ки дар шартнома ҳамчун одати тиҷоратӣ пешбинӣ гардидааст, ба инобат мегирад ва онро ҳамчун асос барои исботи ҳолати мушаххас, татбиқ менамояд [10].

Аммо чунин тартиб тибқи муқаррротҳои КММ ҚТ ва КМИ ҚТ дар муносибатҳои дохилидавлатӣ эътироф нагардидаанд. Агар одатҳои муомилоти қорӣ ба сифати одати ҳуқуқӣ эътироф шуда бошад, пас он бояд аз ҷониби судҳо на чун далеле, ки бояд тасдиқ карда шавад, балки

хамин гуна татбиқ карда шавад. Хулосаи мазкур ба муқаррароти КМИ ҚТ, ки аз 5 январи соли 2008 мавриди амал қарор гирифтааст, мутобиқ мебошад. Дар моддаи 13 КМИ ҚТ муайян гардидааст, ки судҳои иқтисодӣ дар ҳолатҳои пешбиниамудаи қонун одатҳои муомилоти кориро татбиқ менамоянд [7].

Мо умед дорем, ки бо ворид намудани тағйиру иловаҳо ба КМИ ҚТ ва КММ ҚТ таҷрибаи истифодаи одатҳои муомилоти корӣ ва одатҳо ва ё одатҳои ҳуқуқӣ дар муомилоти маданӣ дигар нисбати муносибатҳои маданӣ-ҳуқуқӣ пайдо мегардад. Дар бештари давлатҳои ИДМ дар санадҳои судӣ ишора ба моддаҳои КМ ҚТ оварда мешавад, дар онҳо иҷозати татбиқи одатҳо пешбинӣ гардидааст. Дар ин маврид, қонунгузори давлатҳои хориҷӣ, ки дар он истинод ба одатҳои муомилоти корӣ пешбинӣ шудааст. Мисоли он шуда метавонад агар ташкилот номи тижоратии худро бо забони хориҷӣ саб намуда, онро дар пештоқи корхони худ ҷойгир намудааст. Мақоми зиддиинҳисорӣ қайд намудааст, ки дарҷ намудани номи ташкилот дар макони ҷойгиршавии он бо ҳамин тарз, зери мафҳуми умумии реклама ворид шуда, талабот оид ба тартиби паҳн намудани рекламаро вайрон менамояд, аз ҳамин сабаб ба ин ташкилот санади дахлдор дар хусуси бартараф намудани ин камбудӣ пешниҳод шудааст. Ташкилоти ба суд ариза пешниҳод намудааст, ки номи ташкилот барои муайянсозии он зарур мебошад ва дар ягон маврид он реклама ҳисобида намешавад, зеро ӯ қайд намудааст, ки истехсол, фурӯш ва паҳнкунӣ ва дигар хосиятҳои моли он реклама ҳисоб мешавад, ки рақобатро ба вучуд меорад. Суд қонун намудани талаботи ташкилотро рад намудааст. Суди зинаи болоӣ қарори мазкурро бо дарназардошти он, ки қонун номи фирмавии шахси ҳуқуқиро, ки дар ҳуҷҷатҳои таъсисии он бо мақсади онро аз дигар субъектони муомилоти маданӣ ҷудо намудан, муайян намудааст, бекор намуд. Ҳамбастагии таҷрибаи судӣ ва ҳуқуқи одатӣ ба омехташавии онҳо оварда мерасонад.

Дар илми ҳуқуқшиносӣ ҳатто кӯшиши таҳлили таҳасусии муқарраротҳои аз ҷониби судҳо ташаккулдода, ба сифати одатҳои судӣ

анҷом дода шудааст [60, 339-342; 96; 97 с. 45-46, 211]. Ин дар ҳақиқат мушкилоти душвор мебошад. Амалияи пайдогардидаи судӣ унсурҳоеро чун «такрорсозии бисёркаратаи рафтори муайян» пешбинӣ менамоянд, ки имконияти муқоиса намудани онҳоро бо ҳуқуқи одатӣ фароҳам меоранд. Ҳол он, ки дар заминаи таҷрибаи судӣ намуди махсуси фаъолият – фаъолияти судӣ қарор дорад.

Ҳамин тавр, таҳлилҳои гузаронидашуда аз он шаҳодат медиҳанд, ки дар низоми оилаи ҳуқуқие, ки мо қарор дорем, тафовут байни ҳуқуқи одатӣ ва санадҳои судӣ вуҷуд доранд. Онҳо бештар дар муайяннамоӣ, истифодабарӣ, татбиқ ва исботкунӣ фарқ мекунанд. Тафовути яқум дар он зоҳир мегардад, ки одатҳои ҳуқуқӣ, ҳамчун одатҳо дар натиҷаи такрорёбии истифодабарӣ ва яқхела, чун қоидаи рафтор гардида, барои танзими муносибатҳои ҳуқуқӣ равона мегарданд. Тафовути дуюм бошад, дар санадҳои судӣ одатҳои ҳуқуқӣ ифода гардида, барои инкишофи онҳо асос гардида, барои минбаъд ҳамчун сарчашмаи истифодаи одатҳо барои танзими муносибати мушаххас замина мегарданд. Ин ҳолатҳо гувоҳи онанд, ки ҳамноми ба вуҷуд омадани ихтилофи манфиатҳо одатҳои барои ҳалли баҳсҳои нав татбиқ мегарданд. Агар асоси қоидаҳои одатӣ – такрорёбии муносибатҳои ҷамъиятӣ бошад, пас муқаррароти аз ҷониби судҳо ташаккулдода ва мунтазам татбиқшаванда таҷрибаи танзимнамоӣ мебошад».

Ба гурӯҳи сеюм маҷмӯаҳои дохил мешаванд, ки дар он одатҳо ва қоидаҳои рафтор (одати ҳуқуқӣ) ҷамъоварӣ гардидаанд. Чунин маҷмӯаҳо бештар дар низоми қонунгузорию давлатҳо хориҷӣ ва ташкилотҳо байнамилалии мустақилу ғайритиҷоратӣ ба назар мерасад. Бояд қайд намуд, ки чунин маҷмӯаҳо ба сифати манбаи қоидаи рафтор қабул карда шуда, хусусияти он ғайридавлатӣ мебошад ва дар танзими муносибатҳо васеъ истифода карда мешаванд. Зикр менамоем, ки онҳо сарчашмаи ғайридавлатии танзими муносибатҳои иқтисодии хориҷӣ ба шумор мераванд.

Миңасова В.А., Губина И.Ю. доир ба ин хусус андешаи худро баён

намуда, қайд менамояд, ки аз ҷониби ташкилотҳои хориҷӣ бори нахуст шартҳои намунавӣ ё шартномаҳои намунавӣ таҳия ва дар як маҷмӯаҳо истифода мегардиданд, ки онро ҳамчун шакли ғарирасмии *proforma* – эътироф менамуданд [121, с. 241]. Бори нахуст соли 1947 аз ҷониби Шурои иқтисодӣ ва иҷтимоии СММ Комиссияи Аврупои иқтисодии (КАИ) барои рушди иқтисодиёти аврупо созмон дода шуд, ки хусусияти минтақавӣ дорад. КАИ бо қабул намудани шартҳои умумии шартномаи хариду фурӯш, шартҳои умумии хизматрасонӣ ва тавсияҳо дар рушди одатҳо замина гузоштааст. Масалан, соли 1979 КАИ шартҳои умумии хариду фурӯши мева ва сабзавот, аз ҷумла ситриусӣ тароватнокро таҳия ва қабул намудааст, ки дар он шартҳои умумии ин гуна шартномаҳо пешбинӣ карда шудааст ва он чун намуна барои бастании шартномаҳо истифода мешавад ва ё ҳамчун одатҳои ҳуқуқӣ ба онҳо ишора карда мешавад.

Аз ҷониби СММ қарордод аз 17 декабри соли 1966 таҳти №2205 Комиссия оид ба ҳуқуқи байналмилалӣ савдоӣ (ЮНСИТРАЛ) таъсис дода шуд. КХБС дар таҳияи чунин ҳуҷҷатҳои расмӣ оид ба мусоидат намудан дар ҳамохангсозии рушд ва навсозии ҳуқуқи тиҷорати байналмилалӣ тавассути таҳия ва пешбурди татбиқ ва қабули санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ ва ғайриқонунӣ дар як қатор соҳаҳои асосии ҳуқуқи тиҷорат нақши муҳим мебозад. Ин соҳаҳо ҳалли баҳсҳо, таҷрибаи байналмилалии шартномаҳо, нақлиёт, муфлисшавӣ, тиҷорати электронӣ, пардохтҳои фаромарзӣ, муомилоти таъминшуда, харид ва фурӯши молҳоро дар бар мегиранд [265]. Маҳз дар ҳамин намунаи шартномаҳо барои рушди одатҳо мусоидат менамояд. Ба ғайр аз ин, дар муносибатҳои байналмилалии хусусӣ аз ҷониби ташкилотҳои байналмилӣ ҳуҷҷатҳои зиёдро таҳия намудаанд, ки дар онҳо одатҳои ҳуқуқӣ ҷамъоварӣ карда шудаанд.

Ҳамзамон, дар амалия як қатор роҳнамоҳо аз ҷониби ташкилотҳои байналмилалӣ қабул карда шудаанд, ки онҳо барои рушди одатҳо дар соҳаҳои гуногун мусоидат намуд. Яъне, роҳнамоҳои қабулгардида барои

баستاني шартномаҳо дар самтҳои мухталиф ҳамчун намуна истифода бурда мешаванд. Дар таҷриба роҳнамоҳои бисёре қабул гардидаанд, ба монандӣ «Роҳнамои ПБС оид ба таҳияи шартномаҳои савдоӣ байни тафарҳое, ки дар кишварҳои гуногун қарор доранд аз соли 1983, Роҳнамои ҳуқуқии ЮНИСТРАЛ оид ба таҳияи шартномаҳои байналмилалӣ барои сохтмони объектҳои саноатӣ аз соли 1987, Роҳнамои ПБС оид ба таҳияи шартномаҳои байналмилалии хариди яклухт аз соли 1993 ва дигарон, ки ҷолиби диққат мебошанд.» [82, с. 247-249; 83; 203, с. 50-52].

Санадҳо қабулгардида дорои хусусияти ҳатмӣ намебошанд, аммо дар амалия аз ҷониби иштирокчиёни муносибатҳои байналмилалии хусусӣ ба таври фарох истифода мешавад, ки ба худ хусусияти одатҳои ҳуқуқиро гирифтаанд, зеро доимо тарафҳои шартномаҳои мухталиф онро дар муносибати худ татбиқ менамоянд. Иштирокчиёни муносибатҳои маданӣ дар ҳолатҳои муайян дар фаъолияти худ намуди зоҳирии қолабӣ ва роҳнамоҳо оид ба баستاني намуди шартномаҳои алоҳидаро истифода мекунанд. Аз ҷумла, ҳангоми баستاني шартномаҳои хариди яклухт бо шарикони хориҷӣ, ташкилотҳои ватанӣ бо дарназардошти дар қонунгузорӣ танзим гардида нашудани ин ҳолат аз Роҳнамои ПБС оид ба омода намудани шартномаҳои байналмилалии хариди яклухт истифода мебаранд.

Дар илми ҳуқуқи маданӣ андешаҳои атрофи таҷрибаи таҳияи маҷмӯаҳо мухталиф мебошанд. Аз ҷумла, Шершеневич Г.Ф. нисбати таҷрибаи таҳияи маҷмӯаҳои одатҳо ба маънои маҷмӯаҳои дар бандарҳои мухталифи баҳрӣ истифодашаванда, назари танқидӣ дорад. Номбурда ин гуна таҷрибаро шубҳаовар номида, қобили тавачҷӯх намедонад [197, с. 74-75]. Эҳтимол, муҳаққиқ ақида доштааст, ки одатҳои ҳуқуқӣ танҳо баъд аз расмиёти аз ҷониби давлат иҷозат гардидани онҳо эътибори ҳуқуқӣ пайдо менамоянд ва дар ҳамаи ҳолат агар одатҳои ҳуқуқӣ қаблан вучуддошта бояд ба талаботи қонуни нав қабулгардида ва қонунҳои қаблӣ бояд муҳолифат надошта бошанд, ки аз моҳияи талаботи КМ ҚТ

беромеояд.

Бинобар асосҳои овардашуда, нақши қабули маҷмӯаҳо барои дар як манбаъ ҷамъоварӣ намудани одатҳои ҳуқуқӣ муҳим арзёбӣ карда мешавад, зеро мушкилии ҷустуҷӯ намудани одатҳоро бартараф менамояд. Дар ҳама маврид аз ҷониби олимони қабул намудани чунин маҷмӯаҳо пазируфта мешавад. Масалан, Зикин И.С., Зумбулидзе Р.-М.З. Дяконова А.А. ва Поротиков А.И. ҷамъовари намудани одатҳои ҳуқуқиро дар як маҷмӯа қобили дастгирӣ мешуморанд [249; 250; 251; 257]. Ба андешаи олимони номбурда муҷмӯаҳои одатҳо қисмати манфии одатҳоро дар хусуси мутобиқ набудани онҳо ба қонун ё шартнома, ба таври муқаммал рушд накардани онҳо, ба вуҷуд омадани душвории дар ҷустуҷӯ ва тасдиқи мавҷудияти онҳоро бартараф намуда онро «сода» мегардонад. Агар аз нигоҳи мусбӣ ба чунин маҷмӯаҳо назар афканем, пас онҳо дар рушд ва инкишофи одатҳои ҳуқуқӣ дар танзими муносибатҳои мухталифи субъектони муносибатҳои маданӣ нигоҳ дошта, онҳоро аз маҳвшавӣ ҳимоя менамояд.

Бинобар ин, мо андешаи олимони мазкурро дастгирӣ намуда, пешниҳод менамоем, ки одатҳои ҳуқуқӣ аз ҷониби мақомоти давлатӣ дар ҳамбастагӣ бо Палатаи савдо ва саноати Тоҷикистон дар як маҷмӯа гирд оварда шаванд, зеро нигоҳдории одатҳои миллий, ки ба танзими муносибатҳои маданӣ равона шудааст, танҳо вазифаи суд ё мақоми ҳуқуқтатбиқкунанда намебошад, балки маҳсули тамоми сохторҳои давлатӣ мебошад.

Ҷалб намудани мақомоти давлатӣ дар таҳияи чунин маҷмӯаҳо барои ба сифати баланд қабул гардани онҳо ва барои танзими муносибатҳо, татбиқи онҳо аз ҷониби мақомоти судӣ ва тасдиқи мавҷудияти одатҳо мусбӣ ҳисобида мешавад.

Дар натиҷаи таҳқиқоти гузаронидашуда доир ба шаклҳои ифодаи одатҳо ба хулоса омадан мумкин аст, ки одатҳо ифодаи худро дар мазмуни шартномаҳои тарафҳо ё шартҳои намунавии шартнома, дар санадҳои судӣ ҳангоми ҳалли баҳси тарафҳо ва маҷмӯаҳои

нашргардидаи дохилидавлатӣ ва ташкилотҳои байналмилалӣ инъикос менамоянд. Одатҳои муаллифи мушаххас надоранд ва маҳсули фаъолияти коллективӣ мебошанд. Офарандагони ҳуқуқи одатӣ, яъне, одамон ва ташкилотҳои, ки дар ҳудуди муайян фаъолият мекунанд ва рафтори онҳо одатҳои ташкил медиҳад, ки он бояд ҳамчун субъектҳои муомилоти маданият, ки ба онҳо тааллуқ доранд, баромад кунанд. Одатҳои дар фарқият ба дигар меъёру ҳуқуқҳои иҷтимоӣ шакли хаттиро талаб намекунад, яъне, ифодаи зоҳирии он - ин қоидаҳои муқаррарии рафтори доираи шахсонӣ номуайян мебошад, ки муносибатҳои ногуфтагони доранд, ки амали иштирокчиёни муомилоти маданият танзим мекунанд. Муқаррароти меъёрҳои қисми 2 моддаи 489-и ҚМ ҚТ дар ҳолатҳои, ки дар шартнома истинод ба шартҳои намунавӣ пешбинӣ нашуда бошад, чунин шартҳои намунавӣ нисбат ба муносибатҳои тарафҳо ба сифати одатҳои муомилоти қорӣ татбиқ карда мешаванд, агар онҳо ба талаботҳои муқаррарнамудаи мод. 5 ва қ. 6 моддаи 483 Кодекси мазкур мувофиқат кунанд, таҷдиди назар шавад.

2.2. Проблемаҳои иҷозат додани одатҳои дар муомилоти маданият

Барои муайян намудани нақши назаррасии одатҳои дар ташаккул додани меъёрҳои асосии ҳуқуқӣ, аз ҷумла якумин санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ омӯзиш ва таҳлили танзими муносибатҳои ҷамъиятӣ бо қонунгузорӣ муҳим арзёбӣ мегардад. Санадҳои меъёрии ҳуқуқии якумин одатҳои ташаккул дода, баъди кодификатсия шуданашон одатҳои ба низом даровардаанд. Новобаста аз онҳо, ки одатҳои ҳуқуқӣ бо мурури замон бо қабул гардидани қонунҳои нав ба истифодаи одатҳои ҳаду ҳудуди муайян гузошта мешавад, ки дар натиҷа ба талаботи қонуни нақши омиронро ба даст меорад [143, с. 117-121] ва дар бештари ҳолатҳои ҳангоми қабул меъёрҳои мухталифи қонунҳо аз ҳуқуқи одатӣ сарчашма мегардад [159, с. 20-24, 36-37].

Баъд аз ҷониби ҳукумати шӯравии рус шӯриш намудан ба шохигарии Бухорои шариф дар Тоҷикистон танзими муносибатҳои

ҷамъиятӣ бо одатҳои ҳуқуқӣ пурра манъ карда шуд, зеро қоидаи рафтор дар он вақт бо меъёрҳои исломӣ ба танзим дароварда мешуданд. Дар охири асри гузашта, баъди ба даст овардани истиқлолияти давлатӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон Кодекси оилаи ҚТ ва қисми якум ва дуюми Кодекси граждани ҚТ ба татбиқ ва рушди одатҳои ҳуқуқӣ эҳёи нав бахшида, зарурати одатҳои ҳуқуқиро дар танзими муносибатҳои соҳибкорӣ иҷозат дод. Аммо бинобар сабаби дар ҳайати ИЧШС тули қариб 70 сол қарор доштани Тоҷикистон одатҳои ҳуқуқӣ рӯ ба маҳвшавӣ оварданд, ки то ҳол барои барқароршавии онҳо мушкилоти зиёде ба миён омадааст. Аз мазмуни моддаи 5 Кодекси граждани Ҷумҳурии Тоҷикистон соли 1999 (қисмҳои 1 ва 2) бармеояд, ки аз иҷозат гардидани одатҳои ҳуқуқӣ то ба имрӯз 25 сол сипарӣ гардидааст, ки то ба ҳол ягон ҳалномаҳои судӣ бо татбиқи одатҳо ҳал карда нашудаанд, зеро аз мавҷудияти онҳо ҳатто судяҳо хабардор нестанд.

Агар мо одатро чун шакли ҳуқуқ дар муомилоти маданӣ баррасӣ намоем, пас ба масъалаи иҷозат гардидани одатҳо низ бояд тавачҷӯҳи дахлдор зоҳир намоем. Олимони зиёд ба он андешаанд, ки бо қабул гардидани зиёда аз 250 қонунҳои гуногун дар соҳаи муносибатҳои маданӣ истифода ва татбиқи одатҳо иҷозат дода шуданд, ки бо ин роҳ ба он ба ӯ мақоми ҳуқуқ дода шуд. Бо иҷозат гардидани одатҳо дар қонунгузори маданӣ барои олимони манбаи нави таҳқиқоти илмӣ ба вучуд омад, ки онҳо иҷозати одатро дар назарияи илми ҳуқуқшиносӣ чунин ибраз менамоянд: а) иҷозатдиҳӣ ин як воситаи маъқул дониستاني одатҳои ҳуқуқӣ аз ҷониби мақоми қонунгузори давлатӣ мебошад; б) иҷозатдиҳӣ одатҳои ҳуқуқӣ ин баёнгарӣ эътирофи одатҳо аз ҷониби давлат мебошад; в) бо иҷозатдиҳӣ истифода ва татбиқи одатҳо дар қонун аз маҷбурсозии давлатӣ бархӯрдор гардид; г) иҷозатдиҳӣ одатҳо дар қонун барои рушд ва инкишофи онҳо мусоидат менамояд.

Дар робита ба одатҳо чун сарчашмаи ҳуқуқ, расмиёти иҷозат гардидан – ин эътирофномаи давлатии дилхоҳ қоидаи одатӣ, ки бо нигоҳ доштани асосҳои ҷамъиятӣ ба он хусусияти ҳуқуқӣ бахшида

мешавад.

Расмиёти иҷозат гардидани одатҳо бо мақсадҳои зерин анҷом дода мешавад:

1. Муҳайё намудани шароит барои татбиқи амалии меъёрҳои одатӣ. Одатҳо дар сурати аз ҷониби давлат эътироф гардиданашон мавриди татбиқ қарор мегиранд. Бо вучуди ин, ҳолатҳои низ ҷой доранд, ки барои решакан намудани ягон меъёри одатӣ аз ҷониби давлат чораандешӣ карда мешавад. Кодекс оид ба ақди никоҳ ва оилаи ҶШС Тоҷикистон маҳви одатҳо ва маросимҳои зараровари пешинаро дар муносибатҳои оилавӣ яке аз мақсадҳои худ қарор дода буд.

2. Таъмини иҷроиши меъёри одатӣ ба воситаи маҷбуркунии давлатӣ. Ҷӣ тавре, ки дар боло қайд намудем, баъд аз ба даст овардани истиқлолияти давлатӣ низоми ҳуқуқи Ҷумҳурии Тоҷикистон ба худ риштаҳои навро кашф карда, барои ворид шудан ба низоми ҳуқуқи ҷаҳонӣ сарчашмаҳо ва падидаҳои нав ба навро ба миён меовард. Яке аз чунин шаклҳои ҳуқуқ ин пешбинӣ намудан ва ё иҷозат додани одатҳо дар низоми ҳуқуқӣ ҳамчун танзимгари муносибатҳо ба ҳисоб меравад.

3. Дар аксари маврид, иҷозат гардидани одатҳои ҳуқуқӣ ба истифодабарии онҳо оварда мерасонад. Ҳамин тавр, қисми 2 моддаи 58 КО ҶТ ва қисми 4 моддаи 20 қонунгузори бақайдгирии давлатии асноди ҳолати шарҳрвандӣ муқаррар менамоянд, ки насаби шахс тибқи анъанаҳои миллии тоҷикӣ метавонад аз номи падар ё решаи насаби ӯ бо иловаи пасвандҳои насабсози -ӣ, -зод, -зода, -он, -ён, -иён, -ёр, -ниё, -фар, -пур, -духт ташаккул ёбад. Насаби шахс ҳамчунин метавонад бе илова намудани пасвандҳои насабсоз ташаккул ёбад. Яъне, падару модари метавонанд барои интихоби номи кӯдаки навзод аз одатҳои миллии истифода баранд. Илова бар ин, ҳангоми номгузорӣ барои роҳ надодан ба номҳое, ки ба анъанаҳои миллии муҳолиф мебошанд, қонунгузорӣ феҳрасти номҳои тоҷикиро пешниҳод менамояд, ки ин номгузори кӯдакро ҳам барои падар ва модар ва мақомот осон мегардонад [11].

Муқаррароти қисми 1 моддаи 20 КМ ҶТ «Номи шахсони воқеӣ»

низ ба ҳамин намуди иҷозатдиҳӣ дохил мешавад: «1. Шахси воқеӣ ҳуқуку уҳдадорихоро бо номи худ ба даст меорад ва амалӣ менамояд. Тахти мафҳуми номи шахси воқеӣ насаб, ном ва, агар бошад, номи падар фаҳмида мешавад, агар дар қонунгузорӣ тартиби дигар пешбинӣ нашуда бошад.». Дар ин маврид, тибқи талаботи қисми 4 моддаи 20 Қонуни ҚТ «Дар бораи бақайдгирии давлатии асноди ҳолати шарҳравандӣ» муқаррар менамоянд, ки насаби шахс тибқи анъанаҳои миллии тоҷикӣ ташаккул дода мешавад.

Қонунгузор дар ин маврид на танҳо номгузорию ҳангоми таваллуд ба назар гирифтааст, инчунин ҳолатҳоро пешбинӣ менамоянд, ки дар онҳо иҷозати давлатӣ барои истифодаи одатҳо ҳангоми иваз намудани ному насаб низ муқаррар гардидааст. Инчунин, ба даст овардани ҳуқуқи моликият ҳангоми чамъоварӣ ва ё шикоре, ки дастрасӣ умум мебошад. Чунин қоидаҳо, ки меъёрҳои одатӣ мебошанд, дар муқарраротҳои моддаҳои 20 ва 292 КМ ҚТ мустаҳкам карда шудаанд, ки инҳо на танҳо иҷозати давлатӣ барои истифодаи одатҳо, инчунин ҳолатҳое мебошанд, ки бо маҷбуриҳои давлатӣ таъмин карда мешаванд. Тибқи муқарароти қонунгузорӣ одатҳо дар аз рӯйи табиати худ метавонанд вобаста ба масъалаҳои мухталиф дорои хусусияти ягона ва умумӣ мебошанд. Дар ин ҳолат қонунгузор одатро барои танзими як ҳолат равона намудааст. Дар ҳолати дуҷум гурӯҳи одатҳо барои танзими як масъала, яъне ба даст овардани ҳуқуқи моликият равона шудаанд.

Козлова В.Н. қайд менамояд, ки агар иҷозати давлатӣ барои истифодаи одатҳо ҷой надошта бошад, онҳо ҳамаи нишонаҳои меъёри ҳуқуқро ба худ намегиранд, пас ин гуна одатҳо сарчашмаи ҳуқуқ эътироф карда намешаванд. Дар ин маврид, ӯ чунин мешуморад, ки мавҷуд набудани муқаррарот дар бораи иҷозати одатҳо монеа барои истифодаи онҳо дар шартномаҳо намегарданд [228, с. 122-125].

Аммо мо бо андешаи Козлова В.Н. пурра розӣ шуда наметавонем, чунки одатҳо новобаста аз он ки истифодаи онҳо аз ҷониби давлат иҷозат дода мешавад ё не, онҳо ҳамчун сарчашмаи ҳуқуқ боқӣ хоҳанд

монд. Хусусияти одатҳо ҳамчун сарчашмаи ҳуқуқ дар он ифода меёбанд, ки онҳо новобаста аз қудрати ҳокимияти вучуд доранд. Барои сарчашмаи ҳуқуқ на ҳамеша талаботҳои меъёри ҳуқуқ зарур мебошад.

Новитский И.Б. қайд менамояд, ки агар дар муносибатҳои ҳуқуқи муайян ризоияти тарафҳо дар ягон қисмати шартнома муайян нагардида бошад, пас муқаррароти қорӣ на чун меъёри ҳуқуқӣ, балки чун воситаи пуррақунандаи мазмуни иродаи тарафҳо баромад менамояд [144, с. 67]. Дар робита ба он, ки пас аз иҷозат гардидани одатҳо аз ҷониби давлат онҳо хусусияти умимихатмиро касб менамоянд, андешаҳои мухталиф ҷой доранд.

Брагинский М.И. Витрянский В.В. дар таҳқиқоти худ «Ҳуқуқи шартномавӣ» роҷеъ ба ин масъала чунин қайд намудаанд: «Хусусияти хоси одатҳои ҳуқуқӣ дар он мебошад, ки бо иҷозат гардидани онҳо аз тарафи давлат онҳо хусусияти ҳатмиро касб менамоянд. Вале мавзуи чунин иҷозатдиҳӣ на одат чун қоидаи рафтори муайян, балки имконияти истифодаи он барои ҳалли масъалаҳои ба таври қатъӣ мушаххас ва дар ҳолатҳои мушаххас мебошад. Аз нигоҳи амалӣ, дар натиҷаи ин расмиёт оқибати ҳуқуқи муҳим ба миён меояд. Бинобар ба муомилот ворид гардидани технологияҳои иттилоотӣ, аз ҷумла мошинаҳои электронии ҳисоббарор ва ё техникаи дигар мо масъалаи тағйир ёфтани ҳуди одатҳоро аз лаҳзаи интишор гардидани қонун, ки ба истифодаи одатҳо истинод мекунад, то замони баста шудани шартнома ва ё баррасӣ гардидани парвандаи дахлдор дар суд мадди назар карда наметавонем. Бо дарназардошти он, ки на одати мушаххас, балки имконияти истифодаи қоидаҳои ташаккулёфта мавриди иҷозатдиҳӣ қарор мегиранд, одатҳои нав бояд ба талаботи қонунҳои пештар интишоргардида мутобиқ бошанд, агар қонунҳои нав тартиби дигарро пешбинӣ накунанд» [48, с. 62-63].

Аз ҷумла, Грязнов Д.Г. иброз менамояд, ки истифодаи одат, воқеан «иҷозат гардидааст», агар иштирокчиёни муносибатҳои ҷамъиятӣ онро амалӣ намоянд. Бевосита иҷозат гардидани истифодаи одатҳо аз ҷониби

давлат – ин аз ҷониби боз «як иштирокчии дигари муносибатҳои ҷамъиятӣ» эътироф гардидани одатҳои мебошад [65, с. 11], зеро онҳо то иҷозат гардиданашон аз тарафи давлат, меъёрҳои умумиэътирофшуда ба ҳисоб мерафтанд.

Тарзи дигари иҷозатдиҳии давлатии одатҳои – ҳуқуқтатбиқномаӣ мебошад. Судҳои ҳангоми баррасии баҳсҳои муайян байни шахрвандон ва шахсони ҳуқуқӣ баъзан аз меъёрҳои одати ҳуқуқӣ дар муомилоти маданӣ истифода менамоянд.

Ба ақидаи Мейер Д.И. одатҳои на танҳо аз байни халқ ва ё муомилоти қорӣ ба вуҷуд меоранд, инчунин одатҳои дар соҳаи судӣ низ ба миён омаданашон мумкин аст ва ӯ одатҳои судиро намуди алоҳидаи одатҳои ҳуқуқӣ меҳисобад. Ба андешаи ӯ ба монанди одатҳои муомилоти қорӣ дар фаъолияти судҳои низ чунин одатҳои шабеҳ чой доштаниш мумкин аст [118]. ӯ тарзи қоргузорӣ, яъне қабули аризаҳо, санҷидани замимаҳои онро ҳамчун одатҳои ҳуқуқӣ эътироф менамояд. ӯ ибрози ақида менамояд, ки дар судҳои аз рӯйи одат ариза аз ҷониби як нафар қабул карда мешавад ва ӯ қаблан мавҷудияти маводҳои дахлдор ба мисли ҳуҷжатҳои, нусхаҳои ва пардохт шудани бози давлатиро месанҷанд [119]. Маълум аст, ки шароит на ҳама вақт барои рушди одатҳои судӣ муносиб мебошад ва барои ин судҳои аз лиҳози ҳуқуқӣ донишманду боинсоф лозим мебошанд, ки оид ба ҳуқуқи одатӣ маълумот дошта бошанд, ҳолатҳои бо қонун танзимнашударо беасос наҳисобида, аз норасоии қонунгузорӣ ба манфиати худ сӯистифода накунанд.

Дар ин ҳусус Малова О.В. мулоҳиза меронад, ки суд ҳамчун мақоми ҳуқуқтатбиқкунанда ҳамеша таҷрибаи судиро ба миён меорад, ки он навбати худ барои пурра гардонидани қонунгузорӣ ва ё ҳамчун воситаи ёрирасон барои ҳалли баҳсҳои ба қонунгузорӣ амал намуда, зарурати ҳуқуқиро ба воситаи одатҳои ба амалия ворид менамояд. Ҳамин тавр, қонунгузор он одатҳои судиро метавонад ба меъёрҳои қонун табдил диҳад [256, с. 48-50].

Тарзҳои иҷозат гардидани одатҳои гуногун мебошанд. Малова

О.В. тарзҳои зеринро пешбинӣ намудааст:

- дар асоси қонунгузорӣ;
- дар асоси ҳуқуқтатбиқномаи идоравӣ ва дар асоси иҷозат додан ба дигар мақомоти давлатӣ;
- шартномавӣ, яъне тавассути созиши тарафҳо дар шартнома;
- «дар асоси сукут», яъне иҷозат гардидан тавассути риоя гардидани одатҳо дар фаъолияти мақомоти давлатӣ;
- дар асоси аз ҷониби давлатҳо эътироф гардидани одатҳои байналмилалӣ [256, с. 95].

Ҳамин тавр, ҳамаи тарзҳои номбаршудаи иҷозат гардидани одатҳо, ҳатто одатҳои байналмилалӣ аз ҷониби давлатҳо амалӣ карда мешаванд. Яке аз намудҳои иҷозатдиҳӣ дар асоси қонунгузорӣ муқаррароти моддаи 5 КМ ҚТ «Одатҳои муомилоти корӣ» мебошад, ки чунин омадааст: «Одатҳои муомилоти корӣ, сарфи назар аз сабти онҳо дар ягон ҳуҷҷат, қоидаи рафтори дар қонунгузорӣ пешбининашудае эътироф мегардад, ки дар ягон соҳаи фаъолияти соҳибкорӣ ба вучуд омада, васеъ истифода мешавад. 2.Одатҳои муомилоти корӣ, ки хилофи муқаррароти санади қонунгузорӣ ё шартномаи барои иштирокдорони муносибати дахлдор ҳатмӣ мебошанд, татбиқ намешаванд.

Чӣ тавре, ки қаблан қайд карда будем, яке аз намудҳои ба вучуд омадани одатҳои ҳуқуқӣ ин аз ҷониби давлат иҷозат додани одатҳо мебошанд. Ба ғайр аз амалияи судӣ дар адабиёти ҳуқуқӣ инчунин амалияи маъмуриро низ ҳамчун як намуди мустақили ба вучуд омадани одатҳои ҳуқуқӣ доништа мешавад, ки дар чунин ҳолатҳо яке аз намудҳои иҷозатдиҳиро дар намуди сукут медонанд.

Дар баъзе ҳолатҳо номгӯи асосҳо барои бандубасти сукут ба сифати изҳори ирода тавсеа ёфтааст. Масалан, дар моддаи 506 КМ ҚТ имконпазирии бандубасти сукут ба сифати аксепт на танҳо дар асоси қонун, инчунин дар асоси одатҳои муомилоти корӣ ё муносибатҳои пешинаи корӣ иҷозат дода мешавад ва ҳамзамон чунин имконият ба сифати истисно аз қоидаҳои умумӣ баррасӣ мегардад. Азбаски тағйир

додани нарх баъди бастани шартнома танҳо тибқи ҳолат ва шартҳои пешбиниамудай шартнома иҷозат дода мешавад, аз ин рӯ, сукут розигии ҷавобгарро барои тағйир додани нарх ифода наменаояд. Аксепт дар шакли сукут дар ҳолатҳои пешбиниамудай қонун, созишномай тарафҳо иҷозат дода мешавад ё аз анъанаҳои муомилоти қорӣ ё муносибатҳои мавҷудай тарафҳо бармеояд. Мутобиқи моддаи 18 Конвенсияи Созмони Милали Муттаҳид дар бораи шартномаҳои байналмилалӣ хариду фурӯши молҳо аксепт дар амал иҷозат дода мешавад, агар чунин имконият бо амалия ё анъанаҳои мавҷудай тарафҳо пешбинӣ шуда бошад [114].

Моҳияти «иҷозатдиҳӣ дар асоси сукут» дар он ифода меёбад, ки мақомоти давлатӣ дар фаъолияти худ мунтазам, одатҳои муайяно, ки дар санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ ба онҳо меъёри ҳаволақунанда ҷой надоранд, истифода мебаранд.

Амалан, суҳан оид ба расмиёти иҷозатдиҳии мустақим, яъне иҷозатдиҳии одатҳо аз ҷониби давлат ба воситаи дарҷ намудани муқаррароти дахлдор дар санади меъёрии ҳуқуқӣ ва ё дар қарори ҳуқуқтатбиқнамоӣ ва ё риоя одатҳо дар фаъолияти мақомоти давлатӣ ва расмиёти иҷозатдиҳии ғайримустақим, яъне истиноднамоӣ - бо роҳи аз ҷониби давлат ба субъектони дигар, аз ҷумла тарафҳои шартнома додани ҳуқуқ ва ё имконияти ба меъёрҳои ҳуқуқӣ бахшидаи шакли ҳуқуқӣ анҷом дода мешавад.

Маврид ба зикр аст, ки иҷозатдиҳӣ дар асоси қонунгузорӣ маъмулан ба ду зернамуд ҷудо мешавад. Яқум – иҷозатдиҳии бевосита дар асоси қонунгузорӣ. Дар ҳолест, ки дар Конститутсия ва ё қонунгузори дигар меъёри ба одатҳо ҳаволақунанда ҷой дошта бошад ва ё агар дар соҳаҳои муайяни ҳуқуқ истифодаи одатҳоро қонунгузорӣ пешбинӣ намуда бошад. Зернамуди дуюм – иҷозатдиҳии бавосита дар асоси қонунгузорӣ – танҳо дар ҳолати ҳаволақунии мустақим ба меъёри мушаххаси ин ва ё он санади меъёрии ҳуқуқӣ, ки истифодаи меъёрҳои одатиро дар ҳолати муайяни муносибатҳои ҷамъиятӣ муқаррар

намудааст, ба назар мерасад.

Дар хулоса ҳаминро қайд кардан ба маврид аст, ки бархе аз муҳаққиқон нисбати мавҷудияти иҷозатдиҳии меъёрӣ ва судӣ шубҳа доранд, зеро қоидаҳои одатӣ дар ҳолати яқум ба меъёрҳои қонунгузорӣ табдил мегарданд ва дар ҳолати дуюм, ки қоидаҳои одатӣ дар доираи амсолияҳо нопадид мегарданд, онҳо пешниҳод менамоянд, ки имконияти истифодаи одатҳои ҳуқуқӣ на тавассути ҳолатҳои имконпазир, балки баръакс, тавассути дарҷ намудани ҳолатҳои ғайриимкон муайян карда шаванд.

Ҳамин тавр, ба хулоса омадан мумкин аст, ки тартиби иҷозатдиҳии одатҳо дар низомҳои гуногуни ҳуқуқӣ ба таври мухталиф ҳаллу фасл карда мешаванд. Агар дар низоми ҳуқуқии англосаксонӣ иҷозати одатҳо нисбатан зиёдтар ба назр расад, ба монандӣ иҷозат аз ҷониби давлат бо қабули қонунҳо ва санадҳои судии дахлдор. Дар низоми ҳуқуқии романиву олмонӣ бошад, танҳо як ҳолати иҷозати истифодаи одатҳо муайян карда шудааст, ки он бо ду тартиб пешбинӣ гардидааст. Яқум, иҷозат додани истифодаи одатҳо дар умум бо муайян кардани аломатҳои ба он хос. Дуюм, бо роҳи истинод овардан дар қонунгузорӣ барои истифодаи одатҳо дар танзими муносибатҳои мушаххаси ҳуқуқи маданӣ. Агар дар ҳолати дуюм одате истифода шавад, ки ба талаботи яқуми иҷозатдиҳии одатҳо мутобиқ набошад, пас одатҳои тартиби дуюм амал намекунад, зеро дорои ҳамаи аломатҳои ба одатҳои хосбуда намебошанд.

БОБИ 3. МАФҲУМ ВА МОҲИЯТ ОДАТҲО ДАР МУОМИЛОТИ МАДАНИИ БАЙНАЛМИЛАЛӢ

3.1. Одатҳои муомилоти корӣ ҳамчун як намуди муносибатҳо дар муомилоти байналмилалии маданӣ

Айни замон, дар илми ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ баррасӣ шудани ғояи ба таври васеъ шарҳ намудани гурӯҳи алоҳидаи «ҳуқуқи татбиқшаванда», ки бояд на танҳо ҳуқуқро ба фаҳмиши анъанавии он, ҳамчун ҳуқуқи миллии давлати муайян, балки дилхоҳ воситаҳои дигари танзими ҳуқуқии муносибатҳои шартномавӣ, аз ҷумла одатҳои байналмилалии савдоиро низ дар бар гирад, амали саривақтӣ ва зарурӣ мебошад. Дар танзими ҳуқуқии муносибатҳои шартномавӣ бо унсури хориҷӣ дар баробари санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ ва шартномаҳои байналмилалӣ нақши одатҳои байналмилалии тиҷоратӣ хеле назаррас аст [122, с. 229]. Ҷонибдорони ин ғоя барои асоснок намудани мубрамияти он аз санадҳои байналмилалӣ, ба мисли Конвенсияи Аврупоӣ оид ба арбитражи байналмилалии тиҷоратӣ аз аз 21 апрели соли 1961? Ки дар шаҳри Женева қабул гардидааст ва Қонуни намунавии ЮНСИТРАЛ оид ба арбитражи байналмилалии тиҷоратӣ аз 21 июни соли 1985 (бо тағйиру иловаҳои он аз 7 июли соли 2006) (Қонуни намунавии ЮНСИТРАЛ) далел пешниҳод менамоянд.

Ҳамин тавр, тибқи моддаи VII Конвенсияи Аврупоӣ оид ба арбитражи байналмилалии тиҷоратӣ: тарафҳо тибқи салоҳиди худ ва бо розигии мутақобила метавонанд ҳуқуқиеро, ки ҳангоми ба вучуд омадани баҳс аз ҷониби арбитражро барои ҳалли он истифода мешавад, муайян намоянд. Агар ҳуқуқи татбиқшавандаро тарафҳо муайян накарда бошанд, арбитражро муқаррароти қонунеро, ки бо меъёри коллизсионӣ муайян гардида, қобили қабул мебошад, дастрас менамоянд [216, с. 354; 217, с. 19; 229, с. 13]. Дар ҳар ду ҳолат арбитражро муқаррароти шартнома ва одатҳои савдоиро ба роҳбарӣ мегиранд. Меъёри айнан, бо моддаи 28 Қонуни намунавии ЮНСИТРАЛ оид ба арбитражи байналмилалии тиҷоратӣ ва моддаи 43 Қонуни ҚТ «Дар бораи арбитражи

байналмилалии тиҷоратӣ» аз 18 март соли 2015, №1183 чунин муайян гардидааст:

1) арбитраж баҳсро мувофиқи меъёрҳои баррасӣ менамояд, ки тарафҳо ба сифати ҳуқуқи татбиқшаванда нисбати моҳияти баҳс интиҳоб намудаанд;

2) ҳангоми набудани ягон нишондоди тарафҳо арбитраж ҳуқуқро татбиқ менамояд, ки мутобиқи меъёрҳои коллизсионӣ муайян шудааст ва онро татбиқшаванда меҳисобад;

3) дар ҳамаи ҳолатҳо арбитраж мутобиқи шартҳои шартнома ва бо назардошти одатҳои тиҷоратие, ки нисбати ҳамин аҳд татбиқ мешаванд, ҳалнома қабул менамояд [10].

Маврид ба зикр аст, ки дар муқаррароти овардашуда истилоҳи на ин ки «ҳуқуқ», балки «меъёри ҳуқуқ» истифода гардидааст ва дар асоси он як зумра олимони тахмин кардаанд, ки тарафҳои аҳди иқтисоди хориҷӣ на танҳо интиҳоб намудани ҳуқуқи татбиқшавандаи миллии муайян, балки меъёрҳои, ки ҷузъи низоми ҳуқуқи миллии набуда, ба ҳуқуқи байналхалқӣ ва ё муосири *lex mercatoria* [41] дохил мешаванд, доранд.

Ба андешаи Сулаймонов Ф.С. ҳуқуқи савдоӣ ҳамчун маҷмӯи меъёрҳои одатӣ (одатҳои савдоӣ) (*Lex mercatoria*) ҷиҳати ба танзим даровардани муносибатҳои савдоӣ дар табақавӣ будани онҳо зоҳир гардида, муносибатҳои ҷамъиятиро ба танзим мебарорад, ки иштирокчиёни асосии онҳо савдогарон мебошанд [173, с. 23-39].

Ба андешаи Қодиров Н.А. бошад, «мавҷуд набудани шартҳои муҳим, инчунин фишурдагӣ, порҷавӣ ва бенизоми *lex mercatoria* имкон намедиҳад, ки айни замон он ба сифати низоми ҳуқуқӣ баррасӣ карда шавад. Ба андешаи мо, падидаи мазкур, гарчанде мавҷудияти онро тахмин намояд ҳам, вале дар статуси дигар, масалан, ба сифати «субҳуқуқ», «ҳуқуқи квазибайналмилалӣ» ва ё «низоми ҷуфтҳуқуқӣ» («*paralegal law*»), ки аломатҳои низоми ҳуқуқиро соҳиб намебошанд, вале ҳамзамон ба муносибатҳои дар соҳаи муомилоти фаромарзии савдоӣ

бавучудоянда, таъсири меъёри муҳим мерасонад. Аз ин ҷо бармеояд, ки сарчашмаҳое, ки *lex mercatoria*-и ғайриҳуқуқиро ташкил медиҳанд, ҳамчунин хусусияти ғайриҳуқуқӣ доранд, ки дар робита ба ин қонунӣ будани ба таркиби падидаи баррасишаванда, дохил намудани одатҳои савдои байналмилалиро зери шубҳа қарор медиҳад» [231, с. 48-59; 254].

Дар муқарраротҳои Қонуни намунавии ЮНСИТРАЛ оварда шудааст ва тибқи он истилоҳи «меъёри ҳуқуқ» ба хотири ба тарафҳо додани имкони ба сифати *lex contractus* (ҳуқуқи татбиқшаванда) интиҳоб намудани на танҳо меъёрҳои қонунҳои низоми ҳуқуқии миллӣ, балки меъёрҳои ҳуқуқии дар сатҳи байналхалқӣ таҳиягардида мебошад (меъёрҳое, ки дар конвенсияҳо ва ё санадҳои байналмилалии эътибори баробари ҳуқуқидошта, ки дар сатҳи байналхалқӣ таҳия гардидаанд, ҳатто агар онҳо ба сифати ҳуқуқи давлати муайян эътибори ҳуқуқӣ пайдо накарда бошанд ҳам) пешбинӣ гардидааст [30; 106, с. 315-316]. Дар натиҷаи таҳлили банди 35 шарҳи Қонуни намунавии ЮНИСТРАЛ оид ба истифода гардидани истилоҳи «меъёри ҳуқуқ» ба ҷойи «ҳуқуқ» ба ҳулосаи монанд омадан мумкин аст, ки Қонуни намунавии ба тарафҳо барои интиҳоби ҳуқуқи нисбати моҳияти баҳс татбиқшаванда инмқонияти васеъ додааст ва тибқи он тарафҳо метавонанд ба ҳайси ҳуқуқи лозима ҳуқуқеро интиҳоб намоянд, ки дар форумҳои байналмилалӣ пешниҳод гардида, то ҳол дар ягон низоми ҳуқуқи миллӣ мустаҳкам нагардидааст [30; 106, с. 315-316]. Комаров А.С. низ ба ҳолати мазкур диққат додааст: дар Қонуни намунавии ЮНСИТРАЛ истилоҳи «меъёри ҳуқуқ» (*rules of law*) ба ҷойи «ҳуқуқ» (*law*) ба он хотир истифода гардидааст, ки «тарафҳо дар доираи интиҳоби ягон низоми миллии ҳуқуқӣ маҳдуд нагардида, тавонанд дилхоҳ меъёри ҳуқуқеро фаро гиранд, ки ба ҳуқуқи миллӣ дахл нашошта, ба ҳуқуқи ғайримилли мансуб бошад» [30].

Бо дарназардошти асосҳои болозикр ба андешаи мо ба сифати ҳуқуқи татбиқшаванда нисбати моҳияти баҳс тарафҳо на танҳо ҳуқуқ, балки метавонанд одатҳоро интиҳоб намоянд. Тасодуф нест, ки дар ин

робита дар банди 36 шарҳи Қонуни намунавии ЮНСИТРАЛ чунин пешбинӣ мешавад: аз банди 4 Қонуни намунавии ЮНСИТРАЛ бармеояд, ки дар ҳама ҳолатҳо, аз ҷумла арбитражи ex aequo et bono, арбитраж баҳсро тибқи шартҳои шартнома ва бо дарназардошти одатҳои тиҷоратие, ки нисбати ҳамин аҳд татбиқ мешаванд, ҳал менамояд.

Меъёрҳои моддаи VII Конвенсияи Аврупоӣ оид ба арбитражи тиҷорати хориҷӣ, моддаи 28 Қонуни намунавии ЮНСИТРАЛ оид ба арбитражи байналмилалии тиҷоратӣ, моддаи 43 Қонуни ҚТ «Оид ба арбитражи байналмилалии тиҷоратӣ» асосҳои ягона барои истифодаи одатҳои байналмилалии савдоӣ нисбати шартҳои шартнома намебошанд. Муқаррароти Дастури Арбитражи Байналмилалии Тиҷоратии назди ПСС ҚТ, ки бо қарори Президиуми ПСС ҚТ аз 15 ноябри соли 2016 [23] тасдиқ карда шудааст, ба таври иловагӣ ҳолати мазкурро тасдиқ менамоянд. Масалан, моддаи 17 Дастури арбитражи Палатаи байналмилалии савдоӣ (Париж) пешбинӣ менамояд, ки арбитраж бояд дар баробари муқаррароти шартнома одатҳои савдоии дахлдорро ба инобат гирад. Ба ҳамин монанд қисми 3 моддаи 27 Дастури Арбитражи байналмилалии тиҷоратии Тоҷикистон пешбинӣ менамояд, ки "дар ҳама ҳолатҳо ҳайати арбитраж мутобиқи шартҳои шартнома ва бо дарназардошти одатҳои тиҷоратии нисбати ҳамин аҳд татбиқшаванда қарор қабул мекунад". Матни моддаи номбурда қариб ба пуррагӣ дар моддаи 27 Дастури Арбитражи байналмилалии тиҷоратии назди ПСС ҚТ ва моддаи 16 Дастур оид ба арбитраж ва созиши Суди байналмилалии арбитражи Палатаи федералии иқтисодии Австрия (Қоидаҳои венагӣ) истифода гардидааст ва тибқи он: арбитраж мутобиқи шартҳои шартнома ва бо дарназардошти одатҳои тиҷоратии нисбати ҳамин аҳд татбиқшаванда қарор қабул мекунад [29].

Бояд гуфт, ки дар қонунгузори бархе аз давлатҳо ба Инкотермс эътибори қонун дода шудааст. Барои мисол, дар Испания Қоидаҳо дар муносибат ба амалиётҳои воридотӣ ва дар Ироқ дар муносибат ба

тамоми аҳдҳои иқтисоди хориҷӣ эътибори қонунро доро мебошад.

Судҳои миллии баъзе аз давлатҳо [210, с. 338] одатҳои байналмилалии савдоиро чун ҳуқуқи татбиқшаванда истифода менамоянд. Маъмулан, ҳангоми баррасии баҳсе, ки дар рафти он зарурати истифодаи одатҳо ҷой дорад, судҳои ИМА ба парвандаҳои шабех, ки дар онҳо одатҳо истифода гардида буданд, рӯй меоранд. Ҳамин тавр, меъёрҳои ҳуқуқи одатӣ дар натиҷаи аз ҷониби судҳо истифода гардидани онҳо ба меъёрҳои ҳуқуқи претседентӣ табдил ёфта, қисми ҳуқуқи умумӣ мешаванд.

Асоснокии ин тамоюл на танҳо бо таҷрибаи арбитражӣ, балки бо муқаррароти қонунгузори аксари давлатҳои хориҷӣ, ки истифодаи одатҳои савдоиро пешбинӣ менамоянд, тасдиқи худро меёбад. Аз ҷумла, чунин таҷриба дар Кодекси мадания Швейтсария ва Кодекси муҳофизати мадания Фаронса низ пешбинӣ гардидаанд.

Бархе аз давлатҳои Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил (ИДМ) низ одатҳоро дар соҳаи савдои байналмилалӣ ба сифати ҳуқуқи татбиқшаванда муайян намудаанд. Ин гуна меъёр ба тарафҳо имкон медиҳад, ки дар матни шартнома муқаррароти одатро ба пуррагӣ ҷой диҳанд ва ё ба воситаи истинод овардан ба санадҳои мураббаъгардидаи одатҳои байналмилалии савдо аз меъёри одат истифода намоянд.

Ҳамин тавр, санадҳои меъёрии ҳуқуқии махсуси давлатҳои ИДМ дар ҳолатҳои муайян, бидуни моҳиятан танзим намудани муносибатҳо, танзими муносибатҳоро ба одатҳои байналмилалии савдо ҳавола карда (инчунин ба ҳуҷҷатҳои нашрнамудаи ПБС), онҳоро ба сифати сарчашмаи танзими ҳуқуқии муносибатҳои дохилидавлатии ҳисоббаробаркунӣ эътироф менамоянд. Ба назари мо чунин менамояд, ки аз 1 январи соли 2011 бо мавриди амал қарор гирифтани маҷмӯаи Инкотермс 2010 дар таҳрири нав, имконияти истифодаи Қоида на танҳо нисбати шартномаҳои байналмилалии хариду фурӯши мол, инчунин нисбати шартномаҳои дохилидавлатии ҳамин гурӯҳ имконпазир гардида, ин ҳолат ба таҷрибаи маъмулӣ мубаддал мешавад.

Дар адабиётҳо оид ба ҳуқуқи байналхалқии хусусӣ, ба хусусияти дигари он, аз ҷумла аз ҷониби судҳои хориҷӣ истифода гардидани одатҳои, ки дар муомилоти савдоии байналхалқӣ ташаккул ёфтаанд, ишора мешавад, ки аз ҷониби судҳо барои тасдиқи мавҷудияти ин гуна одатҳо пешниҳод намудани далелҳои таърихӣ талаб карда намешавад [50; 51; 52, с. 71]. Ҳолати мазкур ба назари мо шоистаи таҳсин мебошад, зеро истифодаи одатҳои байналмилалӣ савдоиро дар таҷриба то як дараҷа сода мегардонад. Ҳол он, ки ин мавқеъ дар муҳити илмӣ на аз ҷониби ҳама қабул шудааст.

Тавре маълум аст, имрӯз, ду назария оид ба табиати донишҳои субъект оид ба мавҷудияти одатҳо, ки дар савдои байналхалқӣ иштирок мекунад ҷой доранд:

1) назарияи субъективӣ, ки тибқи он тарафҳо танҳо дар доираи он одатҳо ба ҳамдигар алоқа доранд, ки оид ба онҳо дар лаҳзаи бастанӣ шартнома маълумот доштанд;

2) назарияи объективӣ, ки ҷонибдорони он бар он назаранд, ки барои тарафҳо дилхоҳ одатҳои дар ин ва ё он соҳаи савдои байналмилалӣ ба таври объективӣ ҷойдошта ҳатмӣ мебошанд (моделҳои мазкур дар қонунгузориҳои Фаронса ва Белгия дарҷ гардидааст) [213, с. 110].

Бо вучуди ин, дар адабиётҳо зикр гардидааст, ки айни замон дар муомилоти байналмилалӣ ҳам критерияи субъективӣ (донишҳои воқеӣ ва ё надонишҳои одатҳо аз ҷониби шахсони муайян) ва ҳам критерияи объективӣ – ба ҳамагон маъмул будан ва мунтазам риоя гардидани одат [100, с. 199] истифода мешаванд. Ҳамин тавр, доштани донишҳои воқеӣ оид ба одатҳо ҳатмӣ набуда, он чиз аҳамият дорад, ки тарафи шартнома чун намояндаи касбии соҳаи савдои байналмилалӣ мебоист оид ба мавҷудияти одатҳо иттилоъ медошт [100, с. 199].

Мисолҳои равшан оид ба истифодаи одатҳои байналмилалӣ савдоӣ новобаста аз доштани донишҳои воқеӣ оид ба онҳо чунин мебошанд:

1) одатҳое, ки дар бозори муайяни молҳо ҷой доранд, нисбати нафароне, ки дар ин бозор шартнома бастаанд, новобаста аз донишҳои онҳо оид ба ин одатҳо татбиқи гардиданашон мумкин аст;

2) ҳатто агар шахс дар бозор тавассути агент баромад карда бошад ҳам, нисбати ӯ одатҳои бозор татбиқи мешаванд, зеро ӯ намояндаширо тибқи одатҳои дар бозор амалкунанда таъин намудааст [142, с. 91-92].

Бо тақия ба мавқеи мазкур ишора намудан ба тамоюли рушди одатҳои байналмилалии савдоӣ бидуни зарурати исбот гардидани мавҷудияти онҳо аз ҷониби тарафҳо чун ҳолати воқеӣ аз рӯйи кор амали мантиқан дуруст ба шумор меравад.

Дар хулоса мехоҳем диққатро ба тамоюли рушди одатҳои байналмилалии савдоӣ дар самти истифода гардидани онҳо дар таҷрибаи ҳалли баҳсҳои байналмилалии савдоӣ қабл аз истифода гардидани меъёрҳои диспозитивии низоми ҳуқуқи миллии ва ё байналмилалӣ ҷалб намоям.

Мо мехоҳем таваҷҷӯхро ба одатҳои ғайрирасмии мурағабгардидае, ки дар муомилоти кории байналхалқӣ нисбатан маъмул ва васеъ истифода мешаванд, ҷалб сохта, ба онҳо баҳои умумӣ диҳем. Аз ҷумла, чи тавре дар боло қайд намуда будем, ба андешаи Раҳимзода М.З. одатҳои байналхалқиро таҳқиқ намуда, чунин андешароӣ намудааст: «Одатҳо вобаста ба ҳудуди бавучудой ва татбиқшавиашон ба одатҳои байналхалқӣ, миллии, минтақавӣ ва маҳаллӣ ҷудо мешаванд. Дар фарқиат ба санадҳои ҳуқуқии байналмилалии эътирофнамудаи Тоҷикистон одатҳои байналхалқӣ нисбат ба қонунгузориҳои миллии бартариат надоранд. Онҳо ҳамчун сарчашмаи танзимномаи муносибатҳои соҳибкорӣ дар ҳолати ба қонунгузориҳои амалкунанда муҳолифат накарданашон баррасӣ карда мешаванд. Дар муносибатҳои савдои беруна қоидаҳои байналмилалӣ оид ба шарҳи истилоҳҳои савдои «ИНКОТЕРМС 2010» татбиқи карда мешавад. Инкотермс маҷмӯи қоидаҳои мебошад, ки характери иловагӣ, ғайриҳатмиро доранд. Онҳо дар ҳолатҳои татбиқи карда мешаванд, ки агар дар қарордод ба он

қоидаҳо ҳаволаи бевосита карда шуда бошад, инчунин дар қарордод дигар чиз пешбинӣ нашуда бошад ва танҳо дар матни ИНКОТЕРМС мавҷуд бошад. Барои ҳамин ҳам ИНКОТЕРМС ба сифати расмиёти касбӣ (корӣ) баромад менамояд. Вале дар баъзе давлатҳо қоидаҳои савдо нақши одоби муомилоти кориро иҷро менамоянд, аз ҷумла дар Франция, Германия, Австрия. Зеро, тибқи қонунгузори ин давлатҳо шартҳои ИНКОТЕРМС дар ҳолатҳои низ татбиқ мешаванд, ки дар қарордод гуфта нашудаанд.» [240, с. 36-47].

Яке аз ин гуна санадҳо Қоидаҳои байналмилалӣ оид ба тафсири истилоҳоти савдоӣ Инкотермс мебошад, ки аз ҷониби ПБС таҳия гардидааст. Қоидаҳои мазкур яке аз санадҳои асосие мебошад, ки ҳангоми бастанӣ шартномаҳои хариду фурӯши мол дар тамоми дунё васеъ истифода бурда мешавад. Айни замон, дар аксари чунин шартномаҳо ба таври ҳатмӣ ба истилоҳи муайяни Инкотермс истинод оварда мешавад.

Ба андешаи Чубар А.А. Қоидаҳои Инкотермс, ин маҷмӯаи одатҳои савдоии ба тартиб даровардашуда мебошанд, зеро аз нигоҳи ҳуқуқӣ онҳо ба намуди санадҳои меъёрии ҳуқуқии байналмилалӣ дохил намешаванд ва нисбати ҳама ҳолатҳои аҳдҳои иқтисодӣ хориҷӣ, ба мисли шартномаҳои хариду фурӯши мол ҳатмӣ набуда, танҳо хусусияти тавсиявӣ доранд [24, с. 14-15].

Фонотова О.В. қайд менамояд, ки ба Инкотермс ба мисли одатҳои савдоӣ хусусиятҳои зерин хос мебошанд: истифодаи бисёрқарата, истифодаи мунтазам, умумиэътирофшуда будан, дорои мазмуни фаҳмо ва муайян будан, хосияти якхела доштан, ба ҳамагон маълум будан ва дар маҷмӯъ ин омилҳо барои «Инкотермс»-ро ба сифати маҷмӯаи одатҳои савдоӣ эътироф намудан замина мешаванд [186].

Агар тарафҳо мазмуни истилоҳҳои истифодашударо баён накунад, пас чунин ҳисобида мешавад, ки тарафҳо нисбат ба онҳо татбиқ гардидани одатҳои муомилоти тиҷоратиро дар муносибати мавҷудаи истилоҳоти дахлдори тиҷоратӣ мувофиқа кардаанд.

Дар тафсири моддаи 1219 Кодекси граждании Ҷумҳурии Тоҷикистон Сулаймонов Ф.С. ибрази ақида намудааст, ки агар шартнома бо шартҳои CIF баста шуда бошад ва агар дар он имконияти муайян намудани мазмуни дилхоҳи истилоҳи байналмилалӣ мавҷуд набошад, пас дар ин сурат зарурат пеш меояд, ки аз мазмуни истилоҳи мазкур, ки дар матни ИНКОТЕРМС оварда шудааст, истифода бурда шавад [172, с. 109].

Мирзоев А.М. қайд менамояд, ки «тибқи қоидаи СІР дар Инкотермс фурӯшанда дар шартномаи хариду фурӯши байналмилалии мол ухдадор мешавад, ки тамоми хароҷоти марбут ба боркашонии молро то нуқтаи таъиноти дар шартнома зикршуда пардохт намояд. Ҳамзамон ба зиммаи фурӯшанда... ухдадорӣ чихати таъмини суғуртанамоӣ аз таваккали нобудшавӣ ва вайроншавӣ ҳангоми боркашонӣ ба фоидаи харидор воғузур карда мешавад» [236, с. 230].

Як гурӯҳ олимон «Инкотермс»-ро маҷмӯаи одатҳои байналмилалии савдой медонанд [172, 255], зеро ба андешаи онҳо дар моддаи 5 КМ ҚТ муқаррарот оид ба истифода намудани одатҳои муомилоти корӣ дар танзими муносибатҳои маданӣ оварда шудааст ва ин имкон медиҳад, ки Инкотермс ба ҳайси санади дорои маҷмӯи чунин одатҳо шинохта шаванд.

Дар баробари моддаи болозикр, инчунин қисми 7 моддаи 1334 КМ ҚТ низ бевосита бо Инкотермс вобастагӣ дорад ва дар он чунин оварда шудааст: «Агар дар шартнома истилоҳоти савдо, ки дар гардиши байналмилалӣ қабул шудаанд, истифода гарданд, пас ҳангоми дар шартнома набудани нишондодҳои дигар чунин ҳисобида мешавад, ки тарафҳо нисбат ба муносибати байнашон татбиқ гардидани одатҳоеро, ки нисбат ба истилоҳоти дахлдори савдо мавҷуданд, мувофиқа кардаанд».

Дар баробари Инкотермс, аз ҷониби ПБС одатҳои дар соҳаи бонкӣ ташаккулгардида ва таҷрибаи бонкӣ дар соҳаи ҳисоббаробаркунии байналмилалӣ ҷойдошта дар Қоидаҳои ягонагардида оиб ба инкассо,

Қоидаҳои ягонагардида оид ба кафолати дархост, Қоидаҳо ва одатҳои ягонагардида барои аккредитивҳои ҳуҷҷатӣ ба танзим дароварда шудаанд. Дар аксарияти чунин қоидаҳо ҳатмӣ набудани онҳо барои тарафҳо қайд карда мешавад ва ба амалишавии онҳо танҳо дар сурати бевосита пешбинӣ гардидан дар шартнома зикр карда мешавад [121, с. 112-113].

Риояи Қоидаҳои мазкур дар шаклҳои қолабии кафолатҳои Федератсияи байналмилалӣ муҳандисон – машваратчиён пешбинӣ гардидааст, инчунин Бонки Умумичаҳонӣ муқаррарот оид ба риояи кафолати Қоидахоро дар ҳама намудҳои кафолатҳои қолабии мустақил илова намудааст. Илова бар ин, Комиссияи СММ оид ба ҳуқуқи байналмилалӣ савдоӣ (ЮНСИТРАЛ) қоидаҳои URDG-ро ҷонибдорӣ намудааст ва аз ҳамин сабаб мақомоти қонунгузори тамоми давлатҳо метавонанд муқаррароти Қоидахоро ба сифати одати байналмилалӣ ҳангоми таҳия намудани лоиҳаи қонунҳое, ки ба кафолатҳо дахл доранд, истифода намоянд .

Чи гунае, ки таҷриба нишон медиҳад, ҳангоми баррасии баҳсҳо бо истифодаи Қоидаҳои ягонашуда, новобаста аз онҳо, ки судҳо ва арбитражҳо истиноди аккредитив ва ё кафолатҳои бонкиро ба Қоидаҳои ягонашуда қабул менамоянд, ин ҳолат барои иҷроиши ҳатмии онҳо ва барои ба онҳо додани баҳои ҳуқуқӣ асос намегардад ва ин бори дигар номукамалии мавқеи илмӣ айнӣ додани Қоидаҳои ягонашударо бо одатҳо тасдиқ менамояд.

Тавре, ки Зикин И.С., қайд менамояд, новобаста аз онҳо, ки дар Қоидаҳои ягонашуда бо шартҳои қолабӣ хусусиятҳои умумӣ дида мешаванд, онҳо аз ҳамдигар фарқ мекунанд. Бо вучуди ин, қоидаҳои мазкур ба пуррагӣ ба одатҳо ва муқаррароти қорӣ дохил намешаванд, зеро далели мавҷудияти одатҳо ва муқаррароти қорӣ аз сабаб гардидани онҳо дар ин гуна ҳуҷҷатҳо вобастагӣ надорад [82, с. 235].

Ҳолати мазкур аз мақоми ғайрирасмӣ доштани Қоидаҳои ягонашуда, ки дар онҳо одатҳои байналмилалӣ савдоӣ мурабтаб

гардидаанд, дарак дода, ба андешаи Павлович Я.А. барои онҳоро чун шакли махсуси танзими ғайридавлатие, ки дараҷаи татбиқашон аз нуфузи ташкилоте, ки ин қоидаҳоро таҳия намудааст бандубаст намудан, мусоидат менамояд [268].

Принсипҳои шартномаҳои байналмилалии тиҷоратӣ УНИДРУА яке аз ҳуҷҷати маҷмӯи одатҳои ҳуқуқии байналмилалӣ мебошад, ки дар шакли принсипҳои УНИДРУА маъмул мебошад. Дар принсипҳои УНИДРУА шакли маҷмӯаи одатҳои савдоӣ ва ё асосии ҳуқуқи шартномавӣ дарҷ гардидаанд. Дар хусуси шарҳи Принсипҳо ба ҳайси ҳуҷҷати кодификатсияи ғайрирасмӣ, одатҳои байналмилалии савдоӣ эътироф менамоянд [27].

Ҳамин тавр, пешниҳод мегардад, ки ҳуҷҷатҳои болозикри кодификатсияшудаи ғайрирасмӣ, ки дар он одатҳои байналмилалии савдоӣ ҷамъоварӣ гардидааст, барои татбиқ ва истифодаи он дар муносибатҳои тиҷорати хориҷӣ ва ҳалли баҳсҳои аз ҷониби арбитраж ё судҳои иқтисодӣ дар сатҳи қонунгузорӣ иҷозат дода шавад. Зоҳир шудани ҳуҷҷатҳои болозикр аз таваҷҷӯҳи ҳосаи имл ва амалия ба одатҳои байналмилалии савдоӣ воқифӣ дода, ба судҳо имкон медиҳад, ки ҳангоми ҳалли баҳсҳои байналмилалии тиҷоратӣ бо истифода аз одатҳои ҳуқуқӣ дар муомилоти маданӣ қарорҳои муносиб ва асоснок қабул намоянд.

3.2. Табиати ҳуқуқии одатҳои муомилоти маданӣ дар муносибатҳои байналмилалии савдоӣ

Пеш аз он, ки оид ба табиати ҳуқуқӣ ва моҳияти одатҳо дар муносибатҳои байналмилалии савдоӣ сухан кунем, бояд қайд намуд, ки чи дар доктринаи ҳуқуқии ватанӣ ва чи дар доктринаи ҳуқуқии хориҷӣ оид ба ин масъала андешаҳои гуногун ҷой доранд.

Дар ҳуқуқи байналхалқии хусусӣ одатҳои савдоии байналхалқӣ, одатҳои муомилоти корӣ ва баҳрии савдоӣ барои танзими муносибатҳои маданӣ-ҳуқуқӣ нақши бориз доранд. Намудҳои аҳдҳои оддӣ, ки дар

муносибатҳои хориҷии савдоӣ, устувори савдоӣ, корӣ ва бонкӣ асос меёбанд, ба истилоҳоти тафсиршудаи ягона таҳия карда шудаанд. Аз ҷониби Палатаи байналмилалии савдо дар Париж якчанд кодификатсияҳои одатҳои байналхалқӣ анҷом дода шудаанд, аз ҷумла, ИНКОТЕРМС-2010, Қоидаҳои Йорк-Антверпен оид ба садамаҳои умумӣ, Қоидаҳои Варшавагӣ-Оксфордӣ оид ба аҳдҳо аз рӯи шартҳои CIF, Қоидаҳои ягонашуда оид ба аккредитивҳои ҳуҷҷатӣ ва инкассо ва ғайраҳо. Мавҷудияти чунин шакли ҳуҷҷатҳо аз сабти ҳаттии одатҳои ҳуқуқӣ шаҳодат медиҳанд ва дар ин ҷо ҳар як қоидаи рафтори алоҳида, ҳар як намунаи аҳд ба меъёрҳои ғайрирасмии танзимкунандаи муносибатҳо баромад менамояд.

Вилкова Н.Г. оид ба Қоидаҳои байналхалқии тафсири истилоҳоти савдоӣ-Инкотермс одатҳои байналхалқии савдоӣ бо мурури вақт ташаккул ёфта, одатҳои савдоии муомилоти дохилидавлатиро ҷун сарчашмаи худ доништа, дар савдои дохилӣ татбиқ менамуданд. Чунин одатҳои дохилӣ дар бештари давлатҳо на танҳо муносибатҳои ҳамшабеҳро танзим менамоянд, балки аксаран ҳатто аз рӯи матнашон ба ҳам монанд мебошанд. Маҳз ҳамин ҳолат имконияти дар асоси одатҳои савдоӣ ташаккули одатҳои дохилӣ ва тамоюлро, ки дар савдои байналхалқӣ татбиқ мешаванд, замина мегузорад [218, с. 67].

Одатҳои савдоии байналхалқӣ аз зуҳуроти дигари ба он монанд ва пайдо намудани тасаввуроти кофӣ оид ба объекти таҳқиқшавандаи он дар муносибатҳои хусусии байналхалқӣ бо чанд омил тавофут карда мешаванд. Аз ҷумла, омӯзиш ва таҳлили хусусияти одатҳои савдоии байналхалқӣ олимони ба чунин андеша омадаанд:

- яқум, мафҳуми маъмули одатҳо [104, с. 36; 240, с. 10; 251, с. 63; 70, с. 414; 77; 78; 128, с. 259;];

- дуом, хусусиятҳои алоҳидаи одатҳоро номбар менамоянд [56, с. 68; 124]. Баъзе аз олимони бошанд, ба мафҳуми одатҳои савдоии байналхалқӣ хусни тавачҷӯх зоҳир намудаанд [90, с. 461; 205, с. 134-135; 224].

Коретский В.М. ибрази ақида менамояд, ки: «Одатҳои савдоии

ягонаи ҷаҳонӣ вучуд надоштанд, вале одатҳое, ки дар ин ва ё он марказҳои савдо истифода бурда мешуданд, нисбати тамоми аҳдҳои савдоие, ки дар ҳудуди ин марказҳо новобаста аз тоҷири маҳаллӣ ва ё хориҷӣ будани иштирокчиҳои аҳдҳо паҳн мегардиданд. Одатҳо дар нуқтаҳои бузурги савдоии байналхалқӣ мустаҳкам гардида, ба соҳаи ҳуқуқҷодкунии савдоии марказҳои дигар паҳн мегардиданд» [94, с. 143-144].

Рамзайтсев Д.Ф. бошад доир ба мафҳуми одатҳо ақидаи худро баён намуда, андеша рондааст, ки онҳо қоидаи ягона дар муомилоти савдоӣ байналмилалӣ ба ҳисоб мераванд [239, с. 10].

Зикин И.С. вобаста одатҳои байналмилалии савдоӣ таҳқиқоти илмӣ анҷом дода, мафҳуми одатҳоро қоидаи якхелаи такроршаванда ҳисобида, ин мафҳумро баъдтар дар таҳрири дигар, яъне, қоидаи рафтори якхелаие, ки дар натиҷаи такрорёбии бисёркарата ҳамон як амалҳо дар таҷрибаи савдоии байналхалқӣ мустаҳкам гардидаанд, баён намудааст [83, с. 13; 251, с. 19]. Ў ин қоидаи рафторро чунин раддабандӣ намудааст: амалияи ягонаи қавии савдои байналхалқӣ ва аз ҷониби давлат иҷозат додани он.

Одатҳое, ки ҳам сарчашмаи ҳуқуқи байналхалқии умумӣ ва ҳам ҳуқуқи байналхалқии хусусӣ мебошанд, бояд аз одатҳое, ки танҳо сарчашмаи ҳуқуқи байналхалқии хусусӣ мебошанд, тафовут доранд. Ба андешаи ин олим, одатҳои охирин, ин ҳамон одатҳои муомилоти савдоии байналхалқӣ ва ё ба ибораи ихтисоршуда одатҳои савдоӣ мебошанд [77, с. 92; 78]. Богуславский М.М. низ ин мавқеъро ҷонибдорӣ менамояд [45, с. 68].

Бо вучуди ин, ба андешаи мо чунин маънидод ин гунаи одатҳо «номуайяни»-ро ба бор оварда, боиси он мешавад, ки дилхоҳ одатҳои ҳуқуқи байналхалқии хусусӣ, аз ҷумла он одатҳое, ки ба аҳдҳои савдоии хориҷӣ дахл надоранд, вале ба сифати меъёри танзими муносибатҳои ҳуқуқи маданӣ баромад менамоянд, ба мафҳуми «одатҳои савдоӣ» дохил мешаванд.

Дмитриева Г.К. мафҳуми одатҳои савдоии байналхалқиро «қоидаҳои якхелаи устувореро мебинанд, ки дар таҷриба ташаккул ёфтаанд, аммо эътибори ҳатмии ҳуқуқӣ надоранд» [70; 71, с. 414; 72]. Дмитриева Г.К. мафҳумҳои «одат» ва «тамоюл»-ро аз рӯи табиати ҳуқуқии онҳо тафовут намуда, одатро чун меъёри ҳуқуқӣ ва тамоюлро бошад, меъёри ғайриҳуқуқӣ муайян намудааст.

Нешатаева Т.Н. бошад, одатҳои савдоии байналхалқӣ муродифи одатҳои байналхалқии муомилоти қорӣ доништа, онҳоро чун «қоидаҳои якхелаи устуворе, ки дар таҷрибаи соҳибқорӣ ба миён омада, то он лаҳзае дорои эътибори ҳатмии ҳуқуқӣ намебошанд, ки дар шартномаҳои тиҷоратӣ иштирокчиёни онҳо ба ин қоидаҳо така нанамоянд» [128, с. 259]. Ерпилева Н.Ю. одатро чун «қоидаи якхелаи рафторе, ки дар таҷрибаи савдоии байналхалқӣ дар натиҷаи такрорёбии чандинбораи ҳамон як намуди амалҳо ташаккулёфта, чун меъёри якхелаи одатӣ-ҳуқуқии байналхалқии дорои хусусияти маданӣ-ҳуқуқӣ муайян намудааст» [76; 224].

Лунтс Л.А. барои ифода намудани масъалаи баррасишаванда чунин таърифро истифода намудааст: «...қоидҳои дар давоми вақти тӯлонӣ дар соҳаи савдои хориҷӣ мустаҳкамгардидае, ки аз ҷониби давлатҳо эътироф гардидаанд» [104, с. 36].

Канашевский В.А. мафҳуми нисбатан муносибтари одатҳои байналхалқии савдоиро аз лиҳози моҳияти ғайридавлатӣ доштани онҳо пешниҳод намудааст. Номбурда одатҳои байналхалқиро ба ду категорияи асосӣ – одатҳои байнидавлатӣ ва одатҳои савдоӣ ҷудо намуда, дар доираи категорияи дуюм муттаҳид намудани одатҳои дар таҷрибаи савдои байналхалқӣ, алалхусус дар доираи муомилоти хусусӣ пайдогардидаро тақлиф намудааст [90, с. 457].

Дар навбати худ баъзе аз олимони одатҳои байналхалқии савдоиро тафриқаандозӣ намудаанд, аз ҷумла одатҳои, ки танҳо ба амалиёти экспорту импорт дахл доранд» ва одатҳои, ки татбиқи онҳо ҳам нисбати аҳдҳои тиҷорати беруна ва аҳдҳои савдои дохилаи мамлақати мазкур

имконпазир мебошад» [90, с. 144].

Дар қонунгузори маданӣ оид ба масъалаи эътирофи намудани одатҳои байналхалқии савдоӣ, аз ҷумла дар қисми 1 моддаи 1306 КМ ҚТ пешбинӣ гардидааст, ки: «Ҳуқуқи ба муносибатҳои ҳуқуқии маданӣ бо иштироки шахрвандони хориҷӣ ё шахсони ҳуқуқии хориҷӣ ё дорони унсурҳои хориҷии дигар татбиқшаванда дар асоси ҳамин Кодекс, санадҳои қонунгузори дигар, санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ, ки Тоҷикистон эътироф намудааст ва одатҳои байналмилалӣ, ки Тоҷикистон онҳоро эътироф мекунад ва ҳамчунин дар асоси созишномаи тарафҳо муайян карда мешавад».

Илова бар ин, моддаи 5 КМ ҚТ, ки мафҳуми одатҳои муомилоти корӣ ва муқаррароти дигари пешбининамудаи қонунгузори маданӣ дар бар мегирад, (боби 27 «Иҷрои уҳдадорӣ» мод. 356, 358, 359-361, боби 35 «Хариду фурӯш» мод. 528, 536, 576, 577, 578, боби 49 «Суратҳисоби бонкӣ» мод. 935, боби 50 «Ҳисоббаробаркунӣ» мод. 962, 965, 968, 977, боби 55 «Комиссия» мод. 1097), ки одатҳои байналхалқии савдоӣ яке аз намуди одатҳои муомилоти корӣ мебошад.

Ба андешаи мо ҳулосаи мазкур баҳснок мебошад, зеро ба омезиши одатҳои байналхалқии савдоӣ ва одатҳои, ки дар доираи юрисдиксияи давлати алоҳида ташаккул ёфта, иҷозат гардидаанд (дар хусуси онҳо дар моддаи 5 КМ ҚТ) оварда мерасонад ва ин дар умум ба табиати онтологӣ одатҳои байналхалқии савдоӣ чун сарчашмаи танзими, ки берун аз иродаи давлатӣ дар рафти фаъолияти ҳуқуқэҷодкунии ҷамоаи байналмилалӣ соҳибкорӣ ба миён омадаанд, мутобиқ намебошад. Дар ҳолате, ки одатҳои муомилоти корӣ дар дар моддаи 5 КМ ҚТ пешбинигардида табиати миллӣ-ҳуқуқӣ дошта, дар рафти ҳамкориҳои субъектони хусусии як низоми ҳуқуқӣ ташаккул ёфта, дар асоси изҳори иродаи давлатӣ қувваи ҳуқуқӣ пайдо менамоянд, одатҳои байналхалқии савдоӣ аз рӯи табиаташ ғайридавлатӣ буда, новобаста аз иродаи давлатӣ аз рӯи соҳаи пайдоиш хусусияти байналхалқӣ доранд ва илова бар ин ба иҷозат гардидан аз тарафи давлат ниёз надоранд. Дар асоси

гуфтаҳои боло омезиши ду гурӯҳи одатҳои аз лиҳози механизми пайдоиш ва табиати ҳуқуқӣ комилан мухталиф – одатҳои муомилоти кории миллӣ ва одатҳои байналхалқии савдоӣ ва одатҳои байналхалқии савдоиро тибқи моддаи 5 КМ ҚТ баррасӣ намудан амали дуруст ба шумор намеравад.

Мулоҳизаи мазкур бо ақидаҳои як зумра олимони муосир, аз ҷумла Мозолин В.П., ки дар робита ба тафсири моддаи 5 КГ РФ чунин иброз намудааст, мустаҳкам мегардад: «Ба низоми сарчашмаҳои ҳуқуқи маданӣ одатҳои муомилоти корие, ки дар соҳаи фаъолияти соҳибкорӣ истифода мешаванд, дохил мегарданд. Соҳаи фаъолияти соҳибкорӣ бо ягон соҳаи ҳаёти иқтисодии ҷомеа ва ё ҳудуди муайян алоқамандӣ надорад. Одатҳо метавонанд соҳавӣ, байнисоҳавӣ, минтақавӣ, маҳаллӣ ва ё умумимиллӣ ва ғайраҳо бошанд. Муҳим он аст, ки онҳо аз рӯйи таъйинот ва табиаташон ба гурӯҳи сарчашмаҳои ҳуқуқи маданӣ, ки дар соҳаи муомилоти маданӣ-соҳибкорӣ истифода бурда мешаванд, дохил мегарданд» [31].

Тавре Мирзоев А.М. ибрози ақида менамояд: «Қонунгузорӣ ба тарафҳои муносибатҳои шартномавӣ имконияти истифодаи одатҳои маъмули муомилоти тиҷоратиро медиҳад. Чунин имконият метавонад масалан бо роҳи истифодабарии истилоҳҳои дар муомилоти байналмилалӣ истифодашаванда амалӣ карда шавад» [236]. Дар чунин ҳолат тибқи қ. 7 м.1219-и КГ ҚТ «Агар дар шартнома истилоҳоти тиҷоратии савдо дар аҳдҳои байналмилалӣ қабулгардида истифода шаванд, пас ҳангоми дар шартнома набудани нишондодҳои дигар ба ҳисоб гирифта мешавад, ки тарафҳо нисбат ба онҳо татбиқ гардидани анъанаҳои мубодилаи кориро дар муносибати мавҷудаи истилоҳоти дахлдори тиҷоратӣ мувофиқа кардаанд» [236]. Баъд аз қабули КМ ҚТ меъёри зикргардида дар моддаи 1334 он чунин ифода гардидааст: «Агар дар шартнома истилоҳоти савдо, ки дар гардиши байналмилалӣ қабул шудаанд, истифода гарданд, пас ҳангоми дар шартнома набудани нишондодҳои дигар чунин ҳисобида мешавад, ки

тарафҳо нисбат ба муносибати байнашон татбиқ гардидани одатҳоеро, ки нисбат ба истилоҳоти дахлдори савдо мавҷуданд, мувофиқа кардаанд».

Дар баробари КМ ҚТ истинод ба як қатор санадҳои қонунгузори дигари ҚТ пешбинӣ гардидааст. Аз ҷумла, тибқи қисми 3 моддаи 43 Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи арбитражи байналмилалии тиҷоратӣ», ки меъёри қисми 3 моддаи 28 Қонуни намунавии ЮНСИТРАЛ низ пешбинӣ намудааст. Бо дарназардошти он, ки қонуни мазкур бахсҳои байналмилалии тиҷоратии аз муносибатҳои шартномаҳои граждани-ҳуқуқӣ бармеомадаро танзим менамояд, пас мантиқан чунин гуфтан дуруст аст, ки одатҳои савдои дар моддаи мазкур овардашуда, инчунин нисбати муносибатҳои хусусии байналхалқӣ низ паҳн мегарданд.

Ба андешаи Вилкова Н.Г., Конвенсияи Вена аз соли 1980 ягона конвенсияи муосири байналмилалие мебошад, ки дар он муқаррарот оид ба истифодаи одатҳои байналмилалии хусусӣ нисбати фурӯшанда ва харидор ба таври мушаххас дарҷ гардидаанд [55, с. 28]. Бо вучуди ин, муқаррароти мазкур ба андешаи мо қисман ба воқеият мувофиқ мебошад (дар қисмати зикр намудани тарафҳо), зеро ҳаволакунӣ ба одатҳои байналхалқии савдоӣ дар матни санадҳои байналмилалии ҳуқуқии дигар ба назар мерасанд. Барои мисол, тибқи банди 1 моддаи VII Конвенсияи Аврупоӣ оид ба арбитражи тиҷоратии хориҷӣ аз 21 апрели соли 1961 ҳангоми муайян намудани ҳуқуқи аз ҷониби арбитраж дар вақти ҳалли баҳс аз рӯйи моҳият, арбитраҳо муқаррароти шартнома ва одатҳои савдоиро ба роҳбарӣ мегиранд. Дар асоси м. 9 Конвенсияи СММ оид ба интиқоли баҳрии борҳо аз 31 март соли 1978 («Қоидаҳои Гамбургӣ») интиқолдиҳанда танҳо дар он ҳолат метавонад борро дар сахни киштӣ интиқол диҳад, агар ин гуна интиқол ба талаботи шартнома бо борфиристанда ва ё одати ин соҳаи тиҷорат мутобиқ бошад ва ё бо талаботи меъёрҳои қонунгузорӣ пешбинӣ гардида бошад.

Инчунин бо моддаи 4 Конвенсияи баррасишаванда дар ҳолатҳое, ки боркабулқунанда борро аз интиқолдиҳанда қабул наменамояд, уҳдадории интиқолдиҳанда дар хусуси тибқи шартнома ва ё қонун ва ё одати ин соҳаи савдо ба боркабулқунанда расонидани бор муайян гардидааст. Дар асоси банди 13 дебочаи Дастури (Иттиҳоди Аврупо) № 593/2008 Парлумон ва Шӯрои Аврупо аз 17 июни соли 2008 оид ба ҳуқуқе, ки нисбати уҳдадориҳои шартномавӣ бояд татбиқ карда шавад («Рим I»), Дастури мазкур ба тарафҳо имкони бо роҳи ҳаволақунӣ дар шартнома дарҷ намудани ҳуқуқи ғайридавлатӣ ва ё шартномаи байналмилалиро медиҳад.

Бояд зикр намуд, ки дар конвенсияҳои дигар, аз ҷумла дар конвенсияҳои Оттава аз соли 1988 оид ба лизинги молиявии байналмилалӣ ва оид ба факторинги байналмилалӣ, ки муносибатҳоро оид ба намудҳои алоҳида аҳдҳои иқтисоди хориҷӣ муайян менамоянд, муқаррарот оид ба истифодаи одатҳои байналмилалии савдоӣ дарҷ нагардидаанд. Бо вучуди ин, ҳолати мазкур маънои онро надорад, ки ба ин намуди муносибатҳо одатҳои байналмилалии савдоӣ умуман паҳн намегарданд. Аз сабаби оне, ки бархе аз созишномаҳои байналмилалӣ имконияти ба таври иловагӣ истифода намудани ҳуқуқи миллиро роҷеъ ба танзими масъалаҳое, ки бевосита бо ин созишномаҳои байналмилалӣ пешбинӣ нагардидаанд, муайян менамоянд (барои мисол: банди 2 моддаи 6 Конвенсия оид ба лизинги байналмилалии молиявӣ), имконияти истифодаи одатҳои байналмилалии савдоӣ нисбати муносибатҳои савдоии байналмилалӣ аз муқаррароти ҳуқуқи милли, ки ба ин гуна одатҳо истинод меоранд, вобастагӣ доранд.

Ҳамин тавр, дар асоси таҳлили анҷомдодашуда аломатҳои нави одатҳои байналмилалии савдоӣ муайян карда шудаанд: субъекти махсуси ҳуқуқэҷодқунӣ – ҷамоаҳои байналмилалии соҳибкорӣ; ба таври дахлдор аз ҷониби ҳокимияти расмӣ эътироф гардидан (*opinio juris*); механизмҳои кафолатдодашудаи ҷамъиятӣ ва ғайридавлатии истифодаи онҳо; нақши муҳимро дар муайян намудани критерияҳои анъанавии одатҳо ба мисли

устуворӣ, ягонагӣ, умумиэътирофшуда будан, бардавомии вақти мавҷудияти таҷриба шаклҳои нави таҷассуми универсалии одатҳои байналмилалии савдоӣ дар санадҳои мураттабсозии ғайрирасмӣ, инчунин шаклҳои дигари сабти хаттии одатҳо, маъмулан дар сарчашмаҳои ғайриҳуқуқӣ (Инкотермс, Принсипҳои УНИДРУА, Қоидаҳои ягонашудаи ПБС) доранд.

Гуногунии васеи намудҳои одатҳои байналмилалии савдоӣ далели яке аз намудҳои паҳншудатарини воситаи танзими ғайридавлатии муносибатҳои муомилоти кории байналмилалӣ дар замони муосир будани онҳо мебошад ва ин аз ҷой доштани зарурати таҳлили амиқи ин падида, инчунин таснифи одатҳои байналмилалии савдоӣ аз рӯйи асосҳои муайян дарак медиҳад.

Айни замон, вобаста ба соҳаи фаъолият одатҳои байналмилалии савдоӣ ба зергурӯҳҳои зерин ҷудо мекунанд: одатҳои соҳаи молрасонии иқтисоди хориҷӣ; одатҳои соҳаи баҳрнавардии савдоӣ; одатҳои соҳаи ҳисоббаробаркунии байналмилалӣ; одатҳои соҳаи суғуртакунии байналмилалии тиҷоратӣ.

Илова ба одатҳои савдоии шартномавӣ инчунин ба одатҳои соҳаи муносибатҳои ғайришартномавӣ, аз ҷумла одатҳои, ки софдилона иҷро намудани ин ва ё он намуди фаъолияти байналмилалии тиҷоратӣ ва одатҳои, ки нисбати ҳуди иштирокчиёни аҳдҳои иқтисоди хориҷӣ – субъектони хоҷагидорӣ шарт мекунанд (одатҳои, ки муносибати корпоратсияҳоро бо сармоягузoron танзим намуда, оид ба андозаи сармояи бонкҳо талабот муайян мекунанд) ишора меравад [205, с. 133-135].

Новобаста аз ин, одатҳои номбурда ҳамчун одатҳои ғайришартномавӣ ба назари мо на он қадар мушаххас менамояд, зеро ҳам одатҳои софдилона иҷро намудани фаъолияти иқтисоди хориҷӣ ва ҳам одатҳои, ки нисбати иштирокчиёни ин муносибатҳо шартҳои муайянро ҷорӣ менамоянд, барои бомуваффақона амалӣ намудани дилхоҳ аҳди иқтисоди хориҷии байналмилалӣ талаботҳои баробарро

пешниход менамоянд. Яъне бо онҳо дар алоқамандии бевосита буда, соҳаи муносибатҳои шартномавӣ, аз ҷумла муносибатҳои каблашартномавие, ки барои бастанӣ шартномаи иқтисоди хориҷӣ ва иҷроиши он замина мешаванд, низ танзим менамоянд. Истифодагардани истилоҳи «ғайришартномавӣ» маънои онро дорад, ки он одатҳое, ки фаро гирифта мешаванд, муносибатҳои соҳаи деликтиро низ чун муносибатҳои аз уҳдадорӣҳои ғайришартномавӣ пайдогардида, вале на чун муносибатҳое, ки бевосита барои амалӣ намудани аҳди иқтисоди хориҷӣ хизмат мекунанд, ба танзим мебароранд.

Шекина Е.А. одатҳои байналмилалии савдои (тиҷоратӣ)-и рақамие, ки тартиби иҷрои уҳдадорӣи муайян ва ё аз ҷониби иштирокчиёни муомилоти кории байналмилалӣ, амалӣ шудани ҳуқуқи субъективӣ онҳоро муайян менамояд, ба категорияи хос дохил намудааст. Ба ин одатҳо рақобат дар хати Интернет, ки дар номҳои доменӣ истифодаи тамғаҳои молии ширкатҳои бонуфуз ва соҳибҳуқуқи моликониро ба номҳои доменӣ манъ менамояд, (ҳуқуқ барои истифода намудани номи доменӣ барои пайваستшавии суроғавӣ ба Интернет, барои мушаххас намудани истехсолкунанда ва молу хизматрасониҳои ӯ тавассути дар рекламаҳо ҷой додани бланкҳо, ҳуҷҷато ҳангоми тамғагузорӣ мол; ҳуқуқи манъ намудани истифодаи номи домени барои адресатсия дар хати Интернет; ҳуқуқи ба шахсон сеюм манъ намудани истифодаи номи доменӣ барои тамғагузорӣ молҳо, хизматрасониҳо ва амсоли инҳо бе иҷозати соҳиби он) дохил мешаванд.

Таснифи одатҳои байналмилалии савдоӣ ба одатҳои бевосита (ва ё одатҳои ҳуқуқӣ), ки хосияти қоидаҳои дорӣ аҳамияти умумӣ буда, нисбати тамоми намудҳои шартномаҳои иқтисоди хориҷӣ паҳн мегарданд ва муқаррароти қарӣ, ки дар соҳаҳои алоҳидаи ҳамкорӣҳои байналмилалӣ амал намуда, тартиби иҷрои уҳдадорӣи муайян ва ё амалӣ намудани ҳуқуқи субъективиро муайян менамоянд, ҳатмӣ ба ҳисоб намеравад [72, с. 415; 205, с. 137]. Мавриди зикр аст, ки ҷонибдорони ин гуна тасниф категорияҳои зикршударо ҳамчун категорияҳои мансуб ба як

гурӯҳи умумии сарчашмаҳо - «одатҳои савдои байналмилалӣ» баррасӣ менамоянд, бо вуҷуди он, ки онҳо одатҳо ва муқаррароти кориро чун ду падидаи аз нигоҳи ҳуқуқӣ ба ҳам зид: одатро ба сифати меъёри ҳуқуқӣ ва муқаррароти кориро ба сифати меъёри ғайриҳуқуқӣ медонанд. Ба як гурӯҳи сарчашмаҳо муттаҳид сохтани категорияҳои зикршудаи аз лиҳози ҳуқуқӣ дорои табиати гуногун, саволеро ба миён оварданаҷ мумкин аст, ки аз рӯйи кадом хусусият ин категорияҳоро дар доираи як гурӯҳ муттаҳид намудаанд. Ба назари мо ғайридавлатӣ будани сарчашмаи пайдоиш ва ташаккулёбии одатҳо ва муқаррароти корӣ, ки берун аз иродаи давлатӣ дар натиҷаи фаъолияти субъектони ғайридавлатӣ ба миён омадаанд, хусусияти муттаҳидкунандаи онҳо мебошад.

Вилкова Н.Г. пешниҳод менамояд, ки одатҳо аз рӯйи мансубияти онҳо ба соҳаи ҳуқуқи умумӣ ва ҳуқуқи хусусӣ, хусусияти шахсоне, ки амали одатҳо ба онҳо нигаронида шудааст, ба одатҳои ҳуқуқи умумӣ ва одатҳои ҳуқуқи хусусӣ тақсим карда шаванд [55, с. 26-27].

Одатҳои байналмилалии савдоӣ гуногун ва зиёд буда, бо намудҳои дар доираи қори илмии мазкур номбаршудаи маҳдуд намешаванд. Ҳамаи онҳо бори дигар дар хусуси ба сифати танзими муносибатҳои аҳдҳои иқтисоди хориҷӣ аз ҷониби умум эътироф шудани одатҳо гувоҳӣ дода, тасдиқи мавҷудияти зарурати омӯзиши онҳо дар доктринаи муносири ҳуқуқӣ мебошанд.

Ҳамин тавр, ба хулоса омадан мумкин аст, ки кодификатсияи ғайрирасмии амалияи савдои байналмилалӣ мавҷуд аст ва он метавонад дар тафсири амалияи савдои байналмилалӣ барои ҳуқуқтатбиқкунии якхела шомил карда шавад ё метавонад усули инъикоси таҷрибаи тиҷорати байналмилалиро тавассути чамбасткунӣ ва ҳуҷҷатгузорӣ, инчунин барои эътирофи он аз ҷониби ҷомеаи байналмилалии савдо истифода шавад.

Барои иҷозат ва татбиқ гардидани одатҳо дар муносибати байнамилалии хусусии мавҷудбуда, дар Ҷумҳурии Тоҷикистон онҳо тибқи талаботи қисми 1 моддаи 1306 КМ ҚТ бояд эътироф карда

шаванд, ки меъёри мазкур монеагӣ барои татбиқ намудани одатҳои байналмилалӣ дар ҳудуди Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошад. Аз мазмуни меъёри мазкур бармеояд, ки барои истифода ва татбиқи одатҳои байналмилалӣ иҷозати Тоҷикистон зарур мебошад, аммо пешбинӣ нагарадидааст, ки: якум, ин гуна иҷозат бо кадом тартиб ва аз ҷониби кадом мақомоти ҳокимияти давлатӣ анҷом дода мешавад; дуум, оё дар ҳар мавриде, ки одатҳои байналмилалӣ ба вуҷуд меоянд иҷозати Тоҷикистон дар алоҳидагӣ гирифта мешавад ё ин ки чунин иҷозатдихӣ як маротиба дар ягон санади ҳуқуқӣ пешбинӣ крада мешавад; сеюм, инчунин, аз мазмуни ин меъёр муайян карда намешавад, ки кадом мақомот ё шахси мансабдор одатҳои байналмилариро омӯхта онҳоро барои иҷозат додан бояд пешниҳод намояд.

Вобаста ба ин, пешниҳод менамоем, ки аз сабаби иҷронашаванда будани муқарроти меъёри дар қисми 1 моддаи 1306 КМ ҚТ пешниҳобгардида дар хусуси эътирофи одатҳои байналмилалӣ бо чунин мазмун тағйир дода шаванд:

«Дар қисми 1 моддаи 1306 КМ ҚТ калимаҳои «одатҳои байналмилалӣ», ки Тоҷикистон онҳоро эътироф мекунад» ба калимаҳои «одатҳои байналмилалӣ» иваз карда шаванд.».

Пешниҳод менамоем, ки дар моддаи 5 қисми 2 бо мазмуни зайл илова карда шавад:

«2. Одатҳои байналмилалӣ дар ҳудуди Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамон вақт истифода ва татбиқ карда мешаванд, агар онҳо ба асосҳои тартиботи оммавии Ҷумҳурии Тоҷикистон, ахлоқ ва қонун муҳолиф набошанд.».

ХУЛОСА

Аз ин рӯ, муаллиф дар натиҷаи гузаронидани таҳқиқоти диссертационӣ ба хулосабарориҳо ва пешниҳодҳои зерин омадааст:

1) мафҳуми одатҳо дар муомилоти маданӣ ҳамчун меъёрҳои ҳуқуқие эътироф карда мешавад, ки қонун онро муқаррар накардааст, ки дар соҳаи муайяни фаъолият дар натиҷаи такрори якчандкарата ва якхелаи шаклҳои муайяни рафтор ташаккул ёфтааст. Ҷамъовариҳои аломатҳои одатҳои ҳуқуқи маданӣ ба мо имкон медиҳад эътироф намоем, ки ин маҷмуи меъёрҳои ҳуқуқӣ мебошад, ки ба меъёрҳои ахлоқӣ мувофиқат мекунанд, ки дар соҳаи муайяни фаъолияти инсонӣ, гурӯҳи иҷтимоӣ ё дар натиҷаи такрорӣ якчандкаратаи шаклҳои муайяни рафтор, барои танзими муносибатҳои муайяни ҳуқуқи маданӣ ташаккул ёфтааст. [1–М];

2) муаллиф ба чунин хулоса меояд, ки одатҳо дар фарқият аз дигар сарчашмаҳои ҳуқуқи маданӣ сабти хаттиро талаб намекунад. [2-М];

3) диссертант қайд мекунад, ки шакли наонавиштаи одатҳо имкон медиҳад, ки онро аз шартҳои намунавии шартномаҳо ва қоидаҳои ба ҳам шабеҳе, ки аксаран дар муомилоти маданӣ истифода мешаванд ва танҳо дар шакли хаттӣ дастрасанд, фарқ намоем. [2-М];

4) одатҳоро дар ҳуқуқи маданӣ аз рӯи якчанд меъёрҳо гурӯҳбандӣ кардан мумкин аст. Аз нуқтаи назари илмӣ ва амалӣ муҳимтарин таснифоти одатҳо дар муомилоти маданӣ чунин аст:

- аз рӯи бақайдгирии дар ҳуччатҳо;
- аз рӯи соҳаи татбиқунӣ (истифодабарӣ);
- аз рӯи намуди меъёрҳои ҳуқуқи дар онҳо ифодаёфта [3-А];

5) асоснок карда шудааст, ки одатҳоро халқ офаридааст ва муаллифи мушаххас надорад ва ҳуқуқэҷонкунии халқ мебошад. Ҳуқуқи одатӣ, ки ба одатҳо асос ёфтааст, танҳо субъектҳои ҳуқуқи маданӣ иштирок мекунад [5–М];

6) хулоса карда мешавад, ки шаклҳои ифодаи одатҳо дар мазмуни шартномаҳои тарафҳо ё шартҳои намунавии шартномаҳо ё дар санадҳои

судӣ ва ё маҷмуаҳои нашргардидаи дохилидавлатӣ ва ташкилотҳои байналмилалӣ инъикос меёбанд.

7) муаллиф қайд менамояд, ки истинод ба одатҳои дар ҳуқуқи маданӣ пешбинишуда барои иҷозат додани татбиқи ҳуқуқи одатӣ асос намебошанд. Агар муқаррароти қонун ба одате дахл дошта бошад, ки дар ниҳояти қор бояд риоя карда шавад, он одати худро гум карда, ба меъёри қонун табдил меёбад [2-М];

8) пешниҳод карда мешавад, ки доираи татбиқи одатҳоро дар муносибатҳои хусусӣ-ҳуқуқӣ васеъ карда шавад. Дар доираи танзими имконпазир инкишоф додани одатҳои ҳуқуқи маданӣ ба мақсад мувофиқ аст, ки дар доираи он иштирокчиёни муомилоти маданӣ метавонанд қоидаи рафторро озодона интихоб ва ё эҷод намоянд. Қонун дар ин маврид бояд дар таърифи манфии доираи татбиқи ҳуқуқи одатӣ тавассути меъёрҳои императивӣ ҷамъбаст карда шавад. [5-М];

9) диссертант пешниҳод менамояд, ки ба мод. 489-КМ ҚТ, ки шартҳои намунавии шартномаҳо пешбинӣ менамояд, ки дар он шартҳои шартнома бо одатҳои муомилоти қорӣ муайян карда мешаванд, тағйирот ворид карда шавад. Шартҳои намунавии шартнома одат шуда наметавонанд, зеро он ба муқаррароти модда 5-и КМ ҚТ мувофиқат намекунад. Аз ин рӯ, дар танзими муносибатҳои ҳуқуқии маданӣ татбиқи одатҳо нисбат ба меъёри диспозитивӣ асоснок мебошад [1-М];

10) асоснок карда мешавад, ки уҳдадорӣ исботи мавҷудияти одатҳо уҳдадорӣ шахси манфиатдор мебошад. Далели мавҷудияти ҳуқуқи одатӣ умумиэътирофшуда метавонад истисно бошад. Ба хулосае омадан мумкин аст, ки дар ин гуна мавридҳо бори гарони исботи мавҷудият ва мазмуни одатҳо ба зиммаи шахсе вогузор мешавад, ки ба манфиати ӯ дахл дорад. Ишора накардан ба аломатҳои меъёрҳои одатӣ ҳангоми татбиқи он дар замон, макон ва доираи муайяни шахсон барои фарқ кардани он аз дигар меъёрҳои иҷтимоӣ душвориҳои муайянеро ба вуҷуд меорад [3-М; 5-М];

11) диссертант ба хулоса омадааст, ки кодификатсияи ғайрирасмии амалияи савдои байналмилалӣ мавҷуд аст ва он метавонад дар тафсири амалияи савдои байналмилалӣ барои ҳуқуқтатбиқкунии якхела шомил карда шавад ё метавонад усули инъикоси таҷрибаи тиҷорати байналмилалиро тавассути чамъбасткунӣ ва ҳуҷҷатгузорӣ, инчунин барои эътирофи он аз ҷониби ҷомеаи байналмилалии савдо истифода шавад [4-М].

12) муаллиф қайд мекунад, ки одатҳои савдои байналмилалӣ дар раванди ҳуқуқтатбиқкунӣ вазифаи танзими меъёрии муносибатҳои тиҷоратии наздисарҳадӣ ва пур кардани холигиҳои шартномаҳои байналмилалӣ, инчунин муайян намудани ҳуқуқҳои дар соҳаҳои алоҳидаи савдо татбиқшавандаро иҷро мекунад [2-М, 3-М].

13) хулоса кардан мумкин аст, ки тартиби иҷозатдиҳӣ дар низомҳои гуногуни ҳуқуқӣ ба таври мухталиф ҳаллу ҷасл карда мешаванд. Агар дар низоми ҳуқуқии англосаксонӣ иҷозати одатҳо нисбатан зиёдтар ба назр расад, ба монандӣ иҷозат аз ҷониби давлат бо қабули қонунҳо ва санадҳои судии дахлдор. Дар низоми ҳуқуқии романиву олмонӣ бошад, танҳо як ҳолати иҷозати истифодаи одатҳо муайян карда шудааст, ки он бо ду тартиб пешбинӣ гардидааст. Якум, иҷозат додани истифодаи одатҳо дар умум бо муайян кардани аломатҳои ба он хос. Дуюм, бо роҳи истинод овардан дар қонунгузорӣ барои истифодаи одатҳо дар танзими муносибатҳои мушаххаси ҳуқуқи маданӣ. Агар дар ҳолати дуюм одате истифода шавад, ки ба талаботи якуми иҷозатдиҳии одатҳо мутобиқ набошад, пас одатҳои тартиби дуюм амал намекунад, зеро дорои ҳамаи аломатҳои ба одатҳои хосбуда намебошанд. [4-М, 7-М].

ТАВСИЯҲО ОИД БА ИСТИФОДАИ АМАЛИИ НАТИҶАҲОИ ТАҲҚИҚОТ

Дар натиҷаи таҳқиқот гузаронидашуда тавсияҳо оид ба такмили қонунгузорию маданӣ, муҳофизатии маданӣ ва муҳофизатии иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон пешниҳод гардиданд:

I. Дар ҚМ ҚТ тағйиру иловаҳои зерин ворид карда шаванд:

1. Моддаи 5 дар таҳрири зерин ифода карда шавад:

«Моддаи 5. Одатҳои муомилоти маданӣ

1. Дар муомилоти маданӣ одатҳои эътироф карда мешаванд, агар онҳо дар меъёрҳои қонун пешбинӣ нагардида бошанд ва ба муқаррароти қонун, шартнома ва ба асосҳои ахлоқ муҳолифат нақунанд ва барои танзим ва татбиқи муносибатҳои муайяни маданӣ-ҳуқуқӣ рағбатона гардида бошанд.

2. Одатҳои муомилоти қорӣ, сарфи назар аз сабаби онҳо дар ягон ҳуҷжат, қоидаи рафтори дар қонунгузорию пешбинишудаи эътироф мегардад, ки дар ягон соҳаи фаъолияти соҳибқорӣ ба вуҷуд омада, васеъ истифода мешавад, агар ҳилофи муқаррароти санади қонунгузорию ё шартнома набошанд.

3. Одатҳои байналмилалӣ дар ҳудуди Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамон вақт истифода ва татбиқ карда мешаванд, агар онҳо ба асосҳои тартиботи оммавии Ҷумҳурии Тоҷикистон, ахлоқ ва қонун муҳолиф набошанд.» [1-М], [2-М], [3-М].

2. Қисмҳои 4, 5 ва 6 мод. 483 дар таҳрири зайл ифода карда шавад:

«4. Шартҳои шартнома бо салоҳиди тарафҳо муайян карда мешаванд, ба истиснои ҳолатҳои, ки шартҳои дахлдор дар қонун ё дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ зикр шудааст. Дар ҳолатҳои, ки шартҳои шартнома мутобиқи санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ пешбинӣ гардидааст, агар дар созишномаи байни тарафҳо тартиби дигаре пешбинӣ нашудааст (меъёри диспозитивӣ), тарафҳо метавонанд бо созишномаи худ онро истисно ё шартҳои мазкурро тағйир диҳанд. [1-М].

5. Агар шартҳои шартнома аз ҷониби тарафҳо муайян нагардида бошанд, шартҳои дахлдор тибқи одатҳои муомилоти маданӣ муайян карда мешаванд.»;

3. Муқаррароти қисми 3 моддаи 484 бо мазмуни зайл илова карда шавад:

«3. Ҳангоми дар муқаррароти қонун ва ё шартнома мавҷуд набудани қоидаҳои барои тарафҳо ҳатмӣ ва дигар шартҳои, ки барои танзими муносибати дахлдор равона мегардад, агар тартиби дигар дар қонунгузорӣ ва ё шартнома пешбинӣ нашуда бошад, шартҳои шартнома бо одатҳои одатҳои ҳуқуқӣ ва ё одатҳои муомилоти қорӣ муайян карда мешаванд.»;

4. Қисми 2 моддаи 489 дар таҳрири зерин ифода шавад:

«2. Дар ҳолатҳои, ки дар шартнома истинод ба шартҳои намунавӣ мавҷуд набошад, ин гуна шартҳои намунавӣ нисбати муносибатҳо бо иштироки тарафҳо ба сифати одатҳои одатҳои ҳуқуқӣ ва ё одатҳои муомилоти қорӣ дар муомилоти маданӣ татбиқ карда мешаванд.»;

5. Дар қисми 1 моддаи 1306 калимаҳои «одатҳои байналмилалӣ, ки Тоҷикистон онҳоро эътироф мекунад» ба калимаҳои «одатҳои байналмилалӣ» иваз карда шаванд;

6. Дар тамоми матни Кодекс пеш аз калимаҳои «одатҳои муомилоти қорӣ» калимаҳои «одатҳои ва ё» илова карда шаванд.

I. Дар КМИ ҚТ тағйиру иловаҳои зерин ворид карда шаванд:

1. Дар ҷумлаи дуюми моддаи 2 пас аз калимаҳои «қонун ва суд» аломат ва калимаҳои «, дар бастанӣ созиши ошғӣ, инкишофи одатҳои ва одатҳои муомилоти қорӣ мусоидат мекунад ва » илова карда шаванд;

2. Моддаи 13¹ бо мазмуни зерин илова карда шавад:

«Моддаи 13¹. Татбиқи одатҳои муомилоти қорӣ

1. Суд қоидаҳои рафтореро, ки дар қонун ё шартнома пешбинӣ нашудаанд, одатҳои муомилоти қориро татбиқ менамояд.

2. Одатҳои муомилоти қорӣ дар муурофияи иқтисодӣ татбиқ карда намешаванд, агар он ба муқаррароти қонун ё шартнома, ки барои тарафҳо ҳатмӣ аст, муҳолиф бошад.

3. Агар мазмуни одатҳои муомилоти қорӣ, ки ба суд маълум набошанд, уҳдадорӣ исботи асоснокии он метавонад ба зиммаи тарафҳо вогузор шавад.

4. Ба далелҳои аз ҷониби тарафҳо пешниҳодгардида нигоҳ накарда, суд метавонад бо ташаббуси худ иттилооти дигареро, ки мазмуни одатҳои муомилоти қориро муайян мекунад, истифода барад.». [5-М];

2. Қисми 1 моддаи 68 дар таҳрир зайл ифода карда шавад:

«1. Ҳолатҳое, ки суд онҳоро умумимаълум эътироф кардааст ва ё одатҳои муомилоти қорӣ умумимаълуманд ба исбот эҳтиёҷ надоранд.»

II. Дар ҚММ ҚТ тағйиру иловаҳои зерин ворид карда шаванд:

1. Дар ҷумлаи дуоми моддаи 3 пас аз калимаҳои «қонун ва суд» аломат ва калимаҳои «, дар бастанӣ созиши оштӣ, инкишофи одатҳо ва одатҳои муомилоти қорӣ мусоидат мекунад ва » илова карда шаванд;

2. Моддаи 12¹ бо мазмуни зайл илова карда шавад:

«Моддаи 12¹. Татбиқи одатҳо ва одатҳои ҳуқуқӣ

1. Суд қоидаҳои рафтореро, ки дар қонун ё шартнома пешбинӣ нашудаанд, одатҳо ва ё одатҳои ҳуқуқиро татбиқ менамояд.

2. Одатҳо ва ё одатҳои ҳуқуқӣ дар муурофияи маданӣ татбиқ карда намешаванд, агар он ба муқаррароти қонун ё шартнома, ки барои тарафҳо ҳатмӣ аст, муҳолиф бошад.

3. Агар мазмуни одатҳо ва ё одатҳои ҳуқуқӣ ба суд маълум набошанд, уҳдадорӣ исботи асоснокии он метавонад ба зиммаи тарафҳо вогузор шавад.

4. Ба далелҳои аз ҷониби тарафҳо пешниҳодгардида нигоҳ накарда, суд метавонад бо ташаббуси худ маълумоти дигареро, ки мазмуни одатҳо ва ё одатҳои ҳуқуқиро муайян мекунад, истифода барад.». [5-М];

3. Дар қисми 1 моддаи 64 баъд аз ибора «эътироф кардааст» аломати «,» ба калимаҳои « ва ё одатҳои умумимаълуманд» иваз карда шавад.

РҶҶХАТИ АДАБИЁТ

Санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ ва ҳуҷҷатҳои расмӣ

[1]. Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 6 ноябри соли 1994 бо тағйиру иловаҳо аз 26 сентябри соли 1999, 22 июни соли 2003 ва 22 майи соли 2016 [Матн] (бо забонҳои тоҷикӣ ва русӣ). – Душанбе: «Нашриёти Ганҷ», 2016. – 136 с.

[2]. Кодекси маданияи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 22 декабри соли 2022, таҳти №1918 [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: http://mmk.tj/system/files/Legislation/1918_tj.doc (санаи мурочиат 15.01.2023).

[3]. Кодекси граждании Ҷумҳурии Тоҷикистон (қисми I) аз 30 июни соли 1999, №803 [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: http://mmk.tj/system/files/Legislation/802_tj_0.doc (санаи мурочиат 21.01.2020).

[4]. Кодекси граждании Ҷумҳурии Тоҷикистон (қисми II) аз 11 декабри соли 1999, № 885 // Маҳзани мутамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқии ҚТ «Адлия». Шакли 7.0. [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: <http://www.adlia.tj> (санаи мурочиат: 11.02.2020).

[5]. Кодекси граждании Ҷумҳурии Тоҷикистон (қисми III) аз 1 марти соли 2005, №84 // Маҳзани мутамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқии ҚТ «Адлия». Шакли 7.0. [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: <http://www.adlia.tj> (санаи мурочиат: 18.03.2020).

[6]. Кодекси оилаи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 13 ноябри соли 1998, №682 [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: http://mmk.tj/system/files/Legislation/682_tj_0.doc (санаи мурочиат 13.06.2021).

[7]. Кодекси муҳофизатии иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 5 январи соли 2008, № 340 // Маҳзани мутамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқии «Адлия». Шакли 7.0. [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: <http://www.adlia.tj> (санаи мурочиат 26.01.2020).

[8]. Кодекси муурофиавии граждании Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 5 январи соли 2008, № 341 // Маҳзани муттамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқии «Адлия». Шакли 7.0. [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: <http://www.adlia.tj> (санаи мурочиат 26.01.2020).

[9]. Кодекси замини Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 12 декабри соли 1998, № 326 Аҳбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, с. 1996, №23, мод. 351; с. 1997, №23-24, мод. 333, фасли IV; с. 1999, №5, мод. 59; с. 2001, №4, мод.176; с. 2004, №2, мод. 55, №3, мод. 190; с. 2006, №7, мод. 347; с. 2008, №1, қ. 2, мод. 22, №6, мод. 463; с. 2011, №3, мод. 171; с. 2012, №4, мод. 269; №8, мод. 828, Қонуни ҚТ аз 28.07.2006 № 199, аз 5.01.2008 № 357, 18.06.2008 № 405, аз 25.03.2011 № 704, аз 16.04.2012 № 819, аз 1.08.2012 № 891, аз 14.11.2016 № 1363, аз 23.12.2021 № 1823, №1824, № 1825, аз 19.07.2022 № 1902.

[10]. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи арбитражи байналмилалии тижоратӣ» аз 18 майи соли 2015, таҳти №1183 [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: http://mmk.tj/system/files/Legislation/1183_tj.doc (санаи мурочиат 23.04.2021).

[11]. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи бақайдгирии давлатии асноди ҳолати шаҳрвандӣ» аз 29 апрели соли 2006, №188 // Маҳзани мутамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқии ҚТ «Адлия». Шакли 7.0. – [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: <http://www.adlia.tj> (санаи мурочиат: 24.12.2022).

[12]. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ» аз 30 майи соли 2017. – № 1414 // Маҳзани мутамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқии ҚТ «Адлия». Шакли 7.0. [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: <http://www.adlia.tj> (санаи мурочиат: 24.12.2021).

[13]. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи танзими анъана ва чашну маросим дар Ҷумҳурии Тоҷикистон» аз 8 июни соли 2007 № 272 // Маҳзани мутамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқии ҚТ «Адлия». Шакли 7.0. [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: <http://www.adlia.tj> (санаи мурочиат: 24.12.2021).

[14]. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ҳимояи ҳуқуқи истеъмолкунандагон» аз 9 декабри соли 2004. № 72 // Махзани мутамакази иттилоотӣ-ҳуқуқии ҶТ «Адлия». Шакли 7.0. [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: <http://www.adlia.tj> (санаи мурочиат: 24.12.2021).

[15]. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи мақомоти худидоракунии шаҳрак ва деҳот» аз 5 августи соли 2009, №549. – [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: <http://www.mmk.tj> (санаи мурочиат: 24.12.2022).

[16]. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи бозори қоғазҳои киматнок» аз 28 июни соли 2011, №745. Ахбори маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, с. 2011, №6, мод. 456; с. 2014, №3, мод. 151; с. 2015, №11, мод. 976; с. 2016, №11, мод. 889.

[17]. Фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 9 апрели соли 1997, № 691 "Дар бораи сиёсати ҳуқуқӣ ва таъмини тарбияи ҳуқуқии шаҳрвандони Ҷумҳурии Тоҷикистон"[Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: <https://www.adlia.tj> (санаи мурочиат 21.01.2020).

[18]. Фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 6 феввали соли 2018, №1005 "Дар бораи Консепсияи сиёсати ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2018-2028" [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: <https://www.adlia.tj> (санаи мурочиат 21.01.2020).

[19]. Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 22 августи соли 1997, №383 "Дар бораи баъзе чораҳои беҳтар намудани тарбияи ҳуқуқии шаҳрвандон ва кори ҳуқуқӣ дар ҷумҳурӣ" [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: <https://www.adlia.tj> (санаи мурочиат 21.01.2020).

[20]. Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 3 марти соли 2006, № 94 "Дар бораи тасдиқи Консепсияи миллии тарбия дар Ҷумҳурии Тоҷикистон" [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: <https://www.adlia.tj> (санаи мурочиат 21.01.2020).

[21]. Низомномаи намунавӣ дар бораи маҳсулотсупории молу маҳсулотҳои дорой аҳамияти истеҳсоли - техникӣ ва Дастурамал дар

борои тартиби қабули маҳсулот ва молҳо аз рӯйи миқдор ва сифат аз 12 августи соли 1997, №370 // Маҳзани мутамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқии ҚТ «Адлия». Шакли 7.0. [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: <http://www.adlia.tj> (санаи мурочиат: 11.02.2020).

[22]. Дастурамали №171 Бонки миллии Тоҷикистон «Дар бораи кушодан, аз нав ба расмият даровардан ва бастанӣ суратҳисобҳои бонкӣ аз тарафи ташкилотҳои қарзии молиявӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон» аз 28 апрели соли 2011, №74. [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: https://nbt.tj/upload/iblock/3c2/fzp872tf5frh9w7a8zl0ijx413cqkftn/Dasturamal_171.tj_01.03.2022.pdf (санаи мурочиат: 11.02.2022).

[23]. Дастури Арбитражи Байналмилалии Тичоратии назди Палатаи савдо ва саноати Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки бо қарори Президиуми Палатаи савдо ва саноати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 15 ноябри соли 2016 тасдиқ карда шудааст. (бо забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ) – Душанбе, 2019. – 95 с.

[24]. Германское право. Часть первая. Гражданское уложение /Пер. с нем. Серия: Современное зарубежное и международное частное право. [Текст]. – М.: Международный центр финансово-экономического развития, 1996. - 552 с.

[25]. Германское право. Часть вторая. Торговое уложение и другие законы. [Текст]. – М.: Международный центр финансово-экономического развития, 1996. - 552 с. С. 552. С. 129.

[26]. Гражданский кодекс Российской Федерации. Части первая, вторая, третья и четвертая. – М.: Проспект; КноРус, 2016. – 640 с.

[27]. Принципы международных коммерческих договоров УНИДРУА 1994 г. – М.: Междунар. отношения. – 2003. – С. 7-8.

[28]. Универсальная общественная лицензия GNU. Версия 2. Июнь 1991 г. // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.tiflcomp.ru/docs/license_gnu.php (дата обращения: 05.02.2022 г.).

[29]. Регламент (ЕС) № 593/2008 Европейского Парламента и Совета от 17 июня 2008 г. о праве, подлежащем применению к договорным

обязательствам [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ:
http://eulaw.edu.ru/documents/legislation/collision/dogovornoe.htm#_ftn1.
(санаи мурочиат: 24.12.2022).

[30]. International Commercial Arbitration: UNCITRAL Secretariat Explanation of Model Law // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://faculty.smu.edu/pwinship/arb-24.htm>. Дата посещения: (17.10.2020).

Монографияҳо, китобҳои дарсӣ, тафсириҳо, воситаҳои таълимӣ:

[31]. Абова Т.Е., Беляева З.С., Гендзехадзе Е.Б., Кабалкин А.Ю. [и др.] Комментарий к Гражданскому кодексу Российской Федерации, части первой (постатейный) [Текст] / Т.Е. Абовой, З.С. Беляева, Е.Б. Гендзехадзе, А.Ю. Кабалкина. [и др.] / Под ред. Т.Е. Абовой, А.Ю. Кабалкина. – М.: Юрайт, 2004. – 1069 с.

[32]. Аз-Зухайли, Вахба. Аль-фикх аль-ислами ва адиллатуху: в 8 т. Т. 4. [Текст] / Аз-Зухайли В. – Дамаск, 1984. – С. 99.

[33]. Алексеев, В.П., Першиц А. И. История первобытного общества: Учебник для вузов по спец. «История». [Текст] / В.П. Алексеев, А. И. Першиц. – М.: Высш. шк., 1990. – С. 287-288.

[34]. Алексеев, С.С. Общая теория права. Т. 1. [Текст] / С.С. Алексеев. – М. : Юрид. Лит, 1981. 361 с.

[35]. Алексеев, С.С. Право: Азбука. Теория. Философия: опыт комплексного исследования. [Текст] / С.С. Алексеев. – М. : Статут, 1999. – 712 с.

[36]. Аль-Газали, Абу Хамид Мухаммад. Китаб аль-мустасфа мин ильм аль-усул: в 2 т. Т. 1. [Текст] / Аль-Газали абу Х.М. – Каир, 1904. – С. 267.

[37]. Аль-Йахсуби, Абу-ль-Фадль Ийад ибн Муса. Тартиб аль-мадарик ва такриб аль-масалик ли маърифа алям мазхаб Малик / изд. и перераб. Мухаммад Салим Хашим: в 2 т. Т.1. [Текст] / Аль-Йахсуби, Абу-ль-Фадль Ийад ибн Муса – Бейрут, 1998. – С. 19.

[38]. Анненков, К.И. Система русского гражданского права. Т. I.

Введение и общая часть. [Текст] / К.И. Анненков – М.: СПб., 1910. – 703 с.

[39]. Ануфриева, Л.П. Международное частное право. В 3-х томах. [Текст] / Л.П. Ануфриева. – М.: изд-во БЕК; Т1 - 2002, 288с. – Т2 – 2002, 656с. – Т3 - 2001, – 768 с.

[40]. Бабаджанов, И.Х. Ромашова, Р.А., Сальникова, В.П. Теория государства и права: Учебник [Текст] / И.Х. Бабаджанов, Р.А. Ромашова, В.П. Сальникова // Под ред. д.ю.н., проф., заслуж. деятеля науки РФ Р.А. Ромашова, д.ю.н., проф., заслуж. деятеля науки РФ В.П. Сальникова. Изд. 2-е, доп., перераб. В 3-х томах. – СПб.: Фонд "Университет", – 2010. Т. 1 – 216 с., Т.2 – 344 с. Т. 3 – 128 с.

[41]. Бардина, М.П. Определение права, применимого к существу спора, в практике МКАС [Текст] / М.П. Бардина // Актуальные вопросы международного коммерческого арбитража: К 70-летию МКАС при ТПП РФ / Отв. ред. А.С. Комаров.– М.: Спарк, 2002. – 140 с.

[42]. Барон, Ю. Система римского гражданского права. Выпуск третий. Книга IV: Обязательственное право [Текст] / Ю. Барона; Перевел с пятого немецкого издания Л. Петражицкий. – Второе издание (исправленное по 9-му немецкому изданию). – Санкт-Петербург.: СПб.: Типография М.М. Стасюлевича, 1899. – 260 с.

[43]. Белов, А.П. Международное предпринимательское право. Практическое пособие [Текст] / А.П. Белов. – М.: Юстицинформ, 2001. – 336 с.

[44]. Белых, В.С. Правовое регулирование предпринимательской деятельности в России: монография. [Текст] / В. С. Белых – М.: Проспект, 2010. – 236 с.

[45]. Богуславский, М.М. Международное частное право: Учебник. [Текст] / М. М. Богуславский – М.: Юристъ, 2006. – 703 с.

[46]. Большая Советская энциклопедия [Текст] / гл. ред. Б.А. Введенский [и др.]. – 2-е изд. – Москва, 1954. – Т. 25 : Лесничий – Магнит – 629 с.

[47]. Борзенко, А. Русское гражданское право: [Текст] / А. Борзенко. – Ярославль: тип. Губ. правл., – 1875. – 134 с.

[48]. Брагинский, М.И., Витрянский, В.В. Договорное право. Изд-е 3-е, стереотип. Книга первая. Общие положения. [Текст] / М. И. Брагинский, В. В., Витрянский. – М.: Статут, 2001. – 848 с.

[49]. Брунцева, Е.В. Международный коммерческий арбитраж: Учеб. пособие для высш. юрид. учеб. заведений / Е. В. Брунцева. – СПб.: Сентябрь, 2001. – 365 с.

[50]. Васильев, Е.А., Зайцева, В.В., Костин, А.А. [и др.] Гражданское и торговое право зарубежных государств [Текст] / Е.А. Васильев, В.В. Зайцева, А.А. Костин [и др.]. / Под ред. Е.А. Васильева, А.С. Комарова. – М.: – Международные отношения, 2004. – 506 с.

[51]. Васильев, Е.А., Зайцева, В.В., Костин, А.А. [и др.] Гражданское и торговое право капиталистических государств: Учебник [Текст] / Е.А. Васильев, В.В. Зайцева, А.А. Костин [и др.] / Отв. ред. Е.А. Васильев. – М., 1992. – С. 30.

[52]. Васильев, Е.А., Комаров, А.С. [и др.] Гражданское и торговое право зарубежных стран: учебник [Текст] / отв. ред. Е.А. Васильев, А.С. Комаров. 4-е изд., перарб. и доп: в 2-х т. – М.: Международные отношения, 2006. – 635 с.

[53]. Венгеров, А.Б. Происхождение права [Текст] / А.Б. Венгеров // Общая теория права: Курс лекций / Под общ. ред. В.С. Бабаева. – Н. Новгород.: НВШ МВД России, 1993. – С. 158.

[54]. Венгеров, А.Б. Теория государства и права: Учебник для юридических вузов [Текст] / А.Б. Венгеров. – М., 1999. – 528 с.

[55]. Вилкова, Н.Г. Правила толкования международных торговых терминов Инкотермс 2000: Правовое регулирование и практика применения. [Текст] / Н.Г. Вилкова. – М.: Статут, 2008. – 448 с.

[56]. Вилкова, Н.Г. Торговые обычаи в практике МКАС при ТПП РФ [Текст] / Н.Г. Вилкова / Актуальные вопросы международного коммерческого арбитража: К 70-летию Международного коммерческого

арбитражного суда при Торгово-промышленной палате Российской Федерации: Сборник статей. – М.: Спарк, 2002. – С. 68.

[57]. Вормс, А.Э. Источники торгового права за исключением морского права. [Текст] / А.Э. Вормс // Правила биржевой торговли на Калашниковской хлебной бирже в г. Санкт-Петербурге и Правила торгов биржевым товаром в Товарной секции Воронежской товарной биржи. Утверждены Биржевым комитетом ВТБ. Протокол № 1 от 8 февраля 2001 г. (п. 28). – М., 1914. – 407 с.

[58]. Воронов, А.Г. Юридические обычаи остяков Западной Сибири и самоедов Томской губернии [Текст] / А.Г. Воронов // Сборник народных юридических обычаев: Записки Императорского Русского географического общества по Отделению этнографии / Под ред. С. В. Пахмана. Т. II. – М., 1900. – С. 1-50.

[59]. Гайденк, П.Л., Ионин, Л.Г., Йоас, Х. [и др.] История социологии в Западной Европе и США [Текст] / П.Л. Гайденко, Л.Г. Ионин, Х. Йоас и др. – М.: Прогресс, 1993. – С. 343.

[60]. Гамбаров, Ю.С. Курс гражданского права. Т. I. Общая часть. [Текст] / Ю. С. Гамбаров. – М.: СПб., 1911. – 780 с.

[61]. Гаюров, Ш.К. Личное информационное право граждан: проблемы гражданско-правового регулирования в Республике Таджикистан: монография [Текст] / Ш. К. Гаюров. - Москва: Изд-во Спутник+, 2010. - 360 с.

[62]. Гегель, Г.В.Ф. Философия права. [Текст] / Г.В.Ф. Гегель.перевод Б. Г. Столпнера и М. И. Левиной Редакторы и составители тома Д. А. Керимов и В. С. Нерсисянц. – М.: Мысль, 1990. – 524 с.

[63]. Гоббс, Т. Основы философии. Часть третья. О гражданине. Соч.: в 2 т. Т. 1 [Текст] / Т. Гоббс. – М., 1989. – 622 с.

[64]. Гроций, Г. О праве войны и мира. Три книги, в которых объясняются естественное право и право народов, а также принципы

публичного права 1956 г. [Текст] / Г. Гроций. – М.: Репринт с изд. Ладомир, 1994. – 868 с.

[65]. Грязнов, Д.Г. Соотношение категорий обычного права и правового обычая в юридической науке [Текст] / Д.Г. Грязнов. – М. - Ставрополь: Илекса; Сервис-школа, 2003. – 208 с.

[66]. Гаффорзода, И.Ф. Хукуки кӯдак: вазъи имрӯзаи санадҳои меъёрии хукукӣ. [Матн] / И.Ф. Гаффорзода – Душанбе: ЭР-граф, 2020. – 472 с. – С. 101.

[67]. Давид, Р.К., Жоффре-Спинози, К. Основные правовые системы современности [Текст] / Р. Давид, К. Жоффре-Спинози; пер. с фр. В. А. Туманова. – М.: Международные отношения, 1998. – 400 с.

[68]. Давид, Р. Основные правовые системы современности [Текст] / Р. Давид. // Перевод с французского доктора юридических наук профессора В.А.Туманова.– Москва: Прогресс, 1988. – 279 с;

[69]. Давид, Р. Основные правовые системы современности [Текст] / Р. Давид. / Перевод с французского доктора юридических наук профессора В.А.Туманова.– М.: Междунар. отношения, 1997. – 400 с.

[70]. Дмитриева, Г.К., Еремичев, Е.Н., Кутузов, И.М. [и др.] Международное частное право: учебник [Текст] / Г.К. Дмитриева, Е.Н. Еремичев, И.М. Кутузов, [и др.] // отв. ред. Г. К. Дмитриева. — 4-е изд., перераб. и доп. – Москва: Проспект, 2016. – 680 с.

[71]. Дмитриева, Г.К., Еремичев, Е.Н., [и др.] Международное частное право: Учебник [Текст] / Г.К. Дмитриева, Е.Н. Еремичев // Под ред. Г.К. Дмитриевой. – М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2010. – С. 414.

[72]. Дмитриева, Г.К., Щекина, Е.А. Международное частное право: Учебник [Текст] / Г.К. Дмитриева, Е.А. Щекина / Под ред. Г.К. Дмитриевой. – М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2007. – 688 с.

[73]. Дождев, Д.В. Римское частное право: Учебник для юридических вузов и факультетов [Текст] / Д. В. Дождев. // Под общ.ред. В. С. Нерсесянца. – М., 2000. – 784 с.

[74]. Дьяконова, А.А. Обычай международной торговли в системе регулирования внешнеэкономических сделок: монография [Текст] / А. А. Дьяконова. – Оренбург: ООО ИПК «Университет», – 2014., 211 с.

[75]. Дюркгейм, Э. Социология. Ее предмет, метод, предназначение. [Текст] / Э. Дюркгейм. – М., 1995. – 349 с.

[76]. Ерпылева, Н.Ю. Международное частное право: Учебник. [Текст] / Н.Ю. Ерпылева. – М.: Юрайт, 2011. – 1308 с.

[77]. Звеков, В.П. Международное частное право: Курс лекций: Учеб. для студентов вузов, обучающихся по специальности "Юриспруденция [Текст] / В.П. Звеков. – Москва: НОРМА-ИНФРА, 2001. – 667 с.

[78]. Звеков, В.П. Международное частное право: учебник. – 2-е изд., перераб. и доп. [Текст] / В.П. Звеков. – М: Юристъ, 2004. – 703 с.

[79]. Зивс С.Л. Источники права [Текст] / С.Л. Зивс – М., 1981. – 240 с.

[80]. Зоиров, Ч.М., Бобочонов, И.Х., Бадалов, Ш.К. Хукуки суғуртаи Чумхурии Тоҷикистон: Дастури таълимӣ. [Матн] / Ч.М. Зоиров, И.Х. Бобочонов, Ш.К. Бадалов. – Душанбе: «ЭР-граф», 2010. – 224 с.

[81]. Золотухин, А.В., Султанова, Т.И. Предпринимательское право Республики Таджикистан: учебник для студентов-магистров [Текст] / А.В. Золотухин , Т.И. Султонова. – Рос. – Тадж. (славян.) ун-т. – Душанбе: ЭР-граф, 2018. – 596 с.

[82]. Зыкин, И.С. Внешнеэкономические операции: право и практика [Текст] / И.С. Зыкин.– М.: Междунар. отношения, 1994. – 304 с.

[83]. Зыкин, И.С. Обычай и обыкновения в международной торговле: Понятие, применение, формирование, применимое право, типовые контракты [Текст] / И. С. Зыкин. – М.: Междунар. отношения, 1983. – 158 с.

[84]. Ибн Каййим, аль-Джаузийя. Избранное [Текст] / Д. Ибн Каййим / Отв. ред. Шейх Бакр ибн Абдуллах Абу Зейд; пер. с араб. Е.

Сорокоумовой. – М.: Умма, 2021. – 1608 с.

[85]. Ибрахим, С. Усуль аль-фикх. [Текст] / С. Ибрахим. – Дамаск. – 2008. – 310 с.

[86]. Иоффе, О.С. Избранные труды по гражданскому праву: Из истории цивилистической мысли. Гражданское правоотношение. Критика теории «хозяйственного права». [Текст] / О.С. Иоффе. – М., 2000. – 782 с.

[87]. Исмоилов, Ш.М., Шарофзода, Р.Ш. Назарияи ҳуқуқ ва давлат: Китоби дарсӣ барои донишҷуёни соҳаи ҳуқуқ ва иқтисод. [Матн] / Ш.М. Исмоилов, Р.Ш. Шарофзода. – Душанбе.: Деваштич, 2008. – 295 с.

[88]. Каминка, А.И. Очерки торгового права. [Текст] / А. И. Каминка. – М., 2002. – 547 с.

[89]. Камолов И.И. Источники права Республики Таджикистан. [Текст] / И.И. Камолов. – Душанбе, 2012. – 215 с.

[90]. Канашевский, В.А. Внешнеэкономические сделки: материально-правовое и коллизионное регулирование. [Текст] / В.А. Канашевский. – М.: Волтерс Клувер, 2008. – 608 с.

[91]. Кашинская, Н. Памятники римского права: Законы 12 таблиц. Институции Гая. Дигесты Юстиниана. [Текст] / Н. Кашинская – М.: Зерцало, 1997. – 608 с.

[92]. Комарова, А.С. [и др.] Правовое регулирование внешнеэкономической деятельности [Текст] / А.С. Комарова [и др.] / Под ред. д.ю.н., профессора А.С. Комарова. – М.: ООО «Издательско-Консалтинговая Компания «ДеКа», 2001. – 800 с.

[93]. Комментарий МТП к Инкотермс 2000. Толкование и практическое применение. Публикация МТП № 620. Серия: «Издания Международной торговой палаты»: Пер. с англ. [Текст] – М.:Консалтбанкир, 2001. – 288 с.

[94]. Корецкий, В.М. Избранные труды. В 2-х книгах. Кн. 1 [Текст] / В. М. Корецкий / Корецкий В.М.; Редкол.: Бабий Б.М., Денисов В.Н. (Гл.

ред.), Михайловский Н.К., Ульянова Н.Н., Шишко А.А. – Киев: Наук. думка, 1989. – 344 с.

[95]. Корецкий, В.М., Бабий, Б.М., Денисов, В.Н., Михайловский, Н.К., Ульянова, Н.Н., Шишко, А.А. Избранные труды. В 2-х книгах. Кн. 1 [Текст] / В.М. Корецкий; Б.М. Бабий, В.Н. Денисов, Н.К. Михайловский, Н.Н. Ульянова, А.А. Шишко. – Киев: Наук. думка, 1989. – 344 с.

[96]. Коркунов, Н.М. Лекции по общей теории права. 2-е изд. [Текст] / Н.М. Коркунов. / Предисловие д-ра юрид. наук, проф. И.Ю. Козлихина. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2004. – 430 с.

[97]. Кулагин, М.И. Избранные труды. [Текст] / М.И. Кулагин – М., 1997. – 330 с.

[98]. Курбонов, Қ.Ш. Хуқуқи граждани қисми I (китоби дарси) [Матн] / Қ.Ш. Курбонов / Зери тахрири Хуқуқшиноси шоистаи Ҷумҳурии Тоҷикистон, доктори илмҳои хуқуқшиносӣ, профессор Ш.Т. Тағойназаров. – Душанбе, 2014. – 511с.

[99]. Лабин, Д.К. Единообразный торговый кодекс США [Текст] / Д.К. Лабин. / Пер. с англ. – М., 1996. – 426 с.

[100]. Лебедев, С.Н., Кабатова, Е.В. [и др.] Международное частное право. Учебник. В 2 т. Т.1: Общая часть [Текст] / С.Н. Лебедев, Е.В. Кабатова. – М.: Статут, 2011. – 400 с.

[101]. Леонтович, Ф.И. Адаты кавказских горцев. [Текст] / Ф.И. Леонтович. / Материалы по обычному праву Северного и Восточного Кавказа. – Одесса: 1882. Вып. I. – 437 с.

[102]. Леонтович, Ф.И. Адаты кавказских горцев. Материалы по обычному праву Северного и Восточного Кавказа. [Текст] / Ф.И. Леонтович. 1883. – Вып. II. – 396 с.

[103]. Лунц, Л.А. Внешнеторговая купля-продажа (коллизийные вопросы). [Текст] / Л. А. Лунц. – М.: Юрид. лит., 1972. – 104 с.

[104]. Лунц, Л.А., Марышева, Н.И., Садилов, О.Н. Международное частное право: Учебник. [Текст] / Л.А. Лунц, Н.И. Марышева, О.Н. Садилов. – М.: Юрид. лит., 1984. – 336 с.

[105]. Ляпустиной Е.В. (Перевод с лат.) Дигесты Юстиниана. Т.5 (1).Кн.28–32. [Текст] / Е.В. Ляпустиной. – М.:«Статут», – 2004. – 616 с.

[106]. Маковского, А.Л., Суханова, Е.А., Шерстобитов, А.Е., Ем В.С., Козлова, Н.В., Зенин, И.А., Корнеев, С.М., Щербак, Н.В., Грибанов, В.П., Мартъянова, Т.С. [и др.] Комментарий к части третьей ГК РФ [Текст] / А.Л. Маковского, Е.А. Суханова, М. А.Е Шерстобитов., В.С Ем., Козлова Н.В., И.А. Зенин , С.М. Корнеев , Н.В. Щербак , В.П. Грибанов , Т.С. Мартъянова [и др.] / Под ред. А. Л. Маковского, Е. А. Суханова. – М., 2002. – 714 с.

[107]. Малышев, К.И. Курс гражданского права, составленный по лекциям, читанным в 1880/1881 академическом году. [Текст] / К.И. Малышев. – СПб., Издание студента М. Иеймина (рукопись), 1881. – 888 с.

[108]. Малышев, К.И. Курс общего гражданского права России. В 4 т. Т. I. [Текст] / К.И. Малышев. – СПб., 1880. – 892 с.

[109]. Марченко, М. Н. Сравнительное правоведение. Общая часть. Учебник для юридических вузов. [Текст] / М.Н. Марченко – М., 2001. – 560 с.

[110]. Марченко, М.Н. Лейст, О.Э., Попков, В.Д., Комаров, С.А. Проблемы теории государства и права: Учебное пособие [Текст] / М.Н. Марченко, О.Э. Лейст, В.Д. Попков, С.А. Комаров / Под ред. М.Н. Марченко. – М.: Юристъ, 2001. – 656 с.

[111]. Марченко, М.Н. Правовые системы современного мира. Учебное пособие. [Текст] / М.Н. Марченко. – М., 2001. – 400 с.

[112]. Махмудов, М.А. Худоёров, Б.Т. Брачный договор [Текст] / М.А. Махмудов, Б.Т. Худоёров. – Душанбе, 2001. – 35 с.

[113]. Махмудов, М.А., Менглиев, Ш.М. Римское частное право. (конспект лекций) [Текст] / М.А. Махмудов, Ш.М. Менглиев. – Душанбе: Сино, 2000. – 119 с.

[114]. Махмудов, М.А., Тағойназаров, Ш.Т., Бобочонов, И.Х., Бадалов, Ш.К. Тафсири Кодекси граждани Чумхурии Тоҷикистон (қисми якум) [Матн] / М.А. Махмудов, Ш.Т. Тағойназаров, И.Х. Бобочонов, Ш.К. Бадалов. – Душанбе, 2010. – 1000 с.

[115]. Махмудов, М.А. Холиқов, А.Ф. Тафсири Қонуни Чумхурии Тоҷикистон «Дар бораи танзими анъана ва ҷашну маросим дар Чумхурии Тоҷикистон» [Матн] / М.А. Махмудов, А.Ф. Холиқов. – Душанбе: Нашриёти Шарқи озод, 2008. – 96 с. – С.15-17.

[116]. Махмудов, М.А., Худоёров, Б.Т. Тафсири Кодекси оилаи Чумхурии Тоҷикистон. [Матн] / М.А. Махмудов, Б.Т. Худоёров. – Душанбе: «ЭР-граф». 2015. – 415 с.

[117]. Мейер, Д.И. Русское гражданское право. В 2 ч. Ч. 1 [Текст] / Д. И. Мейер. – М. : Статут, 1997. – 288 с.

[118]. Мейер, Д.И. Русское гражданское право. Ч. I. [Текст] / Д.И. Мейер. – М.: Статут, 2000.– 246 с.

[119]. Мейер, Д.И. Русское гражданское право. Ч.1. [Текст] / Д.И. Мейер. – М., 1997. – 290 с.

[120]. Менглиев, Ш.М. Арбитражное рассмотрение внешнеэкономических споров. [Текст] / Ш.М. Менглиев. – Душанбе: "Эҷод", 2009. – 412 с.

[121]. Минасова, В.А., Губина, И.Ю. Латинский словарь юридических терминов и выражений [Текст] / В.А. Минасова, И. Ю. Губина. – Ростов-на-Дону, 2000. – 320 с.

[122]. Мирзоев, А.М. Применимое право в договорных отношениях с иностранным элементом. Монография [Текст] / А.М. Мирзоев. – Душанбе: Типография ТНУ, 2015. – 150 с.

[123]. Монтескье, Ш.Л. Избранные произведения. В 2-х томах / Общ. ред. и вступ. ст. М.П. Баскина [Текст] / Ш.Л. Монтескье. – М.: Гослитиздат, 1955. – 799 с.

[124]. Мусин, В.А. Международные торговые контракты: Учебное пособие. [Текст] / В. А. Мусин. – Санкт-Петербург.: Изд-во Ленинградского ун-та, 1986. – 152 с.

[125]. Мэн, Г. С. Древний закон и обычай. Исследования по истории древнего мира. [Текст] / Г.С. Мэн. – М., 1884. – 312 с.

[126]. Нерсесов, Н.О. Конспективный курс лекций по торговому и вексельному праву. Торговое право. [Текст] / Н.О. Нерсесов. – М., 1896. – 267 с.

[127]. Нерсесов, Н.О. Курс гражданского права, читанный в 1884/1885 академическом году. Издание студента А. Ющенко (рукопись). [Текст] / Н.О. Нерсесов. – М., 1885. – 590 с.

[128]. Нешатаева, Т.Н. Международное частное право и международный гражданский процесс: Учебный курс в трех частях. [Текст] / Т.Н. Нешатаева. – М.: ОАО «Издательский дом «Городец», 2004. – 624 с.

[129]. Нижечек, В.И. Советское право в системе нормативного регулирования социалистических общественных отношений. [Текст] / В.И. Нижечек. – Иркутск, 1973. – 456 с.

[130]. Новгородцев, П.И. Историческая школа юристов. [Текст] / П.И. Новгородцев. – СПб., 1999. – 192 с.

[131]. Новицкий, И.Б. Источники советского гражданского права. [Текст] / И.Б. Новицкий. – М., 1959. – 160 с.

[132]. Новицкий, И.Б. Римское частное право. Учебник для вузов. [Текст] / И.Б. Новицкий. – М.: Юридическое издательство Министерства юстиции СССР, 1948. – 584 с.

[133]. Обычай в праве: Сборник. [Текст] – СПб.: Юридический центр Пресс, 2004. – 382 с

[134]. Оертман, Р. Обычай и закон [Текст] / Р. Оертман. – СПб., 1899.

– 30 с.

[135]. Ожегове, И., Шведова, Н.Ю. Толковый словарь русского языка. [Текст] / И.Ожегове, Н.Ю. Шведова. – М., – 1998. – 944 с.

[136]. Ойгензихт, В.А. Мораль и право: (Взаимодействие. Регулирование Поступок). [Текст] / В.А. Ойгензихт. – Душанбе: Ирфон. 1987. – 100 с.

[137]. Ойгензихт, В.А. Избранные труды. [Текст] / В.А. Ойгензихт. – Душанбе: "Типография ГНУ", 2019. – 740 с.

[138]. Орлов, Л.Н., Павлов, И.М., Регламенты международных арбитражных судов: Сб. [Текст] / Сост. Л.Н. Орлов, И.М. Павлов. – М.: Юристь, 2001. – 558 с.

[139]. Папаян, Р.А. Христианские корни современного права. [Текст] / Папаян Р.А. – М., 2002. – 416 с.

[140]. Пахман, С.В. Обычное гражданское право в России. Юридические очерки. Т. II. Семейное право, наследство и опека. [Текст] / С.В. Пахман. – СПб., 1879. – 400 с.

[141]. Пахман, С.В. Очерк народных юридических обычаев Смоленской губернии [Текст] / С.В. Пахман // Сборник народных юридических обычаев. Записки Императорского Русского географического общества по Отделению этнографии. Т. II / Под ред. С. В. Пахмана. – СПб., 1900. – 1070 с.

[142]. Петрова, Г. В. Международное частное право: учебник для вузов. [Текст] / Г.В. Петрова. – М. : Издательство «Юрайт», 2011. – 764 с.

[143]. Покровский, И.А. История римского права. [Текст] / И.А. Покровский. – СПб.: Издательско-торговый дом «Летний сад», 1998. – 560 с.

[144]. Попондопуло, В. Ф. Коммерческое (предпринимательское) право Учебник 3-е изд., перераб. и доп. [Текст] / В. Ф. Попондопуло. – М.: Норма, 2008. – 800 с.

[145]. Пухта, Г. Ф. Энциклопедия права [Текст] / Г. Ф. Пухта. – Ярославль: Типография Г. В. Фальк, 1872. – 100 с.

[146]. Рахимов, М.З. Избранные труды по гражданскому и предпринимательскому праву. [Текст] / М.З. Рахимов. – Душанбе: Бухоро, 2014. – 638 с.

[147]. Раҳимзода, М.З. Фаъолияти соҳибкорӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон: назария ва танзими ҳуқуқӣ. Монография. [Матн] / М.З. Раҳимзода. – Душанбе, 2018. – 392 с.

[148]. Раҳимзода, М.З., Маҳмудзода М.А., Баҳриддинзода С.Э. [ва диг.] Тафсири Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи танзими анъана ва ҷашну маросим дар Ҷумҳурии Тоҷикистон» [Матн] / М.З. Раҳимзода, М.А. Маҳмудзода, С.Э. Баҳриддинзода [ва диг.] / Зери таҳрири умумии Роҳбари Дастгоҳи иҷроияи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Раҳмон Озода Эмомалӣ. – Душанбе: ҚДММ “Таъминотчӣ”, 2018. – 104 сах.

[149]. Раҳимзода, М.З. Проблемаҳои мубрами ҳуқуқи соҳибқории Ҷумҳурии Тоҷикистон. Монография. [Матн] / М.З. Раҳимзода. – Душанбе: Дониш, 2019. – 557 с.

[150]. Решетников, Ф.М., Батлер, У.Э., Бойцова, В.В. [и др.] Правовые системы стран мира: Энциклопедический справочник / Ф.М. Решетников, У.Э. Батлер, В.В. Бойцова [и др.] // Отв. ред. А. Я. Сухарев. – Москва : НОРМА-ИНФРА-М, 2000. – 832 с.

[151]. Розенберг, М.Г. Международная купля-продажа товаров [Текст] / М.Г. Розенберг. – М.: Статут, 2010. – 462 с.

[152]. Розенберг, М.Г. Международная купля-продажа товаров: Комментарий к правовому регулированию и практике разрешения споров. 3-е изд., испр. и доп. [Текст] / М.Г. Розенберг. – М.: Статут, 2006. – 276 с.

[153]. Романов, А.К. Правовая система Англии: Учебное пособие. [Текст] / А.К. Романов. – М.: 2000. – 344 с.

[154]. Ромашов, Р.А. Конституционное государство (история, современность, перспективы развития). [Текст] / Р.А. Ромашов.

Красноярск: Изд-во Красноярского государственного университета. – 1997. – 120 с.

[155]. Роэ, Матиас. Исламское право: история и современность/ пер. с нем. А. Мухаматчиной; науч. ред. М. Кудратов.; под общ. ред. Д. Мухетдинова. [Текст] / Матиас Р. – М.: Медина 2019. – 576 с.

[156]. Руссо, Ж.-Ж. Рассуждения о происхождении и основаниях неравенства между людьми. Об общественном договоре, или принципы политического права Трактаты. [Текст] / Ж.Ж. Руссо – М.: Наука, 1969. – 703 с.

[157]. Сальников, В.П., Степашин, С.В., Янгол, Н.Г. Свобода личности и чрезвычайное законодательство: Монография [Текст] / В.П. Сальников, С.В. Степашин, Н.Г. Янгол / Под общ. ред. В.П. Сальникова. – СПб: Фонд «Университет», 2005. – 464 с.

[158]. Сангинов, Д.Ш. Предпринимательское право Республики Таджикистан: учебное пособие [Текст] / Д.Ш. Сангинов / Таджикский нац. ун-т, Юридический фак., Каф. предпринимательского и коммерческого права. - 2-е изд. с изм. и доп. – Душанбе: [б. и.], 2013. – 600 с.

[159]. Сарбаш, С.В. Право удержания как способ обеспечения исполнения обязательств. [Текст] / С.В. Сарбаш. – М.: Статут, 1998. – 258 с.

[160]. Селюков, Ф.Т. Обычное право: основные понятия, структуры, функции, методы изучения [Текст] / Ф.Т. Селюков. – М., 1991 – 208 с.

[161]. Сергеева, А. П., Толстого, Ю. К. [и др.] Гражданское право. Т. I. Учебник [Текст] / Под ред. А. П. Сергеева, Ю. К. Толстого. – М., 2001. – 816 с.

[162]. Сергеевич, В.И. Лекции и исследования по древней истории русского права. 4-е изд., доп. и поправлено [Текст] / В. Сергеевич. – С.Петербург: Тип. М.М. Стасюлевича, 1910 . – 667 с.

[163]. Сорокин, П.А. Элементарный учебник общей теории права в связи с теорией государства. [Текст] / П.А. Сорокин. – Ярославль, 1919. –

447 с.

[164]. Сотиволдиев, Р.Ш. (Шарофзода, Р.Ш.) – Назарияи давлат ва ҳуқуқ. [Матн] / Р.Ш. Сотиволдиев. – Душанбе, 2018. – С.137.

[165]. Сотиволдиев, Р.Ш. (Шарофзода, Р.Ш.) Назарияи давлат ва ҳуқуқ [Матн] / Р.Ш. Сотиволдиев. – Душанбе, 2014. – 720 с.

[166]. Сотиволдиев, Р.Ш. (Шарофзода, Р.Ш.) Назарияи умумии ҳуқуқ ва давлат. Китоби дарсӣ барои донишҷӯёни факултаи ҳуқуқшиносӣ. [Матн] / Р.Ш. Сотиволдиев – Д., 2003. – 552 с.

[167]. Сотиволдиев, Р.Ш. (Шарофзода, Р.Ш.) Проблемаҳои назарияи давлат ва ҳуқуқ Ҷилди 1 [Матн] / Р.Ш. Сотиволдиев. – Д., нашриёти “Имперал-Групп” – 2010. – 454 с.

[168]. Сотиволдиев, Р.Ш. (Шарофзода, Р.Ш.) Проблемаҳои назарияи давлат ва ҳуқуқ. Ҷилди 2 [Матн] / Р.Ш. Сотиволдиев. – Д., нашриёти “Имперал-Групп” – 2010. – 654 с.

[169]. Соҳибзода, М.М. Ҳуқуқи экологии Ҷумҳурии Тоҷикистон: китоби дарсӣ: қисми махсус: наشري аввал [Матн] / М.М. Соҳибзода // Зери таҳрири Саидзода Иззатулло Ҳабибулло – директори Маркази миллии қонунгузории назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ, дотсент. – Душанбе: ЭР-граф, 2022. – 400 с.

[170]. Соҳибзода, М.М. Ҳуқуқи экологии Ҷумҳурии Тоҷикистон: китоби дарсӣ: қисми умумӣ: наشري аввал [Матн] / М.М. Соҳибзода // Зери таҳрири Саидзода Иззатулло Ҳабибулло – директори Маркази миллии қонунгузории назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ, дотсент. – Душанбе: Меҳроҷ Граф, 2022. – 588 с.

[171]. Спиноза, Б. Политический трактат. Трактаты. [Текст] / Б. Спиноза. – М., Мысль, 1998; – 446 с.

[172]. Сулаймонов, Ф.С. Международное частное право: комментарий к разделу VII Гражданского кодекса Республики Таджикистан [Текст] / Ф.С. Сулаймонов // Под ред. д.ю.н. проф. Ш. Менглиева. – Душанбе: «Эр-граф», 2014. – 199 с.

[173]. Сулаймонов, Ф.С. Ҳуқуқи граждони ва савдоии мамлакатҳои хориҷӣ (маҷмааи таълимию методӣ). [Матн] / Ф.С. Сулаймонов – Душанбе: Эр-граф, 2014. – 200 с.

[174]. Супатаев, М.А. Обычное право в странах Восточной Африки [Текст] / М.А.Супатаев. – М., 1984. – 118 с.

[175]. Суханов, И. В. Обычаи, традиции и преемственность поколений [Текст] / И. В. Суханов. – М.: Полит. лит., 1976. – 216 с.

[176]. Суханов, Е.А. Коваленко, Н.И., Корнеев, С.М. [и др.] Гражданское право: в 2 т. Том I: Учебник [Текст] / Е.А. Суханов, Н.И. Коваленко, С.М. Корнеев / Отв. Ред. Проф. Е.А. Суханов. – М.: Издательство бек, 1998, – 405 с.

[177]. Тагайназаров, Ш.Т. Гражданско-правовое регулирование личных неимущественных прав граждан в СССР [Текст] / Ш.Т. Тагайназаров. – Душанбе: Дониш, 1990. – 216 с.

[178]. Тахиров, Ф.Т. Становление советского права в Таджикистане [Текст] / Ф.Т. Тахиров. – Душанбе, 1987. – 192 с.

[179]. Тахиров, Ф.Т. Развитие права в Таджикистане [Текст] / Ф.Т. Тахиров. – Душанбе, 1994. – 256 с.

[180]. Томсинов, В.А. Внешнеторговые сделки: практические рекомендации по составлению контрактов. [Текст] / В.А. Томсинов. – М., 1994. – 160 с.

[181]. Томсинов, В.А. Хрестоматия по истории государства и права зарубежных стран. Древность и Средние века [Текст] / Сост.: В.А. Томсинов. – М.: Зерцало, 2000. – 448 с.

[182]. Тоҳиров, Ф.Т. Осори мунтахаб. [Матн] / Ф.Т. Тоҳиров. – Душанбе: “Дониш” 2024. – 995 с.

[183]. Трубецкой, Е.Н. Энциклопедия права. [Текст] / Е.Н. Трубецкой. – СПб., 1999. – 224 с.

[184]. Усмонов, О.У. Становление советского гражданского права в Таджикистане [Текст] / О.У. Усманов. – Душанбе: Ирфон, 1973. – 159 с.

[185]. Усмонов, О.У. Гражданское право дореволюционного

Таджикистана. // Труды юридического факультета. Вып.1. (Вопросы гражданского права и процесса) [Текст] / О.У. Усманов. – Душанбе, 1972. – 132 с.

[186]. Фонотова, О.В. Применение Инкотермс в международном и внутреннем торговом обороте. [Текст] / О.В. Фонотова – М.: Зерцало, 2008. – 280 с.

[187]. Халиков, А.Г. История государства и права Таджикистана [Текст] / А.Г. Халиков. – Душанбе, 2002. – Ч.1. – С. 39.

[188]. Холиқов, А.Ғ. Таърихи давлат ва ҳуқуқи Тоҷикистон (аз давраи пайдоиш то интиҳои асри XIX). Қисми 1. [Матн] / А.Ғ. Холиқов // Дар зери таҳрири узви вобастаи АУ ҚТ, д. х., проф. Тоҳиров Ф. Т. ва узви воб. АУ ҚТ, д. и. т., проф. Якубов Ю. – Д.: Матбуот, 2002. – 301 с.

[189]. Ҳасанов, С., Ҳасанов, М. Назарияи давлат ва ҳуқуқ: Китоби дарсӣ. [Матн] / С. Ҳасанов, М. Ҳасанов. – Хучанд.: матбааи ШАХ, 2009. – 424 с.

[190]. Цитович, П.П. Учебник торгового права. Вып. I. [Текст] / П.П. Цитович. – М.: 1891. – 300 с.

[191]. Цитович, П.П. Очерк основных понятий торгового права. [Текст] / П.П. Цитович. – М., 2001. – 448 с.

[192]. Чиркин, В.Е. Мусульманская концепция права [Текст] / В.Е. Чиркин // Мусульманское право (структура и основные институты). – М.: Институт государства и права АН СССР, 1984. – 146 с.

[193]. Шарль, Р. Мусульманское право. Перевод с французского [Текст] / Р. Шарль; Под ред. и с предисл.: Беляев Е.А.; Пер.: Волк С.И. - М.: Иностр. лит., 1959. - 142 с.

[194]. Шершеневич, Г.Ф. История философии права. [Текст] / Г.Ф. Шершеневич. – СПб., 2001. – 528 с.

[195]. Шершеневич, Г.Ф. Курс гражданского права. Т. I. Введение. Вып. I. [Текст] / Г.Ф. Шершеневич. – Казань, 1901. – 466 с.

[196]. Шершеневич, Г.Ф. Курс гражданского права. Т. I. Введение. Вып. II. [Текст] / Г.Ф. Шершеневич. – Казань, 1902. – 466 с.

- [197]. Шершеневич, Г.Ф. Курс торгового права. Т. I. Введение. Торговые деятели. [Текст] / Г.Ф. Шершеневич. – СПб., 1908. – 513 с.
- [198]. Шершеневич, Г.Ф. Общая теория права. Т. I. Вып. II. Часть теоретическая. [Текст] / Г.Ф. Шершеневич. – М., 1911. – 512 с.
- [199]. Шершеневич, Г.Ф. Учебник русского гражданского права [Текст] / Г. Ф. Шершеневич. – М. : Спарк, 1995. – 556 с.
- [200]. Шершеневич, Г.Ф. Курс гражданского права. [Текст] / Г.Ф. Шершеневич. – Тула, 2001. – 720 с.
- [201]. Шершеневич, Г.Ф. Общая теория права. Т. I. Вып. I. [Текст] / Г.Ф. Шершеневич. – М., 1910. – 320 с.
- [202]. Шершеневич, Г.Ф. Учебник торгового права (по изданию 1914 г.) [Текст] / Г.Ф. Шершеневич. – М., 1994. – 335 с.
- [203]. Шмиттгофф, К.М. Экспорт: право и практика международной торговли. [Текст] / К.М. Шмиттгофф. – М., 1993. – 512 с.
- [204]. Щекина, Е.А. Международное частное право. Учебник / Под общ. ред. Г.В. Петровой. [Текст] / Е.А. Щекина. – М.: Издательство Юрайт, 2011. – 512 с.
- [205]. Щекина, Е.А. Правовой обычай международной торговли как источник международного частного права. Монография. [Текст] / Е.А. Щекина. – Х.: МП – «Крок», – 2007. – С. 134-135.
- [206]. Якубов, Ю. Брачные обычаи таджиков в Согде. [Текст] / Ю. Якубов. – Душанбе: «Сурушан», 2002. – 52 с.
- [207]. Якушкин, Е.И. Обычное право. Вып. I. Материалы для библиографии обычного права [Текст] / Е.И. Якушкин. – М., 1910. – 191 с.
- [208]. Balic, Smail. Islam für Europa. Neue Perspektiven einer alten Religion. [Text] / S. Balic. – Weimar u. a., 2001. – S. 85.
- [209]. Dias, R.W.M. Jurisprudence. [Text] / R.W.M.Dias. – London, 1985. – 732 p.
- [210]. DiMatteo, L. A., Dhooge, L., Greene, S., Maurer, V., Pagnattaro, M. The Interpretive Turn in International Sales Law: An Analysis of Fifteen Years of CISG Jurisprudence [Text] / L.A. DiMatteo, L. Dhooge, S. Greene,

V. Maurer, M. Pagnattaro. // *Northwestern Journal of International Law and Business*. – 2004. – № 34. – P. 338.

[211]. Gräf, Erwin/Falaturi. Abdoldjavad, Brauch/Sitte und Recht in der traditionellen islamischen Jurisprudenz, in: Falaturi / Brohi / Gräf / May/Debs / Ziadeh / Dilger (Hrsg.). *Beiträge zum islamischen Rechtsdenken*. [Text] / G.F. Erwin, B. Abdoldjavad. – Stuttgart, 1986. – S. 29–45.

[212]. Rosen, Lawrence. *The Justice of Islam. Comparative Perspectives on Islamic Law and Society*. [Text] / L. Rosen. – Oxford, 2000. – 25 f., – 34 ff.

Мақолаҳо ва маърузаҳо:

[213]. Аблезгова, О.В. Обычаи международной торговли как основные источники *lex mercatoria* [Текст] / О.В. Аблезгова. – М.: Журнал российского права, 2008. – № 4. – С. 110.

[214]. Ануфриева, Л.П. Об источниках международного частного права (некоторые вопросы теории) [Текст] / Л.П. Ануфриева // *Московский журнал международного права*. – 1994. – № 4. – С. 60-75.

[215]. Бабаджанов, И.Х., Сальников, В.П. Трансформация обычаев в праве на постсоветском пространстве. [Текст] / И.Х. Бабаджанов, В.П. Сальников. *Мир политики и социологии*. – Санкт-Петербург – 2015. – №1. – С.180-198.

[216]. Бардина, М.П. Выбор сторонами применимых «норм права» при рассмотрении спора международным коммерческим арбитражем [Текст] / М.П. Бардина // *Международные отношения и право: взгляд в XXI век: Материалы конференции в честь Заслуженного деятеля науки РФ, д.ю.н., профессора кафедры международного права юридического факультета СПбГУ Л.Н. Галенской*. – С.-П., 2009. – С. 354.

[217]. Бардина, М.П. Особенности определения права, подлежащего применению международным коммерческим арбитражем [Текст] / М.П. Бардина // *Международное публичное и международное частное право*. 2003. – № 5. – С. 17-23.

[218]. Вилкова, Н.Г. Международные правила толкования торговых терминов – Инкотермс 2000 [Текст] / Н.Г. Вилкова // Государство и право. – 2000. – № 9. – С. 66-73.

[219]. Вильнянский, С.И. Обычай и правила социалистического общежития [Текст] / С. И. Вильнянский // Ученые записки Харьковского юридического института. Вып. 5. – М., 1954. – С. 15-20.

[220]. Виталиев, Г.В. Авторский (лицензионный) договор [Текст] / Г. В. Виталиев // Защита прав создателей и пользователей программ для ЭВМ и баз данных (комментарий российского законодательства). – М., 1996. – С. 88-92.

[221]. Голунский, С. А. Обычай и право [Текст] / С. А. Голунский. // Советское государство и право. – М., 1939. – № 3. – С. 4.

[222]. Гофман, А.Б. Мода и обычай [Текст] / А. Б. Гофман. // Рубеж: альманах социал. исслед. Вып. 3. – М., 1992. – С. 123- 142.

[223]. Гранат, Н.Л. Источники права [Текст] / Н.Л. Гранат. – Юрист. 1998. – №9. – С. 9;

[224]. Ерпылева, Н.Ю. Международное коммерческое право: новеллы правового регулирования международных контрактных обязательств [Текст] / Н.Ю. Ерпылева. // Адвокат. – 2005. – № 6 – С. 113-125; – №8, – С. 75-81; – №9 – С. 72-81.

[225]. Зыкин, И.С. Обычай в советской правовой доктрине [Текст] / И. С. Зыкин // Советское государство и право. – М.: Наука, 1982 – № 3. – С. 127-131.

[226]. Канашевский, В.А. Международный торговый обычай и его место в правовой системе Российской Федерации [Текст] / В.А. Канашевский // Журнал российского права. – 2003. – № 8. – С. 130-135.

[227]. Канашевский, В.А. Международный торговый обычай и его место в правовой системе Российской Федерации [Текст] / В.А. Канашевский // Журнал российского права. – 2003. – № 8. – С. 48.

[228]. Козлова, В.Н. Понятие и санкционирования обычаев в российском праве. [Текст] / В.Н. Козлова // Грамота. – 2012. – №12. Ч.1. – С. 122-125.

[229]. Комаров, А.С. Венская конвенция 1980 г. Принципы УНИДРУА [Текст] / А.С. Комаров. // Венская конвенция ООН о договорах международной купли-продажи товаров. К 10-летию ее применения Россией / Сост. М.Г. Розенберг. – М., 2001. – С. 9 - 13.

[230]. Комаров, А.С. Роль МКАС в практике международного коммерческого арбитража в России [Текст] / А. С. Комаров. // Вестник ВАС РФ. – 2007. – № 10. – С. 7- 15.

[231]. Қодиров, Н.А. Одати савдои байналмилалӣ дар мисоли “lex mercatoria [Матн] / Н.А. Қодиров // Маҷаллаи «Қонунгузорӣ» Маркази миллии қонунгузори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. – 2020. – №3 (39). – С. 48-59.

[232]. Лаптева, Л.Е. Исследования обычного права народов Российской Империи в XIX в. [Текст] / Л.Е. Лаптева // Государство и право. – М.: 1997. – №8. – С.101-109;

[233]. Лейст, О.Э. Сущность и исторические типы права [Текст] / О.Э. Лейст // Вестник МГУ. Серия 11. Право. – 1992. – № 1. – С. 48-52.

[234]. Мекка, О., Штыкова, Н. Разнообразие обычаев и обыкновений делового оборота современной России [Текст] / О. Мекка, Н.Штыкова // Право и экономика. – 2001. – №1. – С. 9-15;

[235]. Минасян, Н.М. Социалистические обычаи в системе источников советского права [Текст] / Н.М. Минасян // Советское право, традиции, обычаи и их роль в формировании нового человека. (Материалы 2 Северно-Кавказкой научной конференции, состоявшейся в Нальчике 29-30 мая 1969 г.). – Нальчик, 1972. – С. 1-20.

[236]. Мирзоев, А.М. Проблемаҳои татбиқи одатҳои байналмилалӣ тичоратӣ дар муносибатҳои шартномавӣ бо унсури хоричӣ. [Матн] / А.М. Мирзоев // Ҳаёти ҳуқуқӣ Факултети ҳуқуқшиносии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. – 2020. – №2 (30) – С. 228-235.

[237]. Молчанов, Б.А. Закон и обычаи в регулировании взаимодействия человека и среды его обитания [Текст] / Б.А. Молчанов // Журнал российского права. – 2001. – №4. – С. 155-156.

[238]. Першиц, А.И. Проблемы нормативной этнографии [Текст] / А.И. Першиц // Исследования по общей этнографии. – М., 1979. – С. 213-244.

[239]. Рамзайцев, Д.Ф. О значении обычаев в международной торговле [Текст] / Д.Ф. Рамзайцев // Международные торговые обычаи: Сборник / Под ред. М.В. Нестерова и К.К. Бахтова. – М.: Внешторгиздат, 1958. – С. 8, С.227.

[240]. Раҳимов, М.З. Дар бораи сарчашмаҳои ҳуқуқи соҳибқорӣ [Матн] / М.З. Раҳимов. – Душанбе. – Қонунгузорӣ – №1 (21) – 2016. – С. 36-47.

[241]. Рачабов, С.А. Абӯалӣ ибни Сино оид ба сарчашмаҳои ҳуқуқи байналмилалӣ дар асрҳои миёна [Матн] / Рачабов С.А. Саҳми Абӯалӣ ибни Сино дар рушди фалсафа, илм ва фарҳанги ҷаҳонӣ (Маводи симпозиуми байналхалқӣ бахшида ба 1040-солагии Абӯалӣ ибни Сино, Душанбе. 2020) – Душанбе. – Нашриёти Империл-груп, 2021. – 632 с. – С. 364-374.

[242]. Свечникова, Л.Г. Понятие обычая в современной науке: подходы, традиции, проблемы (на материалах юридической и этнологической наук) [Текст] / Л.Г. Свечникова // Государство и право. – 1998. – № 9. – С. 98-102.

[243]. Тарских, М.Г., Черняк, Л.Ю. Соотношение традиции с обычаем и правом: компаративские аспекты [Текст] / М.Г. Тарских, Л.Ю. Черняк // Сибирский юридический вестник. – 2013. – №2 (61). – С. 100-107.

[244]. Чубарь, А.А. Инкотермс 2000: новые положения и проблемы применения в Украине [Текст] / А.А. Чубарь // Правила Инкотермс 1990-2000: Комментарии и аналитические материалы. – Киев: Юстиниан, 2002. – С. 14-15.

[245]. Федоров, А. Обычаи делового оборота [Текст] / А. Федоров // Финансовая газета. – 2007. – № 2. – С. 25–29.

[246]. Эмомалӣ Раҳмон. Суханронӣ дар чаласаи умумичумхуриявӣ доир ба танзими расму оинҳои миллӣ ва анъанаву маросимҳои динӣ аз 24.05.2007 ./Чумхурият, – №62 (21269) аз 26.05.2007 – С. 2.

[247]. Эмомалӣ Раҳмон. Суханронӣ дар мулоқот ба муносибати 10 - солагии қабули Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи танзими анъана ва ҷашну маросим дар Ҷумҳурии Тоҷикистон» аз 11. 07. 2017 /Садои мардум. – №83 (3720) аз 13.07.2017 – С. 3.

Диссертатсия ва авторефератҳо:

[248]. Алимжан, К.А. Обычное право как форма права[Текст]: Автореф. дис. ...канд. юрид. наук. 12.00.03 / К.А. Алимжан. – Алматы, 1999. – 30 с.

[249]. Зумбулидзе Р.-М.З. Обычное право как источник (форма) гражданского права[Текст]. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Зумбулидзе Р.-М. - Волгоград, 2003. - 198 с.

[250]. Зыкин, И.С. Внешнеэкономические отношения: теория и практика правового регулирования[Текст]: дисс. ...докт. юрид. наук: 12.00.03 / И.С. Зыкин. – М., 1991. – 354 с.

[251]. Зыкин, И.С. Обычаи и обыкновения в международной торговле: Дисс. ...канд. юрид. наук. 12.00.03 / И.С. Зыкин. – М., 1979. – 193 с..

[252]. Имомова, Н.М. Семейно-правовые способы защиты прав ребенка в Республике Таджикистан: теоретико-практические аспекты[Текст]: автореф. дис. ... докт. юрид. наук. 12.00.03 / Н.М. Имомова – Душанбе, 2020. – 116 с.

[253]. Курбанов, К.Ш. Добросовестность в гражданском праве[Текст]: дисс. ... док. юрид. наук. 12.00.03 / К.Ш. Курбанов. – Душанбе, 2018. – 362 с.

[254]. Қодиров, Н.А. Одат ҳамчун сарчашмаи ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон[Матн]: дис. ... н. и. ҳ. 12.00.03 / Н.А. Қодиров. – Душанбе, 2021. – 183 с.

[255]. Лисицын, Н.В. Обычай российского права[Текст]: дис. ... канд. юрид. наук. 12.00.01 / Н.В. Лисицын. – М., 2010. – 214 с.

[256]. Малова, О. В. Правовой обычай как источник права[Текст]: дисс. ... канд. юрид. наук. 12.00.01 / О.В. Малова. – Екатеринбург, 2002. – 187 с.

[257]. Поротиков А.И. Обычай в гражданском праве Российской Федерации[Текст]. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / А.И. Поротиков - М., 2003. - 220 с.

[258]. Сагидов, А.М. Обычай и традиции в правовой системе республики Дагестан [Текст]: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. 12.00.01 / А.М. Сагидов. – М., 2008. – 31 с.

[259]. Усманов, О.У. История становления и развития советского гражданского законодательства Таджикской ССР в период строительства социализма[Текст]: дис... д-ра юрид. наук: 12.00.01 / О.У. Усманов. – Ташкент, 1975. – 321 с.

[260]. Халиков, А.Г. Правовая система зороастризма[Текст]: диссертация ... доктора юридических наук : 12.00.01. / А.Г. Халиков. – Душанбе, 2004. – 421 с.

Захираҳои электронӣ

[261]. Бабич, И. Механизм формирования правового плюрализма в Северной Осетии: история и современность [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.dissercat.com/content/pravovoi-obychai-v-sisteme-istochnikov-prava-opyt-kompleksnogo-issledovaniya-na-primere-pra-0> (дата обращения: 05.04.2021г.).

[262]. Вахнин, И.Г. Особенности формирования обычаев делового оборота в договорной работе [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://base.garant.ru/969174/> (дата обращения: 05.04.2021г.).

[263]. Зиновьева, О.В. Обычаи делового оборота в российской медицинской предпринимательской практике и специфика их доказывания в гражданском процессе [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://oneginigroup.ru/press-tsentr/analitika/obychai-delovogo-oborota-v-rossiyskoj-meditsinskoj-predprinimatelskoj-praktike-i-spetsifika-ikh-doka/> (дата обращения: 05.05.2021г.).

[264]. Малова, О.В. Правовой обычай, обыкновение и общепризнанные нормы и принципы международного права// Сибирский юридический вестник. 2001. № 4 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://studfile.net/preview/3844631/> (дата обращения: 22.05.2021г.).

[265]. Справочник по ЮНСИТРАЛ: основные факты о Комиссии ООН по праву международной торговли [Захираи электронї]. – Манбаи дастрасї: <https://uncitral.un.org/sites/uncitral.un.org/files/media-documents/uncitral/ru/12-57493-guide-to-uncitral-r.pdf> (санаи мурочиат 28.07.2024).

[266]. Müller, Christian. Sitte, Brauch und Gewohnheitsrecht im malikitischen fi qh, in: Kemper/ Reinkowski (Hrsg.). Rechtspluralismus in der Islamischen Welt. [Text] / Ch. Müller. – Berlin u. a., 2005. – S. 17–38. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://journals.openedition.org/abstractairanica/9152?lang=en> (дата обращения: 05.02.2021 г.).

[267]. Чашни байналмилалии Наврӯз. [Захираи электронї]. – Манбаи дастрасї: <https://ru.wikipedia.org/wiki/Навруз> (санаи мурочиат: 05.02.2021 с.).

[268]. Павлович Я.А. Независимые документарные обязательства: науч.-практич. изд. – Москва: Волтерс Клувер, 2006. – 72 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://civil-raj.narod.ru/download/Pavlovitch_Nezavisim_dokum_obyazat.pdf (дата обращения: 05.02.2022 г.).

ИНТИШОРОТ АЗ РҶӢИ МАВЗУИ ДИССЕРТАТСИЯ

I. Мақолаҳои илмие, ки дар маҷаллаҳои илмие тақризшавандаи

Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон

ҷоп шудаанд:

[1–М]. Анушервони И. Одатҳои муомилоти граждани дар Ҷумҳурии Тоҷикистон. [Матн] / И. Анушервони // Маҷаллаи Академияи ҳуқуқи Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон. – 2018. - №3 (27). – С. 87-90. ISSN 2305-0535.

[2–М]. Анушервони И. Обычаи в гражданском обороте: постановка проблемы. [Текст] / Анушервони И. // Журнал «Правовая жизнь» Юридический факультет Таджикского национального университета. – 2018. – №4 (24) – С. 260-271. ISSN 2307 – 5198.

[3–М]. Анушервони И. Правовая природа и понятие обычаев в современном гражданском обороте. [Текст] / Анушервони И. // Журнал «Правовая жизнь» Юридический факультет Таджикского национального университета. – 2019. – №1 (26) – С. 188-203. ISSN 2307 – 5198.

[4–М]. Анушервони И. Правовая система Республики Таджикистан в годы государственной независимости. [Текст] / Анушервони И., И.Х. Бободжонзода // Журнал «Правовая жизнь» Юридический факультет Таджикского национального университета. – 2019. №1 (27). – С. 21-39. ISSN 2307 – 5198.

[5–М]. Анушервони И. Роль обычаев в регулировании имущественных отношений. [Текст] / Анушервони И. // Научно-информационный журнал «Правовая жизнь» Юридический факультет Таджикского национального университета. – 2020. – №2 (30). – С. 236-246. ISSN 2307 – 5198.

[6–М]. Анушервони И., Нуров Х.П. Историко – правовые основы развития правоотношений в сфере научно-технической деятельности в современном Таджикистане. [Текст] / Анушервони И., Х.П. Нуров // Журнал «Законодательства» Национального центра законодательства

при Президенте Республики Таджикистан – 2018. –№3 (31). – С. 26-30.
ISSN 2410-2903.

[7–М]. Анушервони И. Проблемаи татбиқи одатҳои ҳуқуқӣ ҳамчун сарчашмаи ҳуқуқ: таҳлили назариявӣ ҳуқуқӣ. [Матн] / Анушервони И. М.З. Раҳимзода, // Маҷалаи илмӣ-амалӣ Давлатшиносӣ ва ҳуқуқи инсон Факултети ҳуқуқшиносии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. – 2022. – №4 (28). – С.123-137. ISSN 2414 9217.

II. Васоити таълимӣ:

[8–М]. Анушервони И., Раҳимзода М.З., Маҳмадшоев Ф.А., Нуров Ҳ.П., Ромиз Ҷ., Саидзода М.Ш., Ҳамрокулзода Б.А. Тафсири Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи муҳочират” [Матн] / Анушервони И., М.З. Раҳимзода, Ф.А., Маҳмадшоев, Ҳ.П. Нуров, Ромиз Ҷ., М.Ш. Саидзода, Б.А. Ҳамрокулзода. Зери таҳрири Узви вобастаи Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон, доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор, Арбоби илм ва техникаи Тоҷикистон, Раҳимзода Маҳмад Забир.- Душанбе: МДМТ. – 2017. – С.65-79, 97-98. ISBN 978-99975-985-5-4.

[9–М]. Анушервони И., Бобочонзода И.Ҳ. Саидзода М.Ш., Ҳамрокулзода Б.А. Тафсири Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи ҳифзи ҳуқуқи кӯдак” [Матн] / Анушервони И., И.Ҳ. Бобочонзода, М.Ш. Саидзода, Б.А. Ҳамрокулзода. Зери таҳрири Раиси Суди Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон Шермуҳаммад Шоҳиён, - Душанбе: ЭР-граф. – 300 саҳ. ISBN 978-99975-50-70-5

[10–М]. Анушервони И., Маҳмадшозода Ф.А., Исмоилова М.И., Назаров Д.Д., Меликов У.А., Зарифов У. Тафсири Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи пешгирии зӯроварӣ дар оила» [Матн] / Анушервони И., Ф.А. Маҳмадшозода, М.И. Исмоилова, Д.Д. Назаров, У.А. Меликов, У.Зарифов. Зери назари Муовини директори Маркази миллии қонунгузории назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, номзоди

илмҳои ҳуқуқшиносӣ Маҳмадшозода Ф.– Душанбе: ЭР-граф. – 2020. – С.67–77, 125-146. ISBN 978-99975-50-70-5.

[11–М]. Анушервони И., Саидзода И.Ҳ., Баҳриддинзода С. Э., Маҳмадшозода Ф. А., Бобокалонов Ғ. М., Пулатов А. С., Табаров Н., Мансурӣ Ш. ва дигарон. Тафсири Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи гурезаҳо» [Матн] // Анушервони И., Ф.А. Маҳмадшозода, М.И. Исмоилова, Д.Д. Назаров, У.А. Меликов, У.Зарифов. Зери назари таҳрири Директори Маркази миллии қонунгузори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ, Саидзода И.Ҳ. – Душанбе: МДМТ – 2021. – С. 18-25. ISBN 978-99975-985-5-4.

[12–М]. Анушервони И., Саидзода И.Ҳ., Баҳриддинзода С. Э., Маҳмадшозода Ф. А., Бобокалонов Ғ. М., Пулатов А. С., Табаров Н., Мансурӣ Ш. ва дигарон. Тафсири Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи гаравхона (ломбард)» [Матн] / Анушервони И., И.Ҳ. Саидзода, С.Э.Баҳриддинзода, Ф.А. Маҳмадшозода, Ғ.М. Бобокалонов, А.С.Пулатов, Н. Табаров, Ш.Мансурӣ. Зери таҳрири Директори Маркази миллии қонунгузори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, н.и.х., дотсент Саидзода Иззатулло Ҳабибулло. – Душанбе: ЭР-граф. – 2019. – С. 81-86. ISBN 978-99975-50-70-5.

III. Мақолаҳои илмие, ки дар дигар маҷаллаҳо ва маҷмӯаҳо ҷой шудаанд:

[13–М]. Анушервони И. Нуров Ҳ.П. Таҳлили муқоисавӣ-ҳуқуқии қонунгузори соҳаи меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон бо қонунгузори меҳнати давлатҳои аъзои ИДМ. [Матн] / Анушервони И., Ҳ.П. Нуров // Маҷаллаи «Қонунгузорӣ» Маркази миллии қонунгузори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. – 2017. – №2 (26). – С. 101-116. ISSN 2410-2903.

[14–М]. Анушервони И. Бободжонзода И.Ҳ., Государственная независимость Таджикистана и национальное право. [Текст] /

Анушервони И., И.Х. Бободжонзода // Мир политики и социологии. – Санкт-Петербург. – 2018. – №9-10 С.110-129. ISSN 22218-7499.

[15–М]. Анушервони И., Нуров Ҳ.П., Ёров А.А., Проблемы наследственного права в Республике Таджикистан [Текст] / Анушервони И., Ҳ.П. Нуров, А.А. Ёров // Маҷаллаи «Қонунгузорӣ» Маркази миллии қонунгузори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. – 2018. – №1 (29). – С. 38-54. ISSN 2410-2903.

[16–М]. Анушервони И. Проблемаи ҳифзи ҳуқуқҳои истеъмоликунандагон (сайёҳ) дар хизматрасонии сайёҳӣ. Нақши Ваҳдати милли дар пешрафти давлатдорӣ ва инкишофӣ қонунгузорӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон. (Маҷмӯи мақолаҳои конференция бахшида ба 21-солагии Ваҳдати милли, соли рушди сайёҳӣ ва ҳунарҳои мардумӣ). [Матн] / Анушервони И. / Таҳти назари директори Маркази миллии қонунгузори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, номзоди илмҳои ҳуқуқ, дотсент Идизода Ф. Ф. – Душанбе: Нашриёти “Сино”. – 2018. – 186 саҳ. – С. 118-122. ISBN 978-99975-985-5-4.

[17–М]. Анушервони И. Проблемы применения обычаев в гражданском обороте. [Текст] / Анушервони И. / Национальная правовая система Республики Таджикистан и стран СНГ: анализ тенденций и перспектив развития: материалы VII международной научно-практической конференции, посвященной 25-летию Конституции Республики Таджикистан – Душанбе: РТСУ. – 2019. – 630 с. – С. 230-235. УДК 340.

[18–М]. Анушервони И., Шамсиддинзода И.Б. Ҳуқуқи кӯдак ба изҳори фикри худ [Матн] / Анушервони И., И.Б. Шамсиддинзода // Маҷаллаи «Қонунгузорӣ» Маркази миллии қонунгузори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. – 2020. – №4 (40). – С. 48-52. ISSN 2410-2903.

[19–М]. Анушервони И. Масъалаҳои назариявии татбиқӣ одатҳо хангоми танзими муносибатҳои граждони. [Матн] / Анушервони И. // Самаранокии фаъолияти ҳифзи ҳуқуқ ҳамчун омили таҳкими тартиботи

хуқуқӣ. (ш. Душанбе, 14 июни 2022) // Зери таҳрири академик Фарҳод Раҳимӣ Президенти академияи миллии илмҳои Тоҷикистон – Душанбе: Дониш, 2022. – 342 с. – С. 272-287.

[20–М]. Анушервони И. Бобочонзода И.Ҳ., Одатҳо ҳамчун шакли ҳуқуқ: таҳлили назариявӣ ҳуқуқӣ. [Матн] / Анушервони И., И.Ҳ. Бобочонзода // Асосҳои назариявӣ-меъёрии татбиқи ҳуқуқ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон: монография / коллективи муаллифон; зери таҳрири д.и.х., профессор И.Ҳ. Бобочонзода ва д.и.х., профессор А.Р. Нематов. – Душанбе: МН «Дониш», 2023. – 380 с.

[21–М]. Анушервони И. Проблемаҳои эътирофи одатҳо ҳамчун шакли ҳуқуқ дар фаъолияти қонунгузорӣ ва ҳуқуқтатбиқкунӣ. [Матн] / Анушервони И., И.Ҳ. Бобочонзода // Асосҳои назариявӣ-меъёрии татбиқи ҳуқуқ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон: монография / коллективи муаллифон; зери таҳрири д.и.х., профессор И.Ҳ. Бобочонзода ва д.и.х., профессор А.Р. Нематов. – Душанбе: МН «Дониш», 2023. – 380 с.

[22–М]. Анушервони И. Татбиқи одатҳо ҳамчун сарчашмаи ҳуқуқ дар танзими муносибатҳои маданӣ. [Матн] / Анушервони И. //Ҳифзи Истиқлоли давлатӣ дар раванди таҳдидҳои ҷаҳони муосир: асосҳои ҳуқуқии миллий ва байналмилалӣ: маводи конференсияи ҷумҳуриявии илмӣ-назариявӣ (6-уми сентябри соли 2024) // Зери таҳрири номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ, дотсент Саъдиев И.З. – Душанбе: Аршам, 2024. – 208 с. – С. 195-206.

[23–М]. Анушервони И. Аҳамияти амалишавии одатҳо дар таҳкими маърифати ҳуқуқӣ [Матн] / Анушервони И. //Истиқлолияти давлатӣ – заминаи таҳкими давлати ҳуқуқбунёд. Маводи конференсияи ҷумҳуриявии илмию амалӣ дар мавзӯи “Истиқлолияти давлатӣ – заминаи таҳкими давлати ҳуқуқбунёд”, 3-уми сентябри соли 2024 / Зери таҳрири д.и.х., профессор Бобочонзода И.Ҳ. – Душанбе: “Нашри Мубориз”, 2024. – 491 с. – С. 329-345.